

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

• •

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Colecția

SINTEZE

28

Această carte a fost editată cu sprijinul
MINISTERULUI FRANCEZ AL AFACERILOR EXTERNE
ŞI AL AMBASADEI FRANŢEI ÎN ROMÂNIA

ISBN: 973-611-004-4 PRINTED IN ROMANIA

Serge Berstein, Pierre Milza

ISTORIA EUROPEI

Volumul 2

De la Imperiul Roman la Europa (secolele V-XIV)

Ediția a II-a

Traducere de Sorina Dănăilă

Ediție îngrijită, note și comentarii
de Alexandru-Florin Platon

INSTITUTUL EUROPEAN
1998

Cuvînt înainte

Paradoxală Europa! Ca entitate, ea nici măcar nu există, în timp ce, pe malurile Mediteranei, înflorește civilizația greco-latină. Pînă la sfîrșitul antichității, însă, această civilizație, care va constitui una dintre bazele identității europene, nu interferează decît parțial cu spațiul european. Dacă este greu de datat începutul existenței propriu-zise a Europei, se poate spune că prăbușirea Imperiului Roman i-a slujit drept creuzet. Sub loviturile marilor migrații, numite „invazii barbare“, civilizația romană pare să dispară într-o totală regresiune.

Paradoxala Europă, cea care, la acest început de Ev Mediu, se naște gata împărțită. Încă din epoca romană, această sfîșiere dintre Orient și Occident se întrezărise, impusă de circumstanțe. Distrugerea, în secolul al V-lea, sub loviturile barbare, a Imperiului Roman de Apus, adîncește încă și mai mult prăpastia. Căci trebuie insistat asupra faptului că, în Orient, în schimb, Imperiul Roman va continua încă un mileniu, trecînd prin mai multe epoci de aur și nerenunțînd decît tîrziu și greu la ambițiile sale de universalitate. E adevărat că acest Imperiu Roman de Răsărit dobîndește trăsături care-l îndepărtează tot mai mult de modelul său tradițional, devenind un imperiu grec, metisat cu influențe orientale; e un imperiu creștin care se proclamă „ortodox“ și rupe definitiv, în secolul al XI-lea, punțile sale cu creștinătatea occidentală.

Occidentul, la rîndul lui, nu prezintă o unitate politică reală. Unității romane, Europa, abia pe cale de a se naște, îi

urmează o adevărată fărîmițare politică: triburile barbare care invadează Occidentul instaurează aici, în urma unor nesfîrşite conflicte, state cu frontiere mult timp schimbătoare. Consecința a fost aceea că, la ieşirea dintr-un mileniu de tulburări politice, de războaie neîncetate şi cu nenumărate răbufniri, aici se realizează, în cele din urmă, o anume aşezare a popoarelor. Din acest amestec confuz s-au născut numeroase state care-şi constituie instituții provenite din zestrea romană.

S-a întîmplat, fără îndoială, la vremea cînd aceste state de-abia se înfiripau, ca cele mai puternice dintre ele să-şi asume mitul imperial, dar e limpede că acesta este, în contextul dat, un ideal intangibil pentru regii barbari, capabili de a cuceri o parte a Europei, dar nu şi de a o supune, ca Roma altădată, unei legi comune. Dacă încercările lui Carol cel Mare sau ale lui Otto nu sînt fără importanță, eşecul lor, la puțină vreme după aceasta, dovedeşte, în schimb, limitele tentativei lor; titlul imperial apare, astfel, oarecum derizoriu, mai ales atunci cînd e purtat de mărunți prinți germani sau de către unul sau altul dintre suveranii secolului al XIII-lea, moştenitori ai Imperiului bizantin distrus de cruciați.

Paradoxala Europă, cea care vede, începînd cu secolul al XII-lea, graiurile „vulgare" depăşind în importanță limba comună care este latina, în timp ce partea orientală a continentului continuă să se exprime în greacă. Odată cu avîntul limbilor vulgare, Europa îşi desăvîrşeşte fărîmițarea într-un întreg şir de entități, care adaugă noi clivaje celor rezultate deja din împărțirea politică.

Sîntem, oare, în acestă situație, îndreptățiți să vorbim despre o entitate europeană, atît timp cît nici în plan politic, religios, nici în plan cultural nu există o unitate, iar evoluția pare să ia calea fărîmițării şi împrăştierii?

În aceasta constă, de fapt, esența însăşi a paradoxului european. Chiar atunci cînd pare a nu fi nimic altceva decît o suprapunere de unități izolate şi diferite unele față de celelalte, se vede apărînd din miezul însuşi al acestei fărîmițări o identitate

europeană autentică, astfel încît n-ar fi exagerat de a situa naşterea Europei în Evul Mediu.

Din ce este alcătuită acestă identitate? În primul rînd dintr-o moştenire care nu va înceta niciodată să marcheze Europa, aceea a civilizației greco-romane. Din punct de vedere cultural, Europa este fiica gîndirii greceşti transmise de romani; descoperirea lui Aristotel de către europeni este, în acest sens, un moment-cheie al gîndirii occidentale. Din punct de vedere politic şi juridic, Europa îşi află adînc înfipte principiile de organizare în spațiul roman. Dincolo de distrugerea entității romane în Occident, marile monarhii occidentale se formează în jurul noțiunii de stat, afirmată de legişti[1], în timp ce, în Orient, modelul vine dinspre acel lăstar al Romei care este Imperiul bizantin. În sfîrşit şi, poate, lucru esențial, amintirea unității romane îi bîntuie pe suveranii europeni, iar tentativele imperiale rezultate sînt menite a sublinia persistența vie a principiului unitar al Imperiului în conştiința europeană. Să spunem, simplificînd, că această Europă în curs de facere s-a gîndit întotdeauna pe sine ca pe o unitate urmînd modelul roman şi că pluralitatea statelor a putut fi concepută ca un stadiu tranzitoriu pe care restabilirea Imperiului ar fi reuşit să-l depăşească. Nu era, desigur, decît un mit, dar a cărui forță constituie o puternică motivare pentru suverani.

Pe lîngă moştenirea antică, identitatea europeană a Evului Mediu prezintă şi o coordonată care transcende frontierele statale pe cale de a se crea şi anume aceea a religiei creştine. Înlocuirea, în Occident, a Imperiului dispărut de către Biserica înțeleasă ca principiu organizator al societății, convertirea populațiilor barbare la creştinism, puterea funciară şi politică a mănăstirilor şi episcopilor fac din Biserică nu numai liantul spiritual al popoarelor şi statelor, dar şi un actor important în luptele temporale[2] care le învrăjbesc. Implicîndu-se în acest joc, Biserica îşi uită, uneori, misiunea principală, aceea de a împărți mesajul evanghelic şi de a-i ajuta pe oameni în găsirea mîntuirii lor. De aici decurg multiple şi repetate încercări de reformă, atît

ale papalităţii, cît şi ale ordinelor monastice, care încearcă să readucă Biserica sau ereziile care, periodic, o sfîşie, pe calea menirii lor adevărate.

În ciuda slăbiciunilor sale, însă, Biserica nu este oare, în acelaşi timp şi încă de la căderea Imperiului Roman, acel element de unitate la care visează Europa mai mult sau mai puţin conştient şi care, dincolo de dispersiunea politică, ar putea asigura unitatea comunităţii creştine? Încercările, niciodată cu adevărat abandonate, de reinstaurare a unităţii creştine după secolul al XI-lea, proiectul teocratic din secolul al XII-lea aparţinînd papalităţii şi constînd în a-i supune pe suverani Romei, traduc, fiecare în felul său, acestă dimensiune creştină a identităţii europene.

Ar mai trebui adăugate, în sfîrşit, elementele mai mult sau mai puţin vizibile ale acestei identităţi pe care-o constituie asemănarea evoluţiilor şi înmulţirea schimburilor transnaţionale. În privinţa primului aspect, lăsînd la o parte variaţiile de detaliu, istoricii nu pot fi decît frapaţi de faptul că Europa, în diversele sale componente, cunoaşte, în Evul Mediu, fenomene identice, care depăşesc frontierele statelor în formare: invazii barbare, restrîngerea, apoi expansiunea schimburilor, în funcţie de fluctuaţiile politicii, o viaţă economică puternic axată pe celula de autosubzistenţă seniorală, intense defrişări, feudalitate, rol al Bisericii... În toate aceste privinţe, există o entitate europeană a cărei existenţă pare să scape, în mare măsură, de sub controlul voinţei deliberate a oamenilor şi care răspunde unor mişcări de fond ale istoriei.

Atenţia acordată exclusiv fenomenelor politice nu trebuie, însă, să lase în umbră faptul că există, în privinţa cel puţin a anumitor elemente ale societăţii medievale, o realitate trăită a Europei, care-i depăşeşte frontierele. Nu se întrevede, deja, o Europă a neguţătorilor şi bancherilor, activă mai ales în porturi şi bîlciuri, o Europă a mănăstirilor şi ordinelor religioase, o Europă a universitarilor şi savanţilor care dezbat raporturile

dintre credinţă şi raţiune, o Europă chiar a pelerinilor în veşnică mişcare?

Fărîmiţarea politică nu trebuie, deci, să inducă în eroare. Dincolo de clivaje, războaie, sfîşieri, Europa s-a născut, în anii aceştia de diviziune, ca o unitate prezentă în conştiinţe sub forma unei identităţi cu conţinut complex, dar profund înrădăcinat, sub forma unor reţele în care se integrează elementele dinamice ale societăţii medievale. Sub această formă dialectică a aparentei împrăştieri şi a sentimentului permanent al unei unităţi subiacente, istoria Europei îşi continuă drumul.

Capitolul 1

MIGRAȚIILE ȘI REGATELE BARBARE ÎN OCCIDENT (SECOLELE V–VIII)

■ *Înghesuiți la frontierele Imperiului Roman, barbarii formează două grupuri foarte diferite: populațiie germanice venite din Scandinavia care ocupă partea centrală a Europei pe de-o parte; nomazii răsăriți din stepele Asiei Centrale, care se stabilesc în estul continentului, pe de alta. Începînd cu secolul V, presiunea acestora din urmă declanșează invaziile germanice, care vor distruge Imperiul de Apus, în 476.*

■ *Pe ruinele Imperiului se înfiripă regate barbare (regatul ostrogot al lui Teodoric în Italia, regatul franc al lui Clovis în Galia...). După moartea lui Clovis, împărțirea regatului său duce la nașterea mai multor principate rivale, în timp ce adevărata putere este deținută de cei mai puternici aristocrați, majordomii, mai cu seamă de moștenitorii lui Pepin de Landen, care formează dinastia Pepinidă.*

■ *În secolele al VI-lea și al VII-lea, noi valuri de popoare năvălesc asupra Europei: longobarzii în Italia, avarii și bulgarii în cîmpia Dunării*[3]*, musulmanii arabi și berberi care, după ce cuceresc Spania, pătrund în Galia și fac incursiuni maritime pe coastele Mediteranei occidentale. Aceste invazii perturbă comerțul și aduc cu ele declinul orașelor. Instituțiile romane concepute conform ideii de stat se șterg, treptat, în folosul unei regalități*

ereditare, care devine, de acum încolo, proprietatea personală a suveranului.

■ ***În acestă epocă tulbure, Biserica se substituie statului în declin, în timp ce episcopii devin adevărații conducători ai comunităților. Regii îi cultivă, dar ei sînt cei cere-i numesc, desemnîndu-și fidelii supuși pentru aceste posturi profitabile. De aici rezultă și un declin temporar al credinței reîmprospătate de monahismul răspîndit în Occident de călugărul irlandez Sf. Colomban și, mai ales, de Benedict din Nursia, autor al unei Reguli pe care papa Grigore cel Mare, evanghelizator al barbarilor, o supune întregului Occident. Cît despre cultura greco-latină, aceasta se menține în Italia prin intermediul literaților laici precum Boetius și Cassiodorus. În rest, tot Biserica este cea care salvează vestigiile, mănăstirile devenind, astfel, locuri de predilecție ale științei și păstrătoarele artei și gîndirii.***

Istoricii de expresie franceză au folosit, în mod tradițional, termenul de „mari invazii“ pentru a desemna mișcările de populații numite „barbare“, care, în secolul al V-lea al e.n., au înlocuit dominația romană în partea occidentală a Europei și a bazinului mediteranean. Imitîndu-i pe istoricii de expresie germană, astăzi se tinde, din ce în ce mai mult, către abandonarea acestei sintagme și folosirea, în schimb, a celei de „migrație a popoarelor“. Aceste migrații – a căror principală importanță constă mai ales în faptul că ele au coincis cu decăderea Imperiului Roman – nu reprezintă decît un moment privilegiat în imensa mișcare migratoare, orientată dinspre est spre vest și de la nord la sud, care a afectat Europa începînd cu secolul al II-lea î.e.n. și pînă în secolul al XIII-lea e.n.

Primul val (secolele IV-V)

Grecii, apoi romanii, desemnau prin *barbari* toate populațiile străine civilizației lor. Utilizat de către istoricii contemporani, termenul nu mai folosește decît pentru a ascunde o

profundă ignoranță asupra populațiilor trăind dincolo de *limes*, de frontierele Imperiului Roman: oameni ai stepei sau ai pădurilor, organizați în triburi sau confederații instabile. Două grupuri principale își împart teritoriile Europei nesupuse dominației romane, două grupuri foarte diferite prin modul lor de viață și prin cultura lor: grupul populațiilor germanice și cel al nomazilor veniți din stepele Asiei Centrale, care ocupă partea de răsărit a continentului.

Populațiile germanice de nord-est veneau, se pare, din Scandinavia meridională. Mult timp opriți în drumul lor de către celți, ei trec, mai întîi, pe malul sudic al Mării Baltice și pot fi văzuți, de-a lungul secolelor I și II ale e. n., stabilindu-se între Vistula și Oder, ca populații organizate în puternice confederații, care se deosebesc, după cîte se pare, prin caracteristicile lor etnice, prin limba și felul lor de a trăi: e vorba de goți, păstori nomazi din stepă, apoi de burgunzi, vandali etc.

Printr-o lentă deplasare către sud, ei ajung în cîmpia Dunării[4], unde intră în contact cu alte popoare, de rasă albă și de cultură indo-europeană, ca și ei: sarmații și alanii. De la aceștia învață cum să folosească scara de la șa, platoșa prevăzută cu plăci de metal și lancea în lupta călare. În același timp, între Elba și Rin, se stabilesc popoarele germanice de ramură occidentală: frizii pe malul Mării Nordului și suevii de-a lungul Elbei. Cei mai puternici dintre ei formează trei confederații de populații: la nord, între Elba și Weser – saxonii; în centru – francii, masați pe malurile Rinului; în sud – alamanii, în regiunea Rinului superior și a afluenților săi. Presiunea exercitată de către aceste populații asupra frontierelor Rinului este permanentă încă din vremea domniei lui Augustus. E adevărat că, uneori, bariera cedează. Astfel, în 258, o parte din alamani trec Rinul și reușesc să ocupe Raetia, în timp ce francii invadează Galia și nu pot fi respinși decît cu prețul sfîșierii unității romane și cel al formării unui efemer „Imperiu al Galiei".

Popoarele germanice stabilite în apropierea Mării Negre și a gurilor Dunării constituie, pe de altă parte, în jurul anului 250,

un vast imperiu foarte puțin organizat însă: imperiul goților. Puternici grație cavaleriei lor grele, ei pornesc la cucerirea teritoriului roman. În 250, în apropierea gurilor Dunării, împăratul Decius moare împotrivindu-li-se și, astfel, drumul Balcanilor le este deschis fără ca Valerian să se mai poată opune înaintării lor. Ei formează, însă, deja, două entități politice diferite: ostrogoții, instalați în nordul Crimeii, și vizigoții, care ocupă teritoriile dintre Nistru și Dunăre.

În secolul al IV-lea, episcopul Ulfila începe evanghelizarea goților, creînd, pentru predicile sale, o limbă gotică literară, de care s-a servit și pentru a traduce Noul Testament. Ulfila era, însă, discipolul lui Arius într-o așa mare măsură, încît, atunci cînd goții se convertiră în masă la creștinism, ei au optat pentru arianism, eveniment încărcat de profunde consecințe pentru viitoarele relații dintre romani și barbari.

Al doilea grup de barbari sînt cei ce provin, de astă dată, din Asia Centrală. Între 374-375, echilibrul precar care se instalase la hotarele Imperiului se destramă subit din cauza năvălirii hunilor în Ucraina orientală, unde distrug regatul got al lui Ermanaric. De aici, ei pătrund în cîmpia ungară unde se înstăpînesc pentru a purcede la raiduri de cucerire în teritoriul roman. Hunii, care vorbesc, după toate aparențele, o limbă turcă, sînt călăreți nomazi originari din stepele Asici Centrale și reputația de sălbăticie de care se bucură (ei deformează, de exemplu, craniul copiilor lor și își omoară bătrînii), nu întîrzie să semene spaima printre celelalte popualții barbare. După 425, ei formează în jurul Dunării de mijloc un Imperiu semănînd deja cu un incipient stat ce va trece sub dominația sa un considerabil număr de populații germanice.

Din 434 pînă în 453, imperiul hun este condus de Attila, personaj mult mai inteligent și mai puțin dezlănțuit în sălbăticiile sale decît ni-l prezintă vulgata istorică tradițională. Pînă în 450, Attila își intensifică atacurile în teritoriile Imperiului de Răsărit, distrugînd orașe din Balcani, pustiind așezări întregi și adunînd nenumărate prăzi. După care, neputînd ajunge la

Constanținopol, se aruncă asupra Occidentului, traversează Rinul în apropiere de Mainz, distruge Galia, dar eşuează la porțile Orléans-ului, fiind înfrînt la Cîmpiile Catalaunice în Champagne (iunie 451) de o armată compusă din romani şi barbari federați, comandată de „şeful miliției“ romane, Aetius. În anul următor, un nou raid devastator în cîmpia Padului se sfîrşeşte prin întîlnirea, pe malul rîului Mincio, a regelui hunilor şi a papei Leon cel Mare. Întors în Panonia, Attila moare, la scurtă vreme după aceea. Imperiul său se destramă de îndată, victimă a rivalităților dintre fiii săi şi a revoltei populațiilor satelite germanice. În cîteva decenii, hunii dispar, aşadar, din istorie, dar nu şi din memoria europenilor, care vor continua timp de secole să evoce cu spaimă amintirea „biciului lui Dumnezeu“ şi a hoardelor sale sîngeroase (cuvîntul *hun* a dat, mai tîrziu, numele ungurilor, dar şi substantivul „căpcăun“[5]). În tot acest timp, o altă populație de călăreți, iranieni veniți din Caucaz şi pe care romanii i-au botezat alani, traversează Rinul (către 406), devastînd Galia (unde Aetius i-a folosit drept mercenari împotriva hunilor), înainte de a păşi în Spania, apoi în Africa, unde va dispare printre vandali.

Înaintarea hunilor către vest şi sud a declanşat mecanismul marilor migrații germanice. Terorizați de reputația care le-o ia înainte, fără încetare hărțuiți din spate, mereu în căutare de noi pămînturi unde să se fixeze, barbarii trec dincolo de *limes* şi se instalează pe teritoriul Imperiului, obținînd foarte adesea, din partea autorităților imperiale sau a reprezentanților lor locali, un tratat de alianță (*foedus*), care le confirmă instalarea, le cedează o parte din pămînturi şi le recunoaşte obiceiurile în schimbul participării la apărarea comună.

Primii care fug din fața ofensivei hunilor sînt vizigoții de la Dunăre. Traversînd fluviul, ei obțin de la romani dreptul de a se stabili în Tracia, dar, după mai multe revolte împotriva gazdelor lor, după ce amenințaseră temporar Constantinopolul, ei se deplasează către vest şi ocupă Iliria. Acolo, în anul 400, regele Alaric îşi ridică o armată şi pătrunde pentru prima dată în Italia

de Nord. La început nu sînt decît scurte incursiuni: armata lui Alaric răsare din senin pe malurile nordice ale Adriaticei, jefuieşte cîteva oraşe, apoi se retrage la bazele sale ilire. Încetul cu încetul, însă, în timp ce puterea imperială dă dovadă de neputinţă, instalarea vizigoţilor se permanentizează. Vandalul Stilicon, pe care Teodosius îl aşezase alături de succesorul său Honorius, pentru a apăra astfel Occidentul, reuşeşte să stăvilească pentru o vreme valul barbar. Dar, după ce Honorius îl asasinează în 408, nimic nu se mai poate opune înaintării către Roma a armatelor vizigote.

Trei ani la rînd, în timpul verii, Alaric asediază capitala Imperiului. În cele din urmă, în 410, reuşeşte s-o supună prădînd-o, fără a o distruge sau a masacra populaţia. Traumatismul moral al locuitorilor Romei este, însă, acelaşi. Sperînd să devină stăpîn al grînarelor Romei – Sicilia şi Africa, – el va coborî apoi spre sud, în Calabria, unde îşi va găsi, curînd după aceea, şi moartea.

Cumnatul şi succesorul său, Ataulf, renunţă repede la proiectul expediţiei maritime al lui Alaric. Căsătorit cu sora lui Honorius (Galla Placidia), care i-a cumpărat, astfel, plecarea, acesta va părăsi Italia, traversează sudul Galiei, trece prin Catalonia, instalîndu-se, în sfîrşit, la Toulouse, oraş ce devine capitala primului regat germanic implantat în pămînt roman şi care va cuprinde, în scurt timp, Aquitania şi cea mai mare parte a Peninsulei Iberice. În 416, succcesorul său, Wallia, inaugurează cu Roma un nou tip de tratat, care atestă coexistenţa pe acelaşi teritoriu a autorităţii teoretice a împăratului şi a celei practice, reale a regelui barbar. Pînă la începutul secolului următor, regii vizigoţi guvernează, astfel, de la Toulouse, cu ajutorul senatorilor romani aliaţi, un vast teritoriu, înzestrat deja cu adevărate entităţi statale.

Marea răsturnare intervine între 405-406 cînd, împinse de huni, alte populaţii germanice năvălesc asupra Galiei. E adevărat că, pentru început, aceste „mari invazii" nu şi-au marcat excesiv contemporanii. Triburile barbare erau puţin numeroase,

iar locuitorii Imperiului erau obişnuiţi să le vadă aşezate ca federaţii, dincoace de *limes*. Armata romană ea însăşi era masiv formată din barbari şi comandată de generali aparţinînd aceloraşi triburi ca şi năvălitorii. Printre aceştia din urmă, în sfîrşit, erau mulţi cei care, de multă vreme, trăiau în contact direct cu lumea romană.

Un astfel de exemplu îl reprezentau burgunzii. Înrudiţi cu goţii, fixaţi mai întîi între Oder şi Vistula, apoi în Suabia, aceştia traversează Rinul în 406 şi obţin dreptul de a se stabili ca federaţi în regiunea Speier şi Mainz unde, în scurt timp, adoptă religia creştină sub forma sa ariană, eretică. În 436, comandantul armatei, Aetius, pune să fie distrus primul regat burgund de către aliaţii huni şi-i instalează pe supravieţuitori mai în sud (Elveţia şi Savoia), pentru a întări astfel flancul Galiei romane împotriva incursiunilor alamanilor. Acolo se va constitui un stat care va adopta civilizaţia romană şi va juca un rol important în ultimii ani ai Imperiului.

Originari din aceeaşi regiune ca şi burgunzii, vandalii, care traversează şi ei Rinul în 406, nu fac decît să străbată Europa, aducînd, însă, numai prădăciuni şi distrugeri. În 409, sînt în Spania, alături de suevi şi alani. Dar, începînd cu 418, ei se înfruntă cu regele vizigot Wallia, care, acţionînd în numele împăratului, le distruge armata şi o parte din populaţia vandală. În timp ce, în nord-estul Spaniei, se formează un mic stat suev, supravieţuitorii se grupează în jurul Cartagenei, de unde trec în Africa, în 429, sub conducerea regelui Genseric. După ce va fi cucerit această provincie şi ocupat Cartagina, el va instala aici capitala unui regat de unde vandalii, deveniţi marinari şi piraţi, îşi înmulţesc incursiunile către Sicilia, Corsica, Sardinia şi Baleare. În 455, Genseric debarcă la Ostia, cucereşte Roma şi o jefuieşte, luînd cu el mobilierul palatului imperial şi pe văduva împăratului Valentinian III, împreună cu cele două fiice ale sale. Pînă la moartea lui Genseric, în 477, jafurile vor continua şi se vor extinde şi în Egipt, Iliria şi Grecia.

Al doilea val şi sfîrşitul Imperiului de Apus (476)

Rapida decădere a Imperiului hun, care urmează imediat morţii lui Attila, eliberează triburile barbare vasale. Ostrogoţii, după o absenţă de aproape un secol, reapar în istorie. Reluîndu-şi migraţia către vest, ei ajung în Panonia, unde vor încheia un acord de vecinătate cu Imperiul de Răsărit, pentru ca, mai apoi, sub conducerea lui Teodoric, devenit rege în 473, ei să se instaleze în Macedonia, de unde, în scurt timp, vor porni să cucerească Italia.

Francii, la rîndul lor, erau bine cunoscuţi romanilor, încă din secolul al III-lea, cînd, în două rînduri (258 şi 276), au condus expediţii devastatoare pe tot cuprinsul Galiei. La data respectivă, se pot deja distinge două grupuri de triburi care urmau să se fixeze în Belgia (salienii) şi pe malurile Rinului (ripuarii)[6], pentru a înainta, apoi, treptat, către Mosela şi Escaut. Ei furnizează, în acelaşi timp, armatei romane întăriri şi generali. În 410 chiar, împăratul Honorius recunoaşte stabilirea lor ca federaţi, deşi, pînă în 480, cu aproximaţie, sînt supravegheaţi şi blocaţi în înaintarea lor, mai întîi de învingătorul lui Attila, Aetius, apoi de regele burgund Gondebaud; în acelaşi timp, către vest, ei se lovesc de regatul „roman" de la Soissons, condus de Aegidius şi, apoi, de fiul acestuia, Syagrius.

Alte populaţii apar, la rîndul lor, în nordul Dunării, luînd locul hunilor: rugii, skirii şi herulii, ale căror incursiuni în Iliria şi Italia de Nord devin din ce în ce mai dese. Alamanii, care participaseră activ la ofensivele din secolul al III-lea, fixîndu-se, apoi, pe malul drept al Rinului, trec şi ei fluviul, instalîndu-se în Alsacia şi Palatinat: francii îi vor opri în înaintarea lor în urma bătăliei de la Tolbiac, în 495.

Insulele britanice nu sînt nici ele scutite de migraţiile şi incursiunile care afectează, la acel moment, întregul Imperiu de Apus. Ţinuturile sînt mai întîi pustiite de picţii din Scoţia, anunţînd sosirea triburilor germanice venite din regiunea situată

la gurile Rinului şi în sudul Iutlandei. Anglii, saxonii şi iuţii pătrund în Britania (devenită Anglia) şi nu întîmpină nici o greutate în a-şi impune dominaţia asupra măruntilor regi celţi şi asupra a ceea ce mai rămăsese din autoritatea romană, ocupînd mai întîi zonele de coastă, înaintînd apoi către interior şi constituindu-se, în cele din urmă, la sfîrşitul secolului al V-lea, în mici regate independente.

În tot acest timp, Imperiul de Apus a încetat, oficial, să mai existe. În cursul secolului al V-lea, împăraţii se succed vertiginos, puterea aparţinînd în fond generalilor barbari, care comandă armata Italiei. Lui Ricimer (456-472), fiul unui suev şi al unei vizigote, îi urmează skirul Odoacru care, pentru a-şi întări puterea, a distribuit soldaţilor săi o treime din pămînturile Italiei. El este cel care, după ce a cucerit Ravenna, îl depune, în 476, pe Romulus Augustulus, ultimul împărat al Occidentului. La Constantinopol, împăratul Răsăritului, Zenon, el însuşi nesigur de tronul său şi incapabil de a ţine piept planurilor lui Odoacru, nu poate decît să accepte situaţia ca pe un fapt împlinit.[7]

Instalarea regatelor barbare

Ultimele decenii ale secolului al V-lea şi începutul secolului următor asistă la constituirea, pe ruinele Imperiului Roman de Apus, a regatelor barbare, care se molipsesc încetul cu încetul de civilizaţia învinşilor: cele două mai importante sînt regatul ostrogot al lui Teodoric şi regatul franc al lui Clovis. Şi unul şi celălat, însă, vor cunoaşte o existenţă efemeră.

Mult timp vasali ai hunilor, ostrogoţii, am arătat-o deja, şi-au redobîndit independenţa la moartea lui Attila. În 489, şeful lor, Teodoric – crescut la Constantinopol în cultura greco-latină – îi propune lui Zenon să-l alunge din Italia pe uzurpatorul Odoacru. Împăratul acceptînd[8], Teodoric năvăleşte în penin-

sulă, îl zdrobeşte pe Odoacru în apropierea Veronei, îl asediază în Ravenna şi, în cele din urmă, pune să fie asasinat, în 493.

Stăpîn al Italiei, Teodoric se străduie să păstreze aparenţele supunerii sale faţă de Imperiul de Răsărit. Întru aceasta, întreţine cu împăratul o corespondenţă respectuoasă; bate monedă de aur cu efigia acestuia, respectă privilegiile senatorilor, hrăneşte şi amuză poporul roman, ba chiar restaurează unele monumente ale Oraşului Etern. De asemenea, el păstrează administraţia imperială, legile şi tribunalele de la Roma, împarte sarcini magistraţilor. La Ravenna, el organizează o curte după modelul celei de la Constantinopol şi favorizează împrospătarea civilizaţiei latine, reprezentată de filosoful Boethius şi de poetul Cassiodorus. Poziţia sa în Occidentul barbar este, astfel, foarte puternică: el apare, într-adevăr, ca urmaş al Auguştilor în această parte a ex-Imperiului roman şi, cu acest titlu, el devine un adevărat protector al regilor germanici, toţi arieni ca şi el, cu excepţia principilor franci. La începutul secolului al VI-lea, el ţine sub control înaintarea francilor în Provenţa, domină regiunea situată între Durance şi Drôme şi impune un autentic protectorat asupra regatului vizigot din Spania. Stăpîn şi al Dalmaţiei, Panoniei, în Raetia şi Noricum, nu-i mai rămîne decît să cucerească Galia pentru a putea, în sfîrşit, pretinde reinstaurarea tronului imperial de Apus.

În cea mai mare parte a domniei sale, Teodoric nu a manifestat un arianism foarte militant. Tolerant în privinţa catolicilor[9], îi lasă să-şi practice cultul în biserici, sub oblăduirea episcopilor lor. Dar neînţelegerea religioasă dintre majoritatea italienilor rămaşi credincioşi ortodoxiei şi Papei şi o minoritate ostrogotă ariană, în cele din urmă, i-a subminat regimul. Într-adevăr, în 523, Împăratul de Răsărit, Iustin, şi Papa încep lupta împotriva ereziei ariene. Teodoric ripostează deîndată şi nu întîrzie să cadă pradă unui adevărat delir al persecuţiei. Denunţînd intrigile de la Constantinopol, el închide nenumărate biserici catolice, îl trimite să moară în închisoare pe Papa Ioan I, îi persecută pe reprezentanţii clase senatoriale şi-i execută pe

doi dintre cei mai vestiți reprezentanți ai săi: Symmachus și propriul său prieten, Boethius. La moartea sa, în 526, el lasă o moștenire încurcată și o situație de care va profita Împăratul bizantin[10] Iustinian în întreprinderea sa de a recuceri Italia.

În timpul ultimilor douăzeci de ani ai secolului al V-lea, Clovis, un șef franc salian, fiu al regelui Childeric din Tournai, hotărăște să pună sub autoritatea sa triburile france stabilite la nord de Loara. După ce îl va fi învins, la Soissons, pe generalul galo-roman Syagrius, el pornește expediții războinice împotriva burgunzilor, alamanilor, vizigoților, zdrobiți la Vouillé în 507, înstăpînindu-se astfel asupra celei mai mari părți a Galiei și a teritoriilor situate la vest și est de Rin.

Cu prilejul unui astfel de război, Clovis, care s-a căsătorit cu o prințesă burgundă catolică, se va converti el însuși la catolicism[11], primind botezul Domnului la Reims, din mîinile Sf. Rémi. Acesta a fost un eveniment de prim ordin și cu lungă bătaie politică, căci șeful francilor a înțeles cît de mult interes reprezintă pentru dînsul apropierea de episcopii galo-romani. Faptul că francii au îmbrățișat cu toții religia suveranului lor, a făcut ca acesta să dispună de apărători puternici împotriva dominației altor regi germanici, toți de credință ariană. Asigurat și în privința clerului catolic, Clovis poate de-acum înainte conta și pe sprijinul aristocrației galo-romane și al Împăratului din Răsărit, care vede în franci potențiali adversari ai lui Teodoric. Împăratul, de altfel, îi va trimite lui Clovis o diplomă de consul, însoțită de toga purpurie.

Stăpîn al Galiei pînă în Pirinei, cu excepția Bretaniei, Septimaniei (actualul Languedoc) și a regiunii guvernate de burgunzi, Clovis își fixează capitala la Paris. Ajutată și de legăturile religioase, unirea francilor și a romanilor pare a fi fost aici mult mai rapid realizată decît în alte regate barbare. Regele franc preia el însuși administrația romană, restaurată de Syagrius, păstrează moneda cu efigia Împăratului bizantin[12] și acordă o mare importanță scribilor și tribunalelor romane. Vechile obiceiuri germanice sînt, de acum înainte, păstrate în scris.

Regatul lui Clovis rămîne, cu toate acestea, unul barbar, cu o viață politică fundamentată pe puterea absolută a regelui – şef militar – şi cu un destin depinzînd în întregime de buna sa voință. Astfel, atunci cînd Clovis moare, în 511, împărțirea a ceea ce el însuşi considera un bun personal se face, conform cutumelor germanice, între cei patru fii ai săi: Thierry, Clodomir, Childebert şi Clothar (sau Lothar). Unitatea nu subzistă decît în denumirea acestui conglomerat: *Regnum Francorum*, regat al Francilor.

Cel mai mare dintre frați, Thierry, primeşte partea orientală a pămînturilor france, a cărei capitală este stabilită fie la Reims, fie la Metz, în bazinele Rinului şi Mainului. Clodomir, rege al Orléans-ului, controlează zona cuprinsă între Loara şi Garonna. În ceea ce-l priveşte pe Childebert, instalat la Paris, el domină valea Senei şi Normandia. Iar în sfîrşit, Clothar domneşte de la Soissons peste un teritoriu care corespunde nordului provinciei belgiene. Istoria mult prea complicată a acestor patru regate, pînă la unificarea lor de către Clothar I în 588, coincide, însă, cu o creştere teritorială a „regatului francilor" Descendenții lui Clovis, care spun că se trag dintr-un strămoş legendar Meroveu (de unde numele dinastiei Merovingiene), anexează ținutul burgunzilor, îşi extind protectoratul asupra Turingiei, Saxoniei şi Bavariei şi pornesc, simultan cu recuceririle bizantine, expediții fructuoase către Veneția şi Italia de Sud.

După înfrîngerea lor şi după moartea, la Vouillé, a regelui lor, Alaric al II-lea, vizigoții învinşi de franci sînt nevoiți să se retragă către Spania şi să-şi fixeze capitala la Barcelona, apoi la Toledo. Supuşi, mai întîi, ostrogoților de la Ravenna, apoi independenți, suveranii vizigoți îşi dezvoltă o civilizație strălucitoare, dar trebuie, în acelaşi timp, să înfrunte numeroase probleme interne şi externe: lupte împotriva suevilor, bascilor nesupuşi, bizantinilor chemați în peninsulă cu prilejul unei neînțelegeri în privința unei succesiuni; opoziția religioasă între vizigoții arieni şi hispano-romanii catolici, pînă la convertirea regelui Reccared (586) la ortodoxia romană; rezistența şefilor

fostei aristocrației și nesupunerea ducilor vizigoți. Slăbit de neînțelegerile între clanurile aristocratice rivale, regatul vizigot nu va mai putea rezista, la începutul secolului VII, invaziei musulmanilor veniți din Maroc.

Merovingieni și Pepinizi

După moartea lui Clothar (563), moarte care restabilise temporar unitatea stăpînirii france (*Regnum Francorum*), trei regate s-au constituit în mod durabil: Austrasia, la est de fluviile Somme și Meuse, Neustria, între Somme și Loira, și Burgundia, înglobînd regiunea Saône și Ron, alături de Elveția și Alpii Occidentali. Aquitania, în sud, rămasă în afara acestor împărțiri și guvernată de duci dizidenți, era mai ales un teritoriu deschis atacurilor de jaf întreprinse de regii barbari.

În aceste diferite regate, timp de două secole, vor domni suverani degenerați, vărsători de sînge și, cel mai adesea, incapabili; ei înmulțesc războaiele fratricide și asasinatele sălbatice (acela, de exemplu, al reginei Brunhilda, pe care rivala sa Fredegonda a legat-o de coada uni cal). Fac excepție de la această galerie de portrete sinistre Gontran, rege al Burgundiei din 561 pînă în 593, cel ce-i învinge pe longobarzi, vizigoți și basci, și, mai ales, Dagobert, care din 620 pînă în 639, reunește sub autoritatea sa cele trei regate france și le guvernează, pare-se, cu înțelepciune (cel puțin după spusele legendei născute în mănăstirea Saint Denis, al cărei binefăcător a fost), ajutat și de consilierul său Eloi, episcop de Soissons.

În timpul acestor nesfîrșite conflicte între frați dușmani și alți rivali încoronați, suveranii fiecărui regat s-au străduit, pentru a-și învinge adversarii, să le ademenească fidelii, stimulînd, în același timp credința propriilor lor războinici. Au înmulțit, întru aceasta, donațiile de pămînturi și s-au ruinat în favoarea aristocrației, a cărei putere creștea mereu și care, în schimbul protecției sale, punea sub directa sa stăpînire pe toți cei care se

„recomandau“ seniorului, obținînd de la acesta hrană, haine sau pămînt.[13] Între clanurile aristocratice care s-au format atunci, se purtau războaie nesfîrşite, care slăbeau încă şi mai mult puterea monarhilor.

În aceste condiții, regatele france pot cu greu face față duşmanilor lor exteriori. La sfîrşitul secolului al VI-lea, Aquitania este pierdută: o parte este ocupată de basci, cealaltă este alipită regiunii tulusane şi Septimaniei, sub autoritatea ducilor franci independenți. Armorica este pustiită de populațiile celte care fuseseră izgonite din Anglia de către anglo-saxoni: ei sînt bretoni şi vor da țării numele lor. La începutul secolului al VIII-lea, teritoriile merovingiene se găsesc astfel reduse la regiunile situate între Rin şi Loara.

Ascensiunea în forță a aristocrației france este dublată de aceea a majordomilor, mari seniori care, în calitatea lor de şefi ai administrației, dețin, de fapt, în fiecare regat adevărata putere. Cei mai de temut sînt Pepinizii, cei care-şi trag numele de la strămoşul lor Pepin de Landen, care, încă din vremea lui Clothar II şi a fiului său Dagobert, ocupă, timp de douăzeci de ani, dregătoria palatului austrasian. Puterea Pepinizilor stă în imensitatea şi bogăția domeniilor lor dintr Rin şi Meuse (în actualul Brabant), care le permite să întrețină războinici numeroşi şi fideli. O primă tentativă de a-i uzurpa pe merovingieni eşuează în 656, dar, începînd cu 680, Pepin, zis de Heristal, ia cu asalt puterea. Învingător al majordomului Neustriei la Tertry (aproape de Laon), el lasă, la moartea sa (714), cele trei dregătorii: ale Austrasiei, Neustriei şi Burgundiei, fiului său natural, Charles, supranumit Martel, a cărui victorie asupra arabilor la Poitiers îl va transforma, în ochii contemporanilor săi, în apărătorul creştinătății împotriva Islamului. Învingător al aristocrației neustriene revoltate, stăpîn al Aquitaniei şi deținător al puterii de fapt în cele trei regate france, Carol Martel moare în 741, după ce va fi deschis calea unei schimbări de dinastie ce se va realiza sub semnul lui Pepin cel Scurt.

Cel de-al treilea val de migratori (secolele VI–VII)

Instalarea regatelor gotice şi france în Europa de Vest este concomitentă cu cel de-al treilea val de năvălitori. Este vorba, mai întîi, de longobarzi, care, veniţi din Panonia, forţează, în 568, întăririle romane de la Friuli şi năvălesc în Veneţia sub conducerea regelui lor, Alboin. Originari şi ei, probabil, din Scandinavia, au apărut încă din secolul I pe cursul inferior al Elbei, apoi, în secolul următor, pe cel al Dunării de mijloc, după care nu s-a mai auzit vorbindu-se de ei timp de 300 de ani. În momentul în care Imperiul de Apus dispare, ei ocupă Panonia, unde, deveniţi călăreţi seminomazi şi adoptînd creştinismul arian, îi slujesc pe bizantini în tentativa lor de recucerire a Italiei. Ei descoperă aici bogăţia şi slăbiciunea unei ţări pe care declinul puterii ostrogoţilor pare să o ofere celor mai îndrăzneţi.

Suferind ei înşişi presiunile unui alt popor al stepei, avarii, longobarzii le vor ceda locul în Panonia, pentru a porni, cu toate efectivele lor, spre peninsulă. Aceasta a reprezentat vasta migraţie a unui întreg popor acoperit de o avangardă solidă, care, în mai puţin de doi ani, va ocupa Veneţia – ai cărei locuitori s-au refugiat pe insuliţele de coastă, punct de plecare, pentru mulţi dintre ei, al milenarei aventuri veneţiene – şi întreaga cîmpie a fluviului Pad împreună cu Milano. În secolul VII, înaintarea lor continuă în detrimentul posesiunilor bizantine. Ocupă Genova către 640 şi Ravenna, dar numai după un secol, în timp ce ducatele longobarde independente de regatul instalat în nord de către Alboin se vor constitui în jurul oraşelor Spoleto şi Benevent.

Noii veniţi neavînd, mai înainte, decît rare contacte cu societatea romană, cucerirea longobardă a fost, la început, pentru Italia o adevărată catastrofă. Abia sub domnia lui Agilulf (590-616), longobarzii, convertiţi la catolicism, încep să-şi construiască un stat, să-şi creeze începuturile unei birocraţii, slujindu-se de rămăşiţele aristocraţiei romane şi, în sfîrşit, să dea

primele semne ale unei civilizaţii originale. Către 626, capitala a fost fixată la Pavia, oraş care, în secolul al VIII-lea, devine, fără îndoială, centrul intelectual cel mai strălucitor al Europei occidentale, în timp ce, în jurul palatului regal de la Monza, se dezvoltă deja un nou centru literar şi artistic de seamă. Cuceritorii erau puţin numeroşi, de aceea romanizarea lor a fost rapidă, iar limba lor a dispărut rapid în favoarea latinei şi a dialectelor sale, regii longobarzi străduindu-se să apere mănăstirile şi pe erudiţii lor, ca, de exemplu, Paul Diaconul, istoric „naţional“ al longobarzilor, pe care-l vom regăsi, la sfîrşitul secolului, la curtea carolingiană de la Aix-la-Chapelle. În rest, descendenţii lui Alboin au dezvoltat instituţii originale, mai ales în domeniul dreptului, administraţiei locale (funcţiile ducilor sînt ereditare), al organizării militare, care se vor perpetua în Italia pînă în secolul al XI-lea.

Ajunşi în Panonia pe urmele triburilor longobarde, avarii erau, în majoritatea lor, turci originari din Altai, care începuseră să se facă cunoscuţi la mijlocul secolului al VI-lea, cînd s-au instalat în jurul Dunării. Timp de două secole, din cîmpia ungară, unde s-au instalat, ei îşi vor înmulţi atacurile devastatoare în direcţia Italiei de nord, Bavariei şi mai ales a Balcanilor, ruinînd în trecerea lor structurile bizantine şi deschizînd astfel calea populării slave. Ei sînt urmaţi de o altă seminţie de călăreţi, tot de origine turcă: bulgarii, care, trecînd Dunărea, către 680, se fixează în Moesia, unde-şi constituie un stat solid, adversar al Bizanţului.

În sfîrşit, la începutul secolului al VIII-lea, sosesc din extremul sud al continentului cuceritorii arabi musulmani: arabi şi berberi. În 711, Tarik ibn Ziyad, şef războinic de origine berberă, pătrunde în Spania prin strîmtoarea Gibraltar[14], chemat probabil de un principe vizigot pentru a-l ajuta să scape de vreun duşman. În acelaşi an, trupele sale cuceresc Cordoba şi Toledo,în timp ce guvernatorul arab al provinciei africane instalat şi el în Spania, cucereşte Merida şi Sevilla, proclamînd suveranitatea califului omeyyad din Damasc. În cîţiva ani el

domină cea mai mare parte a peninsulei, pînă la linia Coïmbra / Zaragoza / Salamanca, dincolo de care se refugiaseră numeroşi aristocraţi vizigoţi, care au organizat rezistenţa în Galicia şi Asturia.

Primele decenii ale instalării musulmane pe pămînturile iberice au fost cumplite. Noii stăpîni şi-au dat toată silinţa pentru a ţine în frîu nemulţumirile berbere şi luptele interne dintre şefii arabi. În 756, soldaţii sirieni, chemaţi în ajutor, îl întîmpină pe Abd el-Rahmân, scăpat din masacrul asupra dinastiei omeyade de către abbassizi, ca pe emir al Cordobei. Mai înainte, arabii începuseră deja să pătrundă în Galia francă unde avangardele lor fură respinse şi bătute la Poitiers de către Carol Martel (în 732), şi să se avînte, de pe coastele Spaniei şi Africii de Nord, în raiduri maritime către Provenţa, coastele italiene şi marile insule mediteraneene occidentale: Sardinia, Sicilia şi Corsica.

Un regres la scară europeană?

Imaginea clasică a Europei Evului Mediu timpuriu (500-1000), îndelung folosită de o istoriografie în alb şi negru şi de generaţii întregi de manuale şcolare, este aceea a unui continent care a trecut de la o civilizaţie citadină şi strălucitoare, răspîndită de romani, la timpurile întunecate ale barbariei şi la modurile arhaice de producţie şi schimburi comerciale. Or, dacă acest tablou nu este în totalitate inexact, el trebuie nuanţat, căci numără nespus de multe excepţii.

Global, regresul e neîndoielnic. Şi totuşi, dispariţia Imperiului de Apus nu aduce după sine imediat ruina economiei comerciale. Drumurile mai sînt încă practicabile şi continuă să fie frecventate de neguţători sirieni şi evrei. Navigaţia pe Mediterana nu este decît din cînd în cînd împiedicată de atacurile piraţilor. Schimburile pe termen lung se menţin, deci, în secolul al VI-lea. Papirusul egiptean, grîul sicilian şi african, uleiul de

măsline spaniol, mirodeniile Indiei şi Chinei, mătăsurile bizantine sosesc încă în porturile Mediteranei occidentale şi, de acolo, sînt reîmpărțite către nordul Galiei, Anglia şi Irlanda. În sens invers, sclavii saxoni, destinați piețelor spaniole, italiene sau orientale, trec prin Verdun; armele şi sticlăria din țările renane trec pe căile galo-romane. Moneda bizantină şi imitațiile sale locale (*solidus*-ul de aur sau *nomisma*) circulă în toate regiunile occidentale barbare.

Abia în timpul secolului al VII-lea circuitele comerțului internațional cad în amorțeală, pe de o parte pentru că occidentalii nu mai aveau aur pentru a-şi solda cumpărăturile, pe de altă parte pentru că războaiele nenumărate şi pirateria arabă fac puțin sigure căile terestre şi maritime. Această diminuare a schimburilor prelungeşte tendința, resimțită încă din timpul Imperiului tîrziu în anumite regiuni, de organizare autonomă în micro-societăți locale, în jurul marilor domenii, barbarii adoptînd în general şi adaptînd sistemul roman al *villa*-ei.

Fie că posesorul său era un membru al vechii aristocrații provinciale sau descendent al cuceritorilor barbari, *villa* prezintă, în centrul său, o zonă cultivată, încercuind locuința stăpînului, colibele sclavilor sau ale țăranilor şi clădirile de exploatare – e ceea ce se numeşte *ager* – şi o fîşie de pămînturi necultivate şi de păduri, în care se merge la cules, vînătoare sau tăiat de lemne: *saltus*. Pe lîngă aceste mari domenii, erau păstrate mici exploatări cultivate de țărani liberi: *mansele*[15].

Insecuritatea permanentă şi declinul activităților negustoreşti au determinat declinul oraşelor, foarte inegal, după regiuni. În Marea Britanie, odată cu cucerirea anglo-saxonă şi cu germanizarea puternică a țării, acestea dispar complet, încetul cu încetul. În Galia, majoritatea aglomerațiilor urbane subzistă, dar sub o formă extrem de redusă, locuitorii părăsind cea mai mare parte a oraşului pentru a se refugia într-un centru fortificat. La Autun, de exemplu, incinta cu un perimetru de 6 km se restrînge la ceva mai mult de 1000 m. La Luteția, pe vremuri mult întinsă pe malul stîng al Senei, populația se repliază pe insula dintre

cele două brațe ale fluviului. La Nîmes, orașul se vede redus o vreme la arenele sale. Același lucru se întîmplă în țările renane și în cele ale Dunării. În schimb, majoritatea orașelor din Spania și Italia își păstrează, dacă nu activitățile din perioada romană, cel puțin importanța. Se nasc, chiar, și se dezvoltă aglomerații al căror avînt e legat de alegerea pe care o fac regii barbari pentru instalarea capitalei lor: Reims, Soissons, Orléans și Paris în Galia, Barcelona, Merida, Sevilla și mai ales Toledo în Spania, Pavia și Ravenna în Italia de Nord.

Societatea merovingiană ca și cea a regatelor gotice, se situează în prelungirea celei a Imperiului tîrziu, instalarea barbarilor nefăcînd decît să accelereze mișcarea care-i împingea demult pe cei slabi să caute protecția celor puternici. Aristocrația provincială, supraviețuind prăbușirii Imperiului, devine sprijinul regilor barbari în aflarea cadrelor administrațiilor lor, în timp ce bogăția și cultura îi permit să monopolizeze funcțiile de conte și episcop. Puțin cîte puțin, ea tinde să fuzioneze cu aristocrația germanică de origine războinică, constituindu-se într-o nouă nobilime de funcții, ce-și împarte timpul între viața pe domeniu și cea de la curte.

Deși creștinismul și legile germanice au încercat să limiteze arbitrariul stăpînilor și să favorizeze eliberările, sclavia n-a dispărut, însă, odată cu prăbușirea Imperiului de Apus, alimentată, în plus, de expedițiile războinice și de comerț. Atîta doar, că starea servilă s-a apropiat de aceea a colonilor romani din vremea Imperiului tîrziu. Pe lîngă sclavi, al căror număr nu încetează să scadă, există o țărănime liberă, compusă din mici proprietari și posesori, care, legați de o exploatare de dimensiuni modeste, aparținînd domeniului seniorial, sînt constrînși, în schimbul pămînturilor și al protecției ce le sînt oferite, să se supună dărilor și corvezilor.

Se pare că, la nivelul instituțiilor, fuziunea între civilizația romană și cea a barbarilor a fost extrem de fragilă. Desigur că primele monarhii germanice s-au arătat foarte respectuoase la

adresa moştenirii imperiale. Dar, foarte curînd, limitele influenţei romane au ieşit la iveală, mai cu seamă în domeniul succesiunii regale. Noţiunii romane de *res publica*, a unui stat superior indivizilor, i s-a substituit aceea a unei regalităţi absolute, ereditare şi patrimoniale. În Galia francă, suveranul este un şef militar a cărui putere nu face nici un fel de distincţie între stat, persoana sa şi bunurile sale. Iată de ce, la moartea sa, regatul se vede împărţit între copii, conform legii salice.

Pentru a-şi asigura sieşi şi curţii sale subzistenţa, regele trece de la o *villa* la alta, însoţit de garda sa personală şi de aceia dintre fideli care au în grijă palatul: funcţionarii şi înalţii ofiţeri între care nu există încă o diferenţă clară. Cei mai importanţi pentru merovingieni sînt referendarul, şef al scribilor şi notar, şambelanul căruia îi este încredinţată paza tezaurului, seneşalul şi conetabilul, primul fiind mai mare peste servitori, cel de-al doilea peste grajduri, marcşalii, în sfîrşit, care se ocupă de cavalerie şi de arme. În fruntea acestei societăţi de slujitori se afla majordomul, personaj al cărui rol nu va înceta să crească, în secolul al VII-lea, în detrimentul suveranului.

În plan local, permanenţa romană este asigurată de un personaj care a apărut încă din timpul Imperiului tîrziu: contele. Acesta exercită, în sînul cetăţii, toate puterile regale. El prezidează tribunalul oamenilor liberi, porneşte la luptă şi comandă armata, percepe impozitele etc. Orice om liber este obligat să-şi facă serviciul militar. El trebuie să se echipeze pe propria-i cheltuială şi să-şi asigure întreţinerea. Sistemul fiscal roman supravieţuieşte pînă la sfîrşitul secolului al VI-lea, însă francii, detestînd plata impozitului pe cap de om, orice perceperere regulată de impozite dispare de la acea dată, suveranii mulţumindu-se să trăiască din veniturile domeniilor lor şi din taxele de transport sau de vamă de orice fel.

Criza şi reînnoirea Bisericii creştine

În timpul perioadelor tulburi de nesfîrşite războaie care caracterizează epoca marilor migrații, Biserica a asigurat, în fața barbarilor, preluarea administrațiilor civile din ce în ce mai precare. În fruntea fiecărei cetăți, episcopul a trebuit să vegheze asupra subzistenței populației, să organizeze spitale şi ospicii în care să-i primească pe cei slabi, să întrețină şcoli şi deseori să facă dreptate. Astfel, el devine adevăratul şef, nu numai spiritual, dar şi cel temporal, al comunității civice, avînd frecvent, grație averii sale personale şi a celei a catedralei pe care o are în subordine, menirea de a menține legătura cu tradițiile clasei din care provine, în materie de construcție şi înfrumusețare a cetății. Aceasta dobîndeşte funcția esențială de a fi un centru al vieții religioase, cu cimitirele şi necropolele sale, cu numeroasele sale sanctuare şi cu grupul său catedral, compus din cel puțin trei biserici, dintre care una cu rolul de baptisteriu, în sfîrşit, cu influența sa asupra parohiilor de țară. Influența corpului episcopal este atît de mare, încît regii barbari se străduiesc prin toate mijloacele să şi-i apropie. În Galia francă, regele creştin copleşeşte cu danii sanctuarele şi acordă domeniilor bisericeşti privilegiul imunității fiscale.

Şi totuşi, chiar în Galia, unde unitatea religioasă a fost păstrată grație convertirii precoce a francilor la catolicism, situația Bisericii se degradează în secolul al VI-lea. Într-adevăr, Clovis şi urmaşii săi, dorind pe de o parte să-şi asigure sprijinul episcopatului, dar şi să dea fidelilor lor sarcini bănoase, preiau sarcina de a numi ei înşişi episcopii, pe care-i aleg din anturajul lor laic. Conciliile naționale, care-i unesc pe prelați în jurul suveranului şi mențin în sînul Bisericii o unitate de direcție şi de disciplină, nu mai sînt convocate. Numeroase sedii episcopale, mai ales în sudul Galiei, rămîn fără titular, în timp ce proprietari bogați construiesc pe pămînturile lor biserici asupra cărora îşi arogă drepturi, chiar şi pe acela de a le numi slujitorii.

Acest declin al instituției episcopale este însoțit de o sensibilă scădere a nivelului cultural și de un regres al pietății. Multe școli dispar, iar cele care rămîn nu dau decît un randament mediocru. Nimeni nu mai citește, iar limba, ruptă de sprijinul scrisului, se îndepărtează pe încetul de latina clasică. Preoții, cel mai adesea analfabeți, nu mai cunosc nici măcar formulele liturgice pe care le recită pe dinafară. În timp ce satele rămîn mult timp departe de creștinare, în timp ce păgînismul cîștigă teren chiar în orașe, din ce în ce mai mulți fideli se dedau cultului relicvelor, aproape de superstiție. E venerată o bucată de stofă despre care se spune că ar fi fost purtată de un sfînt, este purtat cu pioșenie, ca o amuletă, puțin praf cules de pe un mormînt. Dezvoltarea acestei pietăți naive dă naștere unui adevărat comerț, în care mișună șarlatanii.

Începînd, însă, cu secolul al VI-lea, apar și semnele unei anume reînnoiri. Răspîndit pînă atunci doar în Orient, monahismul cunoaște un mare avînt în partea occidentală a fostului Imperiu Roman în secolele al VI-lea și al VII-lea, mai ales în forma sa comunitară. Implantat mai întîi pe coastele Provenței, unde, în 410 și 418, sînt create mănăstirile Sérins și Sf. Victor din Marsilia, mișcarea va cuprinde Italia și Galia, apoi Irlanda, care va deveni unul dintre principalele puncte de difuzare a monahismului, făcîndu-și, astfel, intrarea în istoria europeană. Aceste pămînturi, pradă luptelor între clanuri, au fost evanghelizate de Sf. Patrick, de origine bretonă, fost prizonier, în urma unei expediții irlandeze, și sclav, timp de șase ani, înainte de a îmbrăca rasa monahală și de a fi numit, de Sf. Germain d'Auxerre, episcop al Irlandei, în 432. La moartea sa, în 461, creștinarea insulei era terminată, putîndu-se asista la o dezvoltare extraordinară a vieții mănăstirești, punct de plecare al unei acțiuni misionare pe continent, al cărei principal artizan a fost Sf. Colomban.

Născut în 540, intrat de foarte tînăr în ordin și devenit călugăr la Bangor, acesta a părăsit Irlanda în 590, pentru a merge în Galia, unde a pus bazele unei prime mănăstiri la

Luxeuil, căreia i-au urmat cele de la Remiremont, Jumièges, Saint-Omer, Fontaines, Coutances, Jouarre etc. Regula impusă fraților călugări de către Colomban era de o extremă severitate, asociind postul permanent cu pedepsele fizice. Ea nu a avut, pentru aceasta, mai puțin succes. În relații distante cu episcopii regatului franc, cărora le suporta foarte greu autoritatea, el a trebuit să se exileze în 610 în Elveția, apoi în Italia, unde a întemeiat, în 614, mănăstirea Bobbio, sortită să devină centrul de predicație al longobarzilor și să aibă o mare influență intelectuală.

Încă și mai importantă va fi influența Sfîntului Benedict. Născut în Nursia, în Italia, către 480, acest fiu al unei familii de nobili a fost crescut la Roma, unde a primit o educație clasică. La sfîrșitul secolului al V-lea, el a hotărît să renunțe la lume și la bunurile sale, pentru a duce aproape de Subiaco, o viață de sihastru, pe care o va părăsi cîtva timp la cererea călugărilor de Vicovaro (Latium), care doreau reformarea mănăstirii lor. Eșuînd în această privință, Benedict emigrează, către 529, la Monte Cassino, pentru a întemeia acolo marea mănăstire pe care o va guverna pînă la moarte (în 547) și care urma să servească drept model tuturor mănăstirilor benedictine. Alcătuită în latină, regula care îi poartă numele impune călugărilor obligații mai puțin severe decît cele ale sf. Colomban. Călugării trebuie să depună jurămîntul de castitate și de sărăcie, să se supună legii tăcerii și să-și împartă zilele între rugăciune, muncă manuală (pentru a putea răspunde nevoilor mănăstirii) și meditație. Sancționată de Grigore cel Mare, regula benedictină s-a impus încetul cu încetul atunci cînd mănăstirile începuseră să atragă în toate regiunile vechiului Imperiu de Apus un mare număr de credincioși dornici să ducă o viață pioasă, în sînul unei comunități izolate de lumea profană.

Salvarea spiritualității creștine și cea a culturii greco-romane de către călugări s-a desăvîrșit în paralel cu expansiunea creștinismului în Occident, ea însăși favorizată de progresul autorității pontificale, impulsionat de Grigore cel Mare (540-604).

Născut într-o familie patriciană romană, înzestrat cu o solidă cultură clasică şi devenit, în 572, Prefect al Oraşului, acesta din urmă a ales, şi el, să-şi vîndă bunurile şi să se dedice vieţii de mănăstire, instalînd, în palatul său de pe colina Caelius, o comunitate supusă regulii benedictine. În 590, la moartea papei Pelagius II, Roma se găsea într-o situaţie tragică, răvăşită atît de inundaţiile Tibrului, cît şi de o epidemie de ciumă, ameninţată, în plus, de noi invadatori – longobarzii arieni. Atunci, Grigore, ales papă prin aclamare, acceptă să-şi asume funcţia de pontif pentru a salva oraşul. El reorganizează Lateranul, din care exclude laicii, şi reformează cîntul liturgic, care va deveni cîntul gregorian. Infirmîndu-i patriarhului de Constantinopol dreptul de a-şi însuşi titlul de „ecumenic" şi numindu-se pe sine simplu „servitor al servitorilor lui Dumnezeu", el nu cedează întîietatea Romei, trimiţînd clerici misionari în provinciile occidentale şi afirmîndu-şi vocaţia de păstrător al adevăratei doctrine. Grigore cel Mare este, însă, mai ales apostolul convertirii şi al evanghelizării barbarilor. În Spania vizigotă, regele Reccared abjură arianismul încă din 587, sub influenţa episcopului Leandru de Sevilla. În Italia, regele longobard Agilulf, soţ al unei prinţese bavareze catolice, se converteşte, în 603, la credinţa romană şi-şi botează fiul. În Anglia, Grigore trimite un grup de călugări, conduşi de Augustin, care să evanghelizeze populaţiile anglo-saxone, rămase păgîne. Augustin întemeiază o biserică la Canterbury, capitală a regatului Kent. Acesta este începutul unei convertiri care se va continua de-a lungul întregului secol VII. Sînt înălţate numeroase abaţii, care devin tot atîtea centre de salvare a culturii antice.

Această convertire este o astfel de reuşită încît de-acum înainte călugării anglo-saxoni, cărora li se alătură irlandezii, vor fi cei care vor predica Evanghelia pe continent. Cel mai activ dintre aceşti misionari de dincolo de Marea Mînecii a fost Wynifrid, canonizat sub numele de Sf. Bonifaciu care, începînd cu 715, va duce, dincolo de Rin, o operă intensă de convertire a barbarilor. Sprijinit de majordomii Austrasiei, el a întemeiat

mănăstiri, a instalat episcopate depinzînd de arhiepiscopatul său de Mainz şi a reformat Biserica francă, înainte de a fi martirizat în Frisia în 755, cu prilejul unei ultime misiuni în ţara păgînă.

Cultura în timpul monarhiilor barbare

Aşa cum nu au putut modifica de pe o zi pe alta, activitatea economică şi societatea Apusului roman, marile migraţii nici nu au putut pune capăt, în mod brutal, unui mileniu şi mai bine de civilizaţie greco-latină. Dacă, pe de o parte, dialectele germanice au cîştigat ceva teren la vest de vechiul *limes* roman, barbarii erau, pe de altă parte, prea puţin numeroşi pentru a împiedica – presupunînd că şi-ar fi dorit-o – ca latina şi limbile vulgare derivate din latină să se impună în faţa populaţiei. Legile înseşi barbare, precum Codul lui Euric sau Legea Salică, influenţate iniţial de dreptul roman, vor fi redactate în limba învinşilor.

Într-o altă ordine de idei, toate părţile fostului Imperiu de Apus nu au suferit în mod egal şi la fel de puternic efectele invaziilor şi migraţiilor barbare. În Italia, unde contactele cu Orientul sînt menţinute, apoi chiar temporar, întărite odată cu recucerirea lui Iustinian şi unde creştinismul îşi însuşise o bună parte din zestrea intelectuală a antichităţii, literaţi clasici, precum Boethius sau Cassiodorus, au început, încă din secolul al VI-lea, să salveze literele romane. Boethius, fiu al unui consul roman, cu studii la Atena, prinţ al Senatului sub Teodoric, a fost ultimul traducător din greacă în latină al operelor filosofice; el îşi scrie, chiar în întunericul închisorii în care îl aruncase suveranul ostrogot, *Consolarea filosofică*, operă în versuri şi proză. Ca şi în tratatele sale de aritmetică şi de teorie muzicală sau în traducerile din Aristotel, aici el a cules, pentru secolele ce urmau, tot ceea ce se putea aduna din ştiinţa şi gîndirea antică. Cassiodorus, şi el protejat de Teodoric şi devenit, astfel, prefect al pretoriului, s-a retras, către 540, într-un fel de aca-

demie monastică, pe care o întemeiase la Vivarium, în Calabria, mai puțin pentru a trăi asemenea unui cenobit supus unei reguli, cît mai degrabă ca un literat, eliberat de constrîngerile materiale şi înconjurat de cărțile cărora el însuşi şi tovarăşii săi le-au realizat copii îngrijite. În lucrarea sa, *Institutiones*, el s-a străduit să alcătuiască un program de studii în două cicluri, *trivium* şi *quadrivium*, al căror principiu de clasificare a rezistat în tot timpul Evului Mediu.

Regatele vizigote au fost şi ele, în secolele al V-lea şi al VI-lea, centre de salvare şi reînnoire a culturii antice. Toulouse, apoi Toledo, au jucat, rînd pe rînd, acest rol, dar mai ales la Sevilla s-a dezvoltat, la granița secolelor al VI-lea şi al VII-lea, o cultură hispano-romanică, deschisă influențelor străine şi cu precădere bizantine, al cărei reprezentant principal este Isidor, succesor al fratelui său Leandru în funcția de arhiepiscop al oraşului în 604 şi restaurator al studiilor în Peninsula Iberică. Scrierile sale de teologie, de exegeză, geografie, numerologie creştină, de ştiință a limbajului şi istorie (*Marea Cronică*, *Istoria Goților, a Vandalilor şi Suevilor*) şi în primul rînd *Etimologiile* sale nu aduc nimic cu adevărat nou gîndirii, dar constituie o vastă enciclopedie a cunoaşterii medievale, compilată cu o grijă extremă şi expusă cu o mare limpezime.

În Galia, cultura clasică a supraviețuit invaziilor germanice, mai ales în sud, unde amprenta romană fusese mai timpurie şi mai profundă. Desigur că Grigore din Tours, născut într-o familie senatorială din Auvergne, este departe de a rivaliza în erudiție şi cunoştințe de latină cu un Cassiodorus sau Isidor din Sevilla. *Istoria Francilor*, însă, care-i aparține, începută în 575, ca şi cele *Şapte cărți ale miracolelor* scot la lumină o vie curiozitate a spiritului şi o mare onestitate intelectuală. În secolul al VI-lea, expansiunea regatului franc către sud n-a adus cu sine şi o barbarizare a întregii Galii, ci doar o reculturalizare a Nordului. În timpul regelui Hilperic (539-584), autor el însuşi de poezii latine, Poitiers reprezenta centrul cultural al Galiei. La cererea reginei Redegonda, întemeietoare a mănăs-

tirii Notre-Dame, poetul italian Fortunatus s-a fixat în acest oraş, devenindu-i episcop; aici, el a scris un număr de opere: vieţi de sfinţi – gen foarte la modă în Galia francă –, un lung poem despre Sf. Martin de Tours şi imnuri pentru întîmpinarea solemnă a relicvelor adevăratei Cruci, trimisă de împăratul bizantin Iustin II.

În secolul al VII-lea, înmulţirea războaielor în Galia meridională şi dezvoltarea, în restul regatului franc, a unei noi aristocraţii, care abandonează studiile literare, conduc la un regres spectaculos al studiilor clasice. Atunci, Anglia şi Irlanda vor prelua ştafeta transmiterii culturii romane. Misiunea pontificală, care a avut drept sarcină, în 669, să încheie organizarea Biserici anglo-saxone, era condusă de Teodor din Tars şi de Hadrian, şi unul şi celălat formaţi în spiritul culturii greceşti şi latine, în şcolile bizantine din Atena şi Cartagina. Sub impulsul lor, şcolile elementare ale abaţiilor din regatele Kent, Wessex şi Northumberland, unde li se predau deja convertiţilor bazele latinei, au adoptat un program de studii mai profunde, înglobînd o cunoaştere extinsă a literelor profane. Noi mănăstiri, ca cea de la Yarmouth sau cea de la Yarrow, în Northumberland, au devenit, astfel, puternice centre de viaţă intelectuală, unde se adunau şi se reproduceau texte vechi. La Yarrow, de exemplu, Beda Venerabilul (673-735) a predat timp de 50 de ani şi şi-a scris lucrările de gramatică, de ştiinţă şi istorie (între care cităm *Istoria ecleziastică a naţiunii engleze*), lucrări care fac din acest maestru primul mare savant medieval. La York, în sfîrşit, s-a dezvoltat, foarte curînd, cel mai mare centru de învăţămînt din întreaga creştinătate latină, în timp ce în abaţiile irlandeze şi englezeşti, la sfîrşitul secolului al VII-lea, erau executate cu o fineţe extremă primele capodopere ale miniaturii insulare, ca, de exemplu, *Psaltirea* din Canterbury.

La această dată, avîntul literelor clasice a cucerit întreg continentul, importat în Galia de călugării colombani şi de savanţii anglo-saxoni. La mijlocul secolului al VII-lea, călugării au devenit, însă, în această parte a Occidentului, singurii purtă-

tori ai culturii greco-romane. În cancelariile abațiilor, se recopie opere sacre și profane, decorate cu miniaturi inspirate atît din modelele antice, cît și din tradiția insulară sau cea barbară, juxtapunînd animale stilizate și ornamente geometrice.

Supraviețuirea și reînvierea culturii antice sînt tot atît de evidente și în domeniul artistic. Fără îndoială, populațiile germanice au adus cu ele tehnici și surse noi de inspirație, dar acestea nu afectează decît artele cu adevărat „minore": bijuteriile și aurăria de mici dimensiuni, în care predomină decorațiunea geometrică și reprezentarea animalieră. Această artă de import, foarte diferită de estetica romană, va înflori în Galia, unde, sub influența tradițiilor locale, va duce la producții originale mai ample, în care își face apariția figura romană stilizată.

În materie de arhitectură și decorație monumentală, tradiția romană, însă, se impune, atît în regatele peninsulare, cît și în Galia francă. Nu mai rămîne mare lucru din edificiile religioase și din palatele merovingiene, căci majoritatea au fost distruse. Ceea ce ne învață arheologia și rarele edificii care au reușit să supraviețuiască distrugerilor și uzurii timpului, este însă faptul că secolele al VI-lea și al VII-lea coincid cu o adevărată renaștere a tehnicilor romane ale construcției și ornamentației. Prinții și episcopii înalță mai peste tot biserici al căror model sînt bazilicile antice, flancate adesea, la fațade, de clopotnițe caracteristice pentru clădirile din Galia. Zidăria este rudimentară, cu fundații de cărămizi. Decorarea interioară este compusă din mozaicuri, capiteluri din marmură sculptată în atelierele din Pirinei, cu porticuri pictate cu figuri biblice, cu ornamente din stuc etc. Stele și sarcofage sînt ormanentate cu sculpturi, în care se amestecă în mod egal tradiția clasică, influențele orientale și estetica babară.

Capitolul 2

EUROPA BIZANTINĂ DE LA IUSTINIAN LA APOGEUL MACEDONEAN (SECOLELE VI–XI)

■ *În timp ce, în Occident, Imperiul dispare, el se menține în Orient, centrat în jurul Bizanțului. Împăratul Iustinian, mare legislator, preocupat să restabilească unitatea creștină, încearcă să impună autoritatea Imperiului bizantin și în Occident, după ce va fi cucerit, în secolul al VI-lea, Africa, Italia, o parte a Spaniei, Sardinia și Corsica. Civilizația bizantină se află, în acel moment, la apogeul său. Dar urmașii lui Iustinian moștenesc un stat epuizat, amenințat de năvălirile barbare, ceea ce face ca ei să renunțe la a mai apăra Occidentul.*

■ *Începînd cu secolul al VII-lea, Imperiul bizantin se regrupează în Asia Mică, Grecia și Tracia, devenind cu adevărat un imperiu grec, abandonînd Italia în mîna longobarzilor, Asia occidentală – în cea a arabilor, o parte a Balcanilor – într-a slavilor și bulgarilor. În plus, Imperiul este zguduit de o gravă criză religioasă (secolele VIII-IX) – iconoclasmul sau disputa asupra icoanelor. O primă ruptură cu papalitatea se produce în contextul unei dispute religioase între Roma și Constantinopol; Chiril și Metodiu, doi călugări greci, vor evangheliza atunci popoarele slave și le vor da un alfabet.*

■ *Între secolele al IX-lea și al XI-lea, sub dinastia macedoneană, Bizanțul cunoaște o perioadă de mare strălucire. Puterea imperială este consolidată, administrația este reorganizată, iar viața*

economică şi comerțul se dezvoltă. Modernizarea armatei şi a flotei face posibilă respingerea arabilor în Siria şi Mesopotamia, victoria asupra principilor de Kiev, precum şi anexarea statului bulgar.

■ ***Epoca macedonenilor reprezintă însă şi adîncirea prăpastiei dintre Orient şi Occident. În 1054 are astfel loc schisma dintre creştinătatea occidentală supusă Papei şi cea orientală, adunată în jurul Patriarhului de Constantinopol. În Imperiul grec cultura cunoaşte atunci o nouă vîrstă de aur în domeniul teologiei, filosofiei, istoriei, arhitecturii, decorării bisericilor. Influența civilizației bizantine iradiază în Balcani, în Caucaz, în Ucraina şi chiar şi în Italia.***

În timp ce Imperiul de Apus dispărea, cel de Răsărit supraviețuia migrațiilor hoardelor barbare şi se constituia într-o mare putere mediteraneană, organizată în jurul capitalei întemeiate de Constantin: Constantinopol sau Bizanț. În Africa şi în Asia, acest imperiu păstra Cyrenaica, Egiptul, Palestina, Siria şi Asia Mică, în Europa – Grecia şi Peninsula Balcanică pînă la Dunăre. Împărații de răsărit se considerau moştenitorii Imperiului Roman în întregime. De aceea, ei s-au şi străduit să mențină contactele politice cu şefii, apoi regii barbari din Occident, atribuindu-le titluri oficiale (de patrician şi consul), care nu alterau cu nimic independența reală a acestor prinți războinici.

Erezii şi dispute religioase

Fixîndu-şi în vechiul Bizanț capitala statului său, Constantin gîndise să facă din acest oraş centrul Imperiului creştin. Constantinopolul va rămîne, aşadar, profund marcat de acestă voință şi se va dori întotdeauna apărător al ortodoxiei catolice. Astfel, disputele teologice sînt parte integrantă a istoriei bizantine. Încă din vremea domniei lui Constantin, am mai spus-o, împăratul, el însuşi, intervine în lupta împotriva aria-

nismului, reunind Conciliul de la Niceea. După moartea lui Teodosius, în 395, la vremea cînd cele două imperii se despart tot mai mult, Orientul rămîne dominat de controverse religioase, întreținute de școlile teologice instalate pe lîngă sediile patriarhatelor rivale: Antiohia, Alexandria și, începînd cu Teodosius, Constantinopolul însuși, care-și datorează importanța faptului că este capitală.

Neînțelegerile pornesc întotdeauna în primul rînd de la misterul Trinității, mai precis de la dubla natură, umană și divină, a lui Hristos. În Antiohia, unii preoți neagă reunirea celor două naturi și afirmă că Hristos este în exclusivitate om, teză adoptată de Nestorius, patriarh al Constantinopolului în 428. Condamnați, în 431, de cel de-al treilea Conciliu de la Efes, nestorienii nu vor mai avea prozeliți decît în Siria și, mai tîrziu, în Asia ne-bizantină. Dimpotrivă, adunați în jurul lui Chiril, patriarh al Alexandriei, monofiziții afirmă predominanța absolută a naturii divine a lui Hristos. Împotriva acestei noi erezii, care, și ea, își va găsi adepți numai în provinciile orientale ale Imperiului și în Egipt, replica va veni din partea Romei, unde Papa Leon I va impune adoptarea unei interpretări care va deveni oficială începînd cu Conciliul din Chalkedon din 451: Hristos are două naturi, divină si umană, unite în el fără a se confunda. Dacă ne gîndim că acest conciliu este contemporan cu bătălia de la Cîmpiile Catalaunice, putem înțelege cît de diferite erau preocupările Bizanțului față de cele ale Occidentului.

Desigur, Împăratul bizantin nu ignoră existența barbarilor. El însă îi deturnează pur și simplu, cu bună știință, către Occident. Arcadius, fiul lui Teodosius, care domnește începînd cu 395, ignoră chiar cu desăvîrșire această parte a moștenirii imperiale. Abia odată cu Leon I, care ajunge la tron în 457, și apoi cu Zenon (474-499) asistăm la o atitudine imperială diferită, aceea care renunță la disputele religioase pentru a se amesteca în afacerile occidentale. E însă prea tîrziu pentru a-l împiedica pe Odoacru ca, în 476, să pună capăt în mod definitiv iluziei Romei imperiale.

După domnia lui Anastasius (499-518), consumată, în mare parte, cu înăbuşirea revoltelor pe care le generează politica sa religioasă (el este monofizit), la moartea sa, Imperiul este liniştit şi prosper; puterea imperială îi revine, în 518, macedoneanului Iustin, un ţăran devenit soldat care, imediat după instalarea sa pe tron, îl va desemna drept urmaş pe Iustinian, nepotul său, de educaţia căruia se ocupă cu grijă şi pe care-l asociază la putere încă din 527, pentru ca, la scurtă vreme, să-i urmeze la tron.

Iustinian şi recucerirea în Occident

Iustinian va folosi primii ani ai domniei sale pentru a lupta împotriva perşilor lui Chosroes I şi a ţine piept greutăţilor interne. Aliat cu Papa, el face eforturi să menţină unitatea creştinătăţii, persecutîndu-i pe creştinii eretici din Egipt şi Siria, pe nestorieni, evrei şi chiar pe filosofii greci rămaşi credincioşi păgînismului antic. La Constantinopol, conflictele religioase şi antagonismele sociale întreţin facţiuni care, în hipodrom, se traduc prin opoziţia cumplită dintre „Verzi“ (monofiziţii susţinuţi de popor) şi „Albaştri“ În 532, conflictul se transformă în revoltă, obligîndu-l pe Iustinian să se refugieze în palat. Se pare că răscoala *Nika* („Victorie!“, strigăt lansat de răzvrătiţi) l-ar fi determinat pe împărat să fugă, dacă n-ar fi fost convins să reziste de către energica împărăteasă Teodora, fostă dansatoare, care-i stimulează energiile şi lasă în grija generalilor Narses şi Belisarie să înece în sînge revolta populară.

Suveran de drept divin, reprezentat cu capul aureolat, asemeni sfinţilor, în faţa căruia toţi supuşii trebuie să se prosterneze, Iustinian are, totuşi, grijă să se pună sub semnul tradiţiei juridice romane. Astfel, el încredinţează unei comisii de jurişti şi de funcţionari sarcina de a codifica legile străvechi – aceasta va da naştere Codului Iustinian care adună legile începînd cu domnia lui Hadrian –, legile lui Iustinian însuşi (*Novellae*) şi

textele marilor jurişti romani (*Digeste*). De aici, el extrage un manual simplificat pentru studenţi: *Institutes*. Acest *corpus juris civilis* constituie baza cunoştinţelor noastre de drept roman.

Pe lîngă acestă operă legislativă care nu este doar o compilaţie – codul emancipează pe scară largă sclavii, aboleşte legile care limitează eliberarea, dă mai multe avantaje soţiei şi îndulceşte mult dreptul penal –, Iustinian a urmărit o politică de reformare a administraţiei, suprimînd venalitatea funcţiilor şi cerînd funcţionarilor să jure pe Evanghelie la intrarea în funcţie, o politică de reorganizare a armatei şi de luptă împotriva marilor proprietari funciari care au acaparat fostele bunuri ale statului şi şi-au constituit imense domenii pe care domnesc ca nişte stăpîni absoluţi. Pe de altă parte, dorind să restabilească unitatea creştinătăţii şi să-şi atragă favoarea Bisericii, el duce o politică neiertătoare împotriva păgînilor, înmulţeşte bisericile şi mănăstirile şi începe să-i persecute pe monofiziţi, fără alt rezultat, de altfel, decît acela de a accentua tendinţele separatiste în Egipt, Siria şi Mesopotamia.

Marea afacere, însă, a domniei acestuia, după ce nemulţumirile din 532 se vor fi liniştit, este încercarea de restaurare a vechiului Imperiu Roman în deplinătatea forţei sale. Pentru a duce la bun sfîrşit acestă hotărîre, care trece prin recucerirea privinciilor din Occident, împăratul dispune de o armată numeroasă, organizată şi comandată de generali de mare valoare: Narses şi Belisarie. Flota îi este fără rival în Mediterana şi-i permite să pornească şi să întreţină expediţii îndepărtate. Puternic, în virtutea acestui arsenal militar, a calmului relativ (şi foarte provizoriu) care domneşte la frontiera cu perşii şi a disputelor dinastice care slăbesc regatele barbare, Iustinian poate, începînd cu 533, să-şi lanseze ofensiva împotriva fostelor teritorii romane din Apus. Mai întîi în Africa, unde regatul vandal este distrus în urma victoriilor lui Belisarie şi unde este reinstaurată o administraţie romană după model bizantin, apoi în Dalmaţia şi Italia. În 535, Belisarie începe cucerirea Siciliei şi a Italiei de Sud. Neapole şi Roma sînt ocupate în 536, în timp ce

un alt atac, lansat asupra litoralului adriatic, îngăduie bizantinilor să ia în stăpînire teritoriul dintre Emilia şi Lombardia, pînă la Milano. Ravenna cade şi ea, în 540. Va trebui aşteptat anul 552, însă, pentru ca, după contra-ofensiva regelui ostrogot Totila – care se reimpune pentru un timp la Roma –, Narses, trimis în ajutor cu o armată alcătuită mai ales din contingente barbare (huni şi longobarzi) să pună, în sfîrşit, capăt rezistenței gote şi să ocupe întreaga Italie. Cu puțin timp înainte, o expediție bizantină, chemată de un principe vizigot, debarcă în Spania şi ocupă sud-estul țării şi Baetica, pînă la Cordoba. În cele din urmă, Sardinia şi Corsica, şi ele, vor deveni posesiuni imperiale.

Opera de reinstaurare a Imperiului întreprinsă de Iustinian pare să fi reuşit. O parte din Occidentul roman a fost recuperată, mai ales Italia şi Roma, nucleu al fostei puteri imperiale. Rămăşițele fostelor elite au fost puse în drepturi. În timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea, pacea romană domneşte asupra Imperiului, de la Eufrat pînă la frontiera Alpilor şi cea a deşertului, în vechea provincie africană. Campaniile lui Belisarie şi Narses, însă, au golit vistieria, obligîndu-l pe împărat să-i lase pe colectorii de impozite să înmulțească dările. Ele au deschis, pe de altă parte, calea virtualilor năvălitori. În ciuda „păcii eterne“ încheiate în 532, armatele lui Chosroes trec prin foc şi sabie Siria – ocupînd Antiohia şi masacrîndu-i populația –, Comagene, Mesopotamia bizantină, Armenia şi fosta provincie Colchida. Iustinian reuşeşte, fără îndoială, să limiteze daunele şi să obțină restituirea teritoriilor ocupate, în urma unei păci de 50 de ani încheiate în 561, dar aceasta îl va costa un prea scump tribut.

Prins cu totul de nevoile sale de reconstituire a Imperiului, Iustinian a neglijat mai ales pericolul pe care-l constituiau atacurile slave la frontiera de nord. Mult timp paşnice, triburile slave, venite din bazinul de mijloc al Niprului, încep să devină agresive din momentul în care sînt încadrate şi organizate de bulgari. De atunci, ele întreprind atacuri în teritoriul bizantin,

mai întîi sub Iustin I, apoi sub domnia lui Iustinian. În 547, 551 şi 552, ele devastează Grecia pînă la Peloponez şi coastele Epirului, ameninţă Tesalonicul şi chiar Constantinopolul, în timp ce, mai la est, hunii atacă portul Crimeei, distrug Tracia şi încearcă, şi ei, să ajungă pînă în capitala Imperiului. Toate aceste asalturi sînt respinse, dar Europa bizantină, ruinată şi depopulată, este nevoită să accepte, pentru a umple golurile, o primă colonizare slavă.

Urmaşii lui Iustinian

Iustinian moare în 565, lăsînd urmaşilor săi un imperiu stors de colectorii de impozite, sfîşiat de un Occident legat de canoanele de la Chalkedon, care suportă greu autoritatea îndepărtatului împărat al Bizanţului, şi un Orient în care înfloresc ereziile; un imperiu, în plus, ameninţat la toate frontierele sale de atacurile barbarilor: vizigoţii în Spania, maurii în Africa, longobarzii în Italia, avarii şi slavii în Balcani, perşii în Asia.

Această grea moştenire n-a permis epigonilor săi să-i ducă la bun sfîrşit grandioasele proiecte de restaurare a Imperiului, aşa cum le gîndise suveranul ilir. Mereu în defensivă, Iustin II, apoi Tiberiu, Constantin şi Mauriciu s-au străduit, pînă în primii ani ai secolului al VII-lea, să menţină imperiul în limitele fixate de Iustinian şi, în acest sens, bătăliile cele mai grele le-au avut de purtat în Orient, împotriva perşilor.

Această activă politică la frontierele Eufratului a avut drept consecinţă o mare pasivitate în Occident. Pentru a-i ţine în frîu pe gepizii care ocupaseră Sirmium, Iustin II (565-578) îi trimite împotriva lor pe vecinii lor din est, avarii, şi apoi pe cei din vest, longobarzii. Primii se instalează la Sirmium, reclamînd un tribut împăratului, şi devastează Tracia şi Dalmaţia. Ceilalţi, profitînd de problemele Imperiului, năvălesc în Italia de Nord şi într-o parte a peninsulei, bizantinilor nemairămînîndu-le, din cuceririle iustiniene, decît Veneţia, Istria, Ravenna, Roma,

Neapole și Calabria. Mauricius (582-602), copleșit de conflictele în fața perșilor, încredințează apărarea și administrarea Africii și Italiei unor exarhi, un fel de viceîmpărați investiți cu toate puterile civile și militare, și opune longobarzilor pe francii din Austrasia. El va face, astfel, primul pas în procesul care va duce, în cele din urmă, la instalarea francilor în peninsulă.

Dacă grecii sînt alungați din Spania de vizigoți începînd cu 625, trebuind să evacueze și Magrebul cu jumătate de secol mai tîrziu, sub presiunea atacurilor cuceritorilor arabi, ei vor reuși încă să se mai agațe de ultimele lor poziții italiene, și aceasta pînă la mijlocul secolului al VIII-lea. Nu fără mari greutăți, însă, căci atacurilor longobarzilor li se adaugă rezistența opusă puterii exarhului din Ravenna de către populațiile italiene, care suferă că trebuie să se supună unor străini și suportă greu elenizarea impusă de Iustinian și urmașii săi. Ca atare, urmează frecvente revolte de care vor profita regii longobarzi, pentru a cîștiga teren în interiorul peninsulei, în timp ce bizantinii se mențin la periferia maritimă. Anumiți exarhi ambițioși se vor folosi de aceste nemulțumiri și de sentimentul patriotic al populațiilor pentru a flutura stindardul revoltei și pentru a se proclama ei înșiși împărați. În cele din urmă, după căderea Bolognei în 728 și a Ravennei în 751, Bizanțul nu mai deține în Italia de Nord decît Veneția.

În tot acest timp, la Constantinopol și în provinciile orientale ale Imperiului, opozițiile se exacerbează în confruntarea cu politica fiscală și religioasă a împăraților. În 602, izbucnește o gravă criză, care va aduce la putere un ofițer al armatei de la Dunăre, pe jumătate barbar, Focas (602-610), apoi pe fiul exarhului Cartaginei, Heraclius. În cîțiva ani, acesta redresează situația foarte precară a diferitelor fronturi amenințate de barbari. Împotriva perșilor care ocupaseră Antiohia, Ierusalimul și Alexandria, el va începe o campanie victorioasă, care-i obligă pe adversarii săi să-i restituie toate cuceririle lor. În 629, consfințind o evoluție începută de multă vreme, Heraclius renunță la titulatura romană și adoptă titlul de Basileu prin care era

desemnat pînă atunci, în greceşte, regele persan. Imperiul Roman la acea dată devenise, deci, un regat grec, în care latina nu mai era folosită.

Secolul de aur al Bizanţului

Lunga domnie a lui Iustinian, în ciuda problemelor interne şi a asalturilor barbarilor, conicide cu o perioadă de mare prosperitate economică şi de strălucite realizări în domeniul artelor şi literelor. Din această civilizaţie bizantină, aflată la confluenţa romanităţii, elenismului şi tradiţiilor orientale, nu vom evoca aici decît aspectele cele mai specific „europene".

Mai întîi capitala: Constantinopol, centru al Imperiului în primul rînd prin poziţia sa, la mijlocul drumului între *limes*-ul dunărean şi marginile orientale ale Asiei Mici. Construit, începînd cu 330, de către Constantin după modelul Romei, el este apărat de Teodosius printr-o triplă barieră de ziduri inexpugnabile. Oraşul rezumă, am putea spune, întregul Imperiu, în sensul în care el adăposteşte centrul politic, cu Palatul imperial, Senatul şi Hipodromul, locul unde se înfruntă, prin intermediul echipajelor de curse, facţiunile politice ale Verzilor şi Albaştrilor; centrul economic, cu instalaţiile sale portuare în Cornul de Aur şi Bosfor, cu magazine în care se negociază produse venite din toate părţile Imperiului şi din îndepărtatele colţuri ale Occidentului şi Orientului, cu prăvăliile artizanilor săi care fabrică stofe şi metale preţioase; centrul religios, în sfîrşit, cu Universitatea şi catedrala Sfînta Sofia. Ridicată pe locul unei biserici distruse în timpul răzmeriţei din 532, acest imens edificiu cu un perimetru de 300 de metri, cu o înălţime de 50 şi încoronat cu o cupolă cu un diametru de 31 de metri, este opera matematicianului Isidor din Milet şi a arhitectului Anthemius din Tralles. Terminată în 539, ea este împodobită cu ornamente somptuoase din marmură policromă (importată din Asia Mică, Grecia, Etiopia şi Italia) şi mozaicuri

cu striații din aur. La Constantinopol mai sînt încă ridicate și alte edificii, precum Sf. Irina, cu două cupole, și mai ales Biserica Sfinților Apostoli, care va fi complet distrusă în 1453, odată cu cucerirea orașului de către turci; prin bogăția și dimensiunea sa, însă, Sf. Sofia simbolizează puterea Imperiului și a creștinismului în Răsărit.

Recucerirea militară a Italiei și instalarea la Ravenna a unei adevărate curți în jurul exarhului au fost însoțite de răspîndirea în peninsulă a artei și civilizației bizantine. La Ravenna, devenită a doua capitală a Imperiului, influența Bizanțului se manifestă deja sub regii barbari și cu precădere în vremea lui Teodoric. Odată cu Iustinian, însă, orașul este înfrumusețat cu edificii religioase cu superbe ornamentații interioare, precum Sf. Vital, Sf. Apollinarius-in-Classe și Sf. Apollinarius-cel-Nou. Caracterul pur bizantin al acestor monumente este pus în lumină de folosirea cărămizilor și a grinzilor de lemn, ceea ce permite înălțarea zidurilor și practicarea de ferestre mari, de prezența unui narthex, și a unei abside poligonale, în absența oricărei decorațiuni exterioare (în favoarea bogăției ornamentației interioare). Mozaicuri formate din mici cuburi de sticlă colorată prin acțiunea oxizilor metalici ocupă navele, absidele și bolțile și se constituie în programe decorative de o foarte mare varietate, alternînd figuri geometrice, scene din Vechiul și Noul Testament și reprezentări ale Curții Imperiale. Un astfel de decor este cel de la Sf. Vital, unde Iustinian și Teodora apar însoțiți de Episcopul Maximian și de personaje din suita lor, îmbrăcați în haine fastuoase.

O altă caracteristică a acestei arte italiene de epocă bizantină este absența statuarului care contrastează puternic cu tradiția romană și care are, probabil, drept cauză interdicția Bisericii în legătură cu tot ceea ce putea reaminti civilizațiile păgîne, elenistică sau romană. Sculptura însă nu dispare, ca se rezumă numai la basoreliefurile de pe sarcofage, la dantelăriile care împodobesc balustradele corului și amvoanelor și apoi la cizelarea metalului și a fildeșului, caracterizînd artele „minore“ Tot

pentru motive religioase, legate de influența monofizită – și nu, așa cum s-a crezut un timp, de neîndemînarea artiștilor –, figura lui Hristos, în mod voit reprezentată ca Dumnezeu și nu ca personaj uman, ia în arta bizantină un aspect impersonal și hieratic, care rupe complet cu tradiția clasică.

Replierea din secolul al VII-lea

Heraclius, care moare în 641, și urmașii săi vor trebui să înfrunte de-a lungul întregului secol al VII-lea un asalt al popoarelor riverane ale Imperiului, asalt în urma căruia acesta va rămîne mai mic, teritorial vorbind, și metamorfozat din punct de vedere cultural. Dacă Africa recucerită și prosperă – așa cum ne-o dovedește arheologia – rămîne, politic, în sfera bizantină, politica religioasă a împăraților suscită, însă, aici, puternice rezistențe. Heraclius și succesorii săi vor, într-adevăr, să impună o doctrină de conciliere între monofizism și ortodoxia fixată la Chalkedon. Nu se mai vorbește de natura unică a lui Hristos, ci de o „voință“ (în greacă *thelema*) unică: de unde noțiunea de monotelism care a fost atribuită acestei definiții impuse prin edict imperial în 638. Clerul african se va apropia, din acel moment, de Roma, pentru ca, în 646, exarhul de Cartagina să preia el însuși conducerea revoltei. Același lucru se petrece și în Italia, unde exarhul de Ravenna se revoltă și el pînă în 652 și unde, pentru a înfrînge rezistența pontificală, Constant II pune să fie răpit Papa Martin, judecat pentru înaltă trădare și exilat la Cherson. După care, în dorința de a elibera peninsula de dominația longobardă, Împăratul merge la Roma și se fixează apoi în Sicilia, unde este asasinat în 668. O ultimă tentativă de a restabili autoritatea bizantină pe întregul teritoriu al Italiei se va solda cu un dublu eșec: longobarzii rămîn stăpîni ai teritoriilor, iar acestea plătesc scump întreținerea armatei bizantine. Italia, ca și Africa, se îndepărtează de Bizanț.

Cartea cea mai grea, însă, pentru basileu se joacă în partea de est şi de nord a Imperiului. De două ori în mai puţin de douăzeci de ani, Imperiul se vede ciuntit de cele mai bogate provincii orientale. Din 612 pînă în 617, perşii lui Chosroes I vor pune piciorul în Siria, Palestina şi Egipt. Heraclius le va recuceri în urma unor strălucite campanii care-l duc, în 627, pînă la Ctesiphon, capitală a Imperiului Sassanid; începînd cu 634, însă, arabii vor porni la asaltul teritoriilor astfel recuperate. În cîţiva ani, ei ocupă Siria, Palestina, Egiptul şi Mesopotamia. După moartea lui Heraclius, ei continuă să înainteze în Armenia, Anatolia, în insulele Egeei, pe coastele Asiei Mici: Rhodos, Cipru şi, curînd, în Africa. În 674, ei asediază însuşi Constantinopolul, port în care flota lor va reapare anual, timp de patru ani. Oraşul nu-şi datorează salvarea decît triplelor sale ziduri inexpugnabile şi, mai ales, eficacităţii corăbiilor bizantine, echipate cu vestitul „foc grecesc“, un exploziv proiectat cu ajutorul unor „siphones“ asupra corăbiilor duşmane şi care, în 678, va provoca distrugerea flotei califului, obligîndu-l pe acesta să semneze pacea şi să plătească un tribut. Imperiul este salvat, dar împuţinat şi slăbit. De-acum înainte, pînă la începutul secolului al VIII-lea, situaţia va fi oarecum stabilă.

La nord de Bosfor, armatele bizantine au trebuit să înfrunte adversari la fel de de temut. Avarii mai întîi, care, în 626, ajung pînă la Constantinopol, unde sînt, însă, respinşi de patriarhul Sergiu. Slavii, apoi, şi bulgarii. Primii pătrund masiv în Macedonia şi Grecia de Nord, împingîndu-şi incursiunile pînă în Tesalia şi insule, obligîndu-i pe Constant II şi Iustinian II să pornească împotriva lor ofensive care le stăvilesc presiunea, aducînd mulţi prizonieri, de îndată trimişi în Asia ca mercenari ai Imperiului. Ceilalţi, sub conducerea lui Asparuh, îşi reiau în 660 marşul către vest, instalînd în Dobrogea un regat repede slavizat şi constrîngîndu-i pe bizantini să părăsească frontiera Dunării[16]. La sfîrşitul secolului, alungat dintr-o bună parte a Europei balcanice, Bizanţul se găseşte şi aici în poziţie de defensivă.

Heraclizii vor lăsa, deci, urmaşilor lor din dinastia „isauriană" un imperiu ciuntit. Paradoxal, însă, este un imperiu mai omogen, mai bine organizat şi, prin urmare, mai uşor de apărat decît cel al lui Iustinian. Pierderea bogatelor provincii orientale e resimţită dureros la Constantinopol, unde grabnic trebuie găsite alte surse care să înlocuiască grîul egiptean, uleiul de măsline african sau ţesăturile siriene; ceea ce determină dezvoltarea culturilor cerealiere din Tracia şi Asia Mică. Ruptura cu Orientul n-a avut, însă, numai efecte negative, căci Bizanţul a părăsit astfel provinciile care se dovediseră cele mai rebele la politica sa religioasă. Replierea asupra Asiei Mici, Greciei şi Traciei, îl aşezau în centrul uni bloc mai coerent şi mai greu de atacat.

Apărarea va fi cu atît mai bine organizată cu cît Heraclizii vor avea înţelepciunea de a renunţa la visul universalist al dinastiei iustiniene şi de a adapta statul lor la realităţile geopolitice ale vremii. Acesta va trece printr-o reformă administrativă, care va substitui vechilor provincii, prea mici şi numeroase, themele, circumscripţii militare conduse de un strateg investit cu toate puterile. Administraţia centrală este, şi ea, reorganizată. Atotputernica prefectură a pretorului îşi pierde, în mod esenţial, atribuţiile în favoarea demnitarilor palatului, servitorilor personali ai Basileului, cărora le sînt atribuite mari funcţii în stat. Armata, în sfîrşit, vede diminuîndu-se rolul trupelor mercenare, puţin sigure şi prea costisitoare, în favoarea soldaţilor ţărani (*stratiotes*), cărora le sînt concesionate pămînturi în schimbul serviciului militar.

Acest efort de redresare interioară început de primii Heraclizi n-a putut împiedica nici eclipsa evidentă pe care o cunoaşte în secolul al VII-lea civilizaţia bizantină, după pierderea Antiohiei şi Alexandriei, nici anarhia politică care se instalează în Imperiu după moartea lui Iustinian II, în 711. Timp de şase ani, în timp ce arabii reiau ofensiva, ocupînd Pergamul, devastînd Galatia şi pregătind un nou asalt împotriva capitalei, pute-

rea trece, la Constantinopol, din mînă în mînă, pînă ce, în 717, strategul themei Anatoliei, fondator al dinastiei isauriene (siriene), va fi încoronat la Sf. Sofia sub numele de Leon III.

Criza iconoclastă

Timp de mai bine de un secol, sub dinastiile isauraină și amoriană, Imperiul bizantin este zguduit de o gravă criză religioasă: disputa icoanelor care-i distruge unitatea și-i pune existența în pericol în momentul în care dușmanii externi pornesc, împotriva frontierelor sale, noi și grave atacuri.

Primul atac de acest fel vine din partea arabilor. De îndată ce Leon III își pune coroana imperială, el trebuie să țină piept, chiar la Constantinopol, atacului trupelor Califului. Ca și în 678, acesta va fi respins grație „focului grecesc" și alianței cu hanul bulgar. Acest lucru nu pune la adăpost Asia Mică de raidurile musulmane, însă pericolul principal este îndepărtat și, începînd cu 746, Bizanțul trece la atac. Constantin V reocupă Isauria și duce campanii în Armenia, Siria și Mesopotamia, capturînd numeroși prizonieri pe care îi instalează în Tracia. Trebuie așteptat apoi începutul secolului al IX-lea pentru ca arabii să redevină amenințători și să ocupe Tyana în 806, să susțină revolta lui Toma Slavul și a mercenarilor săi greci și caucazieni împotriva lui Mihail II și să ocupe, în sfîrșit, Creta (816), Palermo (831), apoi aproape întreaga Sicilie, Taranto și Bari; ei cunosc, însă, eșecuri grave în Asia Mică, unde frecvența atacurilor va ruina agricultura și va provoca importante emigrări.

În nord, unde triburile slave, puțin cîte puțin elenizate, la începutul secolului al IX-lea, încetează să mai fie amenințătoare, adversarul cel mai de temut rămîne regatul bulgar. Aliat al lui Leon III, dar influențat, la curte, de un puternic partid ostil Bizanțului, hanul intră în război împotriva lui Constantin V, dar suferă o grea înfrîngere la Anchialos, pe coastele Mării Negre, în 763. Regatul bulgar, însă, nu este distrus. De la începutul

secolului al IX-lea, hanul Krum reia ofensiva, învinge zdrobitor armata bizantină în 811 şi-şi face un pocal din craniul împăratului Nikephoros, după care porneşte la asaltul provinciilor bizantine ale Traciei şi Constantinopolului. Succesorul său, Omurtag, este, însă, prea absorbit de lupta sa împotriva lui Lothar pentru a mai da importanţă şi Bizanţului cu care, de altfel, semnează şi o pace. Marea schimbare a istoriei bulgare se situează în jurul anului 865, cînd regele Boris se lasă botezat, gest care aduce după sine convertirea întregului său popor la creştinismul grecesc, ceea ce nu implică, însă, şi o apropiere de Imperiu. Susţinut de un cler devotat coroanei, regatul bulgar este, de-acum înainte, în stare să-şi dispute cu Bizanţul hegemonia în Peninsula Balcanică.

În ciuda pericolului exterior, Imperiul bizantin îşi păstrează, în secolul al VIII-lea, o anume prosperitate datorată mai ales reocupării pămîntului din regiunile părăsite ale Asiei Mici, unde au fost aşezate populaţii slave. Comerţul, în schimb, declină, subminat de pirateria arabă din Mediterana. Din ce în ce mai mult, rolul de intermediar între Orient şi Occident, asigurat de Constantinopol, îi revine Veneţiei, port bizantin situat la întretăierea drumurilor alpine şi a celor maritime mediteraneene, a cărui autonomie devine aproape totală în secolul al IX-lea. Reforma administraţiei provinciale este continuată de Leon III, care promulgă în 726 un nou cod juridic, *Ecloga*, manual practic extras din Codul Iustinian şi menit a uşura munca judecătorului, dar în care apar unele îndulciri faţă de epoca iustiniană, mai ales în materie de drepturi ale femeii şi copiilor.

Marea problemă, sub dinastia isauriană, este „Disputa asupra icoanelor“ Închinarea la icoanele reprezentîndu-i pe Hristos, Fecioara Maria şi alţi sfinţi – icoane al căror rol era de a uşura predicile ţinute populaţiilor analfabete – era o practică generalizată în Bizanţ şi fusese favorizată de călugări. Acest cult se adresa de altfel mai puţin personajelor divine reprezentate de imagini, cît icoanelor, ele însele, cărora li se atribuiau puteri miraculoase. Cînd duşmanii asediau Constantinopolul,

patriarhul însuşi prezenta din înaltul meterezelor sfintele icoane, menite a-i îndepărta pe năvălitori. În provinciile orientale ale Imperiului, unde se suprapunea influenţa religiilor iudaică şi musulmană (amîndouă proscriind reprezentarea personajelor divine), acest cult popular şi demonstrativ, amintind de practicile păgîne, şoca profund elitele, cu atît mai mult cu cît erezia monofizită, cu aspiraţia-i caracteristică spre o spiritualitate pură, era încă activă în această parte de lume.

În disputa iconoclastă se înfruntă, de fapt, două concepţii asupra religiei şi, dincolo de aspectele pur spirituale ale conflictului, două culturi, două arii geografice şi două grupuri sociale. Sînt de partea iconodulilor (cei care adoră icoanele) toţi cei legaţi de o credinţă primitivă şi de o religie sensibilă, numeroşi în rîndurile femeilor, călugărilor, reprezentanţilor claselor populare, în Grecia, ca şi în capitală. De partea iconoclaştilor (cei care sfărîmă icoanele), se află provinciile orientale, dar şi, la Constantinopol şi în alte cîteva cetăţi greceşti, nobilimea, înaltul cler şi anturajul Împăratului.

Îndemnat de episcopii din Asia Mică bizantină, influenţat, poate, şi de o erupţie vulcanică şi un cutremur de pămînt, în care împăratul credea că recunoaşte mînia divină, Leon III – el însuşi originar din Siria – porneşte o campanie de persuasiune a poporului, menită a-l face să abandoneze icoanele. Dar, cînd el dă ordin, în 727, să fie retrase primele icoane, la Constantinopol izbucneşte revolta, urmată aproape, peste tot, de răscoale populare aţîţate de călugări.

De la Roma, Papa Grigore II protestează împotriva politicii iconoclaste a lui Leon III, şi îl denunţă ca eretic, fără însă a rupe legăturile cu Împăratul. Leon III îi replică, rupînd de jurisdicţia Romei, pentru a le alipi patriarhului Constantinopolului, diocezele bizantine asupra cărora papa îşi mai exercită încă influenţa spirituală: Calabria, Sicilia şi Italia. El trimite chiar şi o flotă pentru a-l acosta pe suveranul pontif, dar ea este împrăştiată de furtună. Patriarhul Germanus, care refuză în 730 să aprobe un edict împotriva icoanelor, este demis.

Odată cu Constantin V, fiu şi succesor al lui Leon III, persecuţia ia amploare şi un caracter feroce. Sprijinit de provinciile orientale, de armată şi de un mare număr de episcopi, acest „împărat-teolog“, autor al mai multor tratate de dogmatică, îşi propune să taie din rădăcină o superstiţie pe care o consideră eretică. Populaţii întregi venite din Siria sau Armenia, provincii iconodule, sînt deportate în Tracia sau Bizanţ. Icoanele bisericilor sînt sfărîmate, frescele distruse, cărţile iconodulilor arse. Relicvele sînt aruncate şi uneori înseşi bisericile sînt dezafectate şi transformate în cazarme sau grajduri. Înalţii funcţionari ai provinciilor occidentale sînt urmăriţi, iar călugării sînt cu miile închişi, torturaţi, mutilaţi şi, în cele din urmă, trimişi la moarte.În timpul domniilor lui Leon IV (775-780), Constantin VI (780-797) şi, mai ales, a împărătesei Irina, (797-802), o ateniană care practica în secret cultul icoanelor, lupta a cunoscut o perioadă de calm. În 787, adevărată stăpînă (ea îi va scoate ochii fiului său, Constantin, pentru a nu avea rival), Irina convoacă, cu acordul papei şi sprijinul patriarhului aflat la ordinele sale, conciliul de la Niceea, care, în ciuda împotrivirii armatei, restabileşte cultul icoanelor plecînd de la noi baze teologice şi ordonă restituirea bunurilor confiscate mănăstirilor şi bisericilor. Aceasta va stîrni o vie opoziţie care, cumulată cu ameninţarea externă şi cu impopularitatea Împărătesei, va duce, în 802, la detronarea Irinei, înlocuită cu Nikephoros Focas, înalt funcţionar care reia deîndată lupta împotriva mănăstirilor.

Odată cu dianstia amoriană (întemeiată de Mihail II, împărat din 820, originar din Amorium, în Frigia), persecuţia împotriva adoratorilor de imagini ia un nou avînt, mai ales sub domnia lui Teofil (829-842). Călugării sînt din nou urmăriţi şi torturaţi. Şi totuşi, la puţin timp după moartea lui Teofil, văduva sa, Teodora, asigurînd regenţa în timpul minorităţii fiului lor, Mihail III, va pune capăt, cu ajutorul fratelui său, Cezar Bardas, interminabilei dispute, proclamînd restabilirea solemnă a icoa-

nelor. Aceasta marchează începutul unei adevărate renaşteri a statului bizantin şi a culturii elenistice.

Domnia lui Mihail III şi a mamei sale este marcată, în planul istoriei religioase a Europei, de două fapte de seamă. Primul este legat de raporturile dintre Roma şi Constantinopol. În 858, la instigațiile lui Bardas, Împăratul îl destituie pe patriarhul Ignațiu, considerat prea independent şi prea favorabil „zeloților" (adică intransingenților, călugări, în special, cei care suferiseră cel mai mult de pe urma persecuțiilor iconoclaştilor). Îl pune în locul său pe cel mai mare savant al vremii, Fotius, pe care Papa Nicolae I – susținut de un conciliu reunit la Lateran – îl demite la rugămintea lui Ignatius. Episcopii bizantini ripostează condamnînd doctrina occidentală asupra Sfîntului Spirit. Disputa politică degenerează astfel într-o schismă, care subliniază îndepărtarea celor doi poli ai creştinătății şi anunță marea ruptură din secolul al XI-lea.

Această afacere coincide cu începutul expansiunii bisericii greceşti în Balcani şi în estul Europei. Este, într-adevăr, momentul în care, la chemarea unui prinț de Moravia, doi frați, călugări amîndoi, Chiril şi Metodiu, încep evanghelizarea populațiilor balcanice. Hotărîrea luată de Ratislav (prințul Moraviei), de a-şi creştina poporul sub semnul Bisericii din Orient, este determinată, fără îndoială, de considerente politice. Într-adevăr, în lupta permanentă cu regatul franc, el este prea puțin doritor să accepte ca propriul său popor să fie evanghelizat de misionarii veniți din Germania, care ar fi putut stabili în Moravia influența francă. Oricum, Chiril şi Metodiu vor da Bizanțului un impuls şi o forță de pătrundere considerabile, prin traducerea Bibliei în dialectul slav vorbit de moravi, creînd, întru aceasta, o scriitură – cea glagolitică – şi celebrînd liturghia în acestă limbă, ceea ce asigură predicii lor un succes imediat.

Este o scurtă victorie a Bizanțului, e adevărat! Influența francă e deja atît de puternică încît, pentru a asigura perenitatea operei lor, cei doi frați trebuie să ceară sprijinul Papei. Ceea ce nu înseamnă că, puțin mai tîrziu, instalarea clerului franc în

Moravia nu a avut loc, însoțită de expulzarea discipolilor lui Chiril și Metodiu și de revenirea Moraviei sub jurisdicția romană. Influența bisericii grecești a început, totuși, să se afirme în teritoriile populate de slavii de sud. În același moment, primii misionari bizantini apar în mijlocul rușilor, a căror existență i-a fost brusc revelată Imperiului de atacul capitalei în 860.

Dinastia macedoneană

O nouă dinastie ajunge la putere în 867, odată cu Vasile I, ucigaș și al lui Bardas și al lui Mihail III, binefăcătorul său. Vasile, fiu al unor țărani de origine armeană, stabiliți în Macedonia – de unde și numele de „macedonean" dat, prin extensie, întregii dinastii – era un bădăran fără cultură, dublat de un intrigant feroce; se va arăta, însă, de la începutul domniei sale, un excepțional administrator și un șef militar de talent, inaugurînd pentru Bizanț o lungă perioadă de prosperitate, de expansiune și răspîndire culturală.

Istoria dinastiei macedonene (867-1057), ca și cea a familiei Ducas care, inaugurată de domnia lui Isaac I Comnenul, prelungește acțiunile macedonenilor pînă în 1081, este un lung șir de domnii strălucite, întrerupte de asasinate și uzurpări pe care nu avem spațiul a le evoca aici, nici măcar în rezumat. Nu vom reține decît anumite trăsături generale, absolut necesare înțelegerii perioadei și a formării a ceea ce numim astăzi, într-o manieră prea largă, Europa Orientală.

Mai întîi numele cîtorva foarte mari suverani: Leon VI cel Înțelept (886-912), retor, poet și teolog, elev al lui Fotius, dar și mare legislator; Roman I Lecapene (920-944), bun strateg și bun diplomat; Constantin VII (împărat după 33 de ani de domnie teoretică, din 945 pînă în 959), și el mare erudit, istoric, geograf și enciclopedist; Nikephoros II Focas (963-969), Ioan I Tzimiskes (969-976) și mai ales Vasile II (976-1025), învingător al bulgarilor și poate cel mai mare dintre împărații bizantini.

Să trecem la importanța operei interne, marcată de o regularitate a succesiunii dinastice și o întărire a statului. Puterea împăratului autocrat, campion al ortodoxiei religioase, se afirmă din ce în ce mai mult, simbolizată printr-un ceremonial riguros codificat. Împărații macedoneni sînt, pe de altă parte, preocupați de pericolul pe care-l constituie, atît pentru echilibrul social, cît și pentru perenitatea domniei lor, consolidarea marii proprietăți laice și ecleziastice în detrimentul țărănimii libere. Astfel, în 922, sînt promulgate mai multe edicte menite a frîna concentrarea pămînturilor în mîinile celor mai bogați.

Întărirea puterii centrale se însoțește de noi progrese ale sistemului administrativ. Numărul themelor crește. Statul bizantin este de-acum înainte prevăzut cu un adevărat buget stabilit de un serviciu autonom și cu un autentic „minister de finanțe“, al cărui responsabil controlează toate sursele intrărilor fiscale, inclusiv ale bunurilor împăratului.

Toate acestea nu pot decît să favorizeze o activitate economică stimulată, de altfel, de reluarea unei activități ofensive în Mediterana, de greutățile întîmpinate de concurenții franci și arabi ai puterii bizantine, ca și de creșterea demografică, care pare să caracterizeze, în secolul al XI-lea, partea europeană a Imperiului, determinînd dezvoltarea a numeroase orașe: Tesalonicul, Corintul, Teba, Sparta, Patras etc. Artizanatul se dezvoltă și el, mai ales în mediul urban, fie că e vorba de metalurgie (unelte agricole, ancore marinărești, instrumente chirurgicale, arme și diverse alte unelte), fie de ceramică, sticlărie sau textile. Pentru a asigura calitatea producției, și în special aceea a mătăsii – mare specialitate bizantină –, statul controlează îndeaproape corporațiile și le desemnează responsabilii.

Comerțul, și el, este foarte activ. La întretăierea marilor căi și drumuri maritime care leagă Europa de Nord și bazinul mediteranean de Orientul Apropiat și de Asia, Constantinopolul controlează schimburile în direcția de est și de nord, pînă în Rusia și Scandinavia. La vest, hegemonia sa maritimă începe să fie pusă în umbră de ascensiunea porturilor italienești, dar, pînă la

sfîrşitul secolului al X-lea, cele mai active dintre ele se află tot în sfera de influenţă a Bizanţului, fie că e vorba de Bari, Amalfi sau Veneţia.

Recucerirea bizantină

O nouă reorganizare a armatei, împărţită în corpuri de gardă imperială, compusă din greci şi mercenari barbari, şi în unităţi regionale, cantonate în fiecare themă şi compuse din soldaţi dotaţi cu bunuri militare, va permite bizantinilor să oprească atacurile arabe şi bulgare la frontiere şi-apoi să treacă la ofensivă pe toate fronturile. Pentru a duce la bun sfîrşit proiectul de recucerire la care visează toţi împăraţii macedoneni începînd cu 920, ei dispun şi de o flotă puternică, afectată themelor maritime şi care numără, se pare, un efectiv de cel puţin 50000 de oameni.

Ofensiva împotriva arabilor, care au continuat, în timpul primelor două decenii ale secolului al IX-lea, să-şi înmulţească raidurile în Mediterana şi care, în 904, au distrus şi prădat Tesalonicul, este purtată în Mesopotamia şi Siria de către generalul Ioan Curcuas. Ea este continuată în Armenia, în timp ce Creta, apoi Ciprul, sînt reocupate către 960. După Antiohia, în 968, este rîndul Damascului să fie eliberat de Ioan Tzimiskes, ceea ce e un preludiu la eliberarea Ierusalimului, eliberare care va deveni, un secol mai tîrziu, datoria occidentalilor.

În Europa, situaţia e mai complexă. Căci Imperiul trebuie să înfrunte aici pe arabi, dar şi ambiţiile ottoniene sau voinţa de indepenţă a Papei. În Italia, Vasile I şi urmaşii săi recuceresc o parte din poziţiile pierdute în sudul peninsulei şi malul Adriaticei. Dar, partida esenţială se joacă, totuşi, împotriva bulgarilor.

Venirea la putere a celui mai mare suveran bulgar (893-927), Simeon, şi primele sale atacuri asupra Bizanţului au loc sub domnia lui Leon VI, împărat al Orientului din 866 pînă în 912. Timp de aproape 20 de ani, Simeon îşi înmulţeşte

cuceririle, asediind Constantinopolul în 913, ocupînd Balcanii şi Adrianopolul şi înaintînd, în 918, pînă la Golful Corint. Puterea sa este atît de mare, încît Patriarhul Nicolae Misticul, care asigură regenţa lui Constantin VII, trebuie să-ţi recunoască titlul de basileu şi al bulgarilor şi să accepte să-l încoroneze. Simeon, însă, monarh al unui regat creştin, vrea mai mult, aspiră, nici mai mult nici mai puţin, la coroana Împăratului romanilor. Pentru a-şi învinge adversarul extrem de periculos, bizantinii îi vor instiga mai întîi împotriva sa pe unguri, pe de altă parte vor suscita opoziţia croaţilor şi sîrbilor, instalînd bine aceste două popoare pe orbita imperială. Regatul bulgar se va consuma astfel în nesfîrşite războaie şi, mai apoi, după moartea lui Simeon, în 927, în crize interne care îl vor determina pe succesorul acestuia, Petru, să semneze un tratat de prietenie cu Bizanţul. Imperiul cunoaşte de atunci o perioadă de calm la frontierele sale nordice, cu atît mai mult cu cît, după o nouă tentativă împotriva Constantinopolului, în 941, ruşii vor alege mai degrabă comerţul, decît războiul în relaţiile lor cu Bizanţul.

Nu pentru mult timp, însă. Treizeci de ani mai tîrziu asistăm la confruntarea dintre basileul Ioan Tzimiskes şi prinţul Kievului, Sviatoslav, care, după ce va fi distrus regatele khazarilor şi bulgarilor, îi va găsi pe greci în drumul său. Înfrînt, Sviatoslav trebuie să semneze un tratat cu Bizanţul (971) şi să se retragă către nord (unde va fi, dealtfel, ucis, ceva mai tîrziu, într-o luptă împotriva nomazilor pecenegi), în timp ce Tzimiskes, profitînd de greutăţile interne ale Bulgariei (agitaţia aristocraţiei funciare şi revolta bogomililor, sectă religioasă profesînd credinţe maniheiste), va anexa această ţară, în 972.

Ultimul act se joacă sub Vasile II. În timpul anilor grei care definesc începutul domniei sale, un nou „Imperiu Bulgar" s-a format în jurul Orhidrei, în Pind, compus din Macedonia, o parte din vechea Bulgarie, Epirul, Tesalia şi Albania. Ţarul Samuel, care domneşte peste acest vast conglomerat, nu întîrzie de a adopta şi el politica agresivă a lui Simeon, anexînd principatele slave din Balcani, aliate cu Bizanţul, şi pornind atacuri

în Grecia continentală. De aceea, cînd problemele ridicate de monarhia anterioară şi de pericolul arab vor înceta, Vasile II hotărăşte să încheie definitiv socotelile şi cu bulgarii. După ce va năvăli în Macedonia, după ce-l va bate pe Samuel la Skoplje, în 1004, şi după ce se va război, timp de 15 ani, cu principalul duşman al Bizanţului, el sfîrşeşte prin a-i încercui, în 1014, armata în regiunea Strymon, masacrînd o parte a soldaţilor lui Samuel care reuşeşte să fugă şi luînd (după spusele cronicarilor) aproape 15000 de prizonieri. Acestora li se vor scoate ochii şi numai unul dintr-o sută rămîne doar chior, toţi aceştia din urmă trebuind să conducă pînă la Samuel rămăşiţele mutilate ale armatei sale. În urma acestei umilinţe, ţarul va muri de un atac. Acest înfiorător episod, căruia Vasile II îi datorează supranumele de Bulgaroctonul („ucigătorul de bulgari"), marchează sfîrşitul dominaţiei bulgare în Balcani. Patru ani după exterminarea armatei ţarului Samuel, Bulgaria devine o parte componentă a Imperiului.

Orientul împotriva Occidentului

Cînd, în 1025, Vasile II moare, Imperiul de Răsărit se află la apogeul său. Poziţia Bizanţului este puternică în Italia de Sud şi în Mediterana. Slavii din Balcani sînt supuşi ai Imperiului. Frontiera bizantină atinge din nou Eufratul şi, lucru esenţial, lumea slavă cunoaşte hegemonia spirituală a Constantinopolului. Acesta va avea asupra Europei Orientale o înrîurire care va supravieţui Imperiului însuşi.

Preţul plătit acestei influenţe este prăpastia din ce în ce mai adîncă care se cască între Bizanţ şi Occident. Contactele dintre cele două lumi se reduc la comerţ, aflat în mîinile intermediarilor veneţieni, sirieni, varegi etc., în timp ce relaţiile politice şi religioase se află sub semnul unei ostilităţi crescînde. Papa, mediator, în virtutea funcţiei sale, între cele două fracţiuni ale fostului Imperiu Roman, ia, la începutul secolului

al VIII-lea, hotărîrea de a se folosi de sprijinul francilor. Încoronarea ca împărat a lui Carol cel Mare, în 800, nenumăratele conflicte dintre Roma şi Constantinopol, atît de profund semnificative în privinţa diferenţelor de mentalitate, pecetluiesc definitiv îndepărtarea unul de celălalt a celor două Imperii care îşi împart Europa.

Ignoranţa şi dispreţul reciproc apar în mod făţiş după încoronarea ca împărat a lui Otto al Germanici. Acesta trimite în 968 la Nikephoros Focas un ambasador, pe arhiepiscopul de Cremona – Liutprand, pentru a pune la punct problema posesiunilor italiene ale Bizanţului căzute în mîinile noului Împărat al Apusului şi pentru a-i propune Basileului o alianţă matrimonială între propriul său fiu, viitorul Otto II, şi o soră a tînărului Vasile II. Desfăşurarea demersului diplomatic dovedeşte perfect cît de mult dispreţ nutreau interlocutorii unul faţă de celălalt. Tratat ca un suspect, emisarul lui Otto refuză să se închine în faţa Basileului. Atunci cînd Împăratul, care contestă vehement titlul imperial al lui Otto, va declara că „Papa este un ignorant, el nici măcar nu ştie că Sfîntul Împărat Constantin a transferat la Constantinopol şi sceptrul, şi întreg Senatul, şi miliţia romană, lăsîndu-i la Roma doar pe robii cei mai umili... ", arhiepiscopul va replica, la rîndul său: „Ştim bine că Împăratul Constantin a venit aici. Dar de vreme ce v-aţi schimbat limba, obiceiurile şi straiele, Sfîntul Papă a crezut că numele romanilor vă displăcea profund." Şi cum, în sfîrşit, Nikephoros Focas repetă cu aroganţă că Otto nu este nici împărat, nici roman, ci, cel mult, un rege barbar căruia ar fi cu neputinţă să-i dai de soţie o prinţesă imperială, Liutprand izbucneşte furios: „Noi ceilalţi, lomgobarzi, saxoni, franci, lotharingi, bavarezi, suevi, burgunzi, îi dispreţuim pe romani în aşa măsură încît, pentru a-i jigni pe duşmani, îi numim romani, căci acest nume cuprinde toate relele de pe pămînt".

Divorţ politic, deci, dar, din ce în ce mai evident, şi divorţ religios. Neînţelegerile asupra interpretării textelor sfinte şi diferenţele de ritual îi despărţeau de multă vreme pe orientali de

occidentali. Se mai adăugau la toate acestea importante probleme de întîietate, probleme în care Împăratul bizantin, care numea patriarhii, își vedea implicate autoritatea și prestigiul. Patriarhul de Constantinopol se voia egalul Papei. Acesta înțelegea să-și pună în evidență întîietatea în calitatea sa de urmaș al Sfîntului Petru.

Din conflict în conflict, se ajunge, la mijlocul secolului al XI-lea, la o ruptură completă și definitivă. În 1054, Mihai Cerularios, Patriarh al Constantinopolului, excomunicat de Papa Leon IX, îi aruncă la rîndul lui anatema și ridică împotriva lui populația capitalei bizantine. O schismă ireparabilă va dezbina de-acum înainte creștinătatea: Biserica romană de rit latin recunoaște autoritatea Papei în materie spirituală, în timp ce Biserica greacă ortodoxă va depinde de Patriarhul de la Constantinopol.

Apogeul civilizației bizantine

Redresarea politică, externă și internă, care caracterizează epoca macedoneană, este însoțită de o nouă vîrstă de aur a culturii bizantine, definită atît prin respectul față de tradiția antică, cît și prin convingerea pe care grecii Imperiului de Răsărit o au despre originalitatea civilizației lor.

Literele și artele au profitat de climatul care domnea la curtea împăraților Leon VI și Constantin VII. Primul a fost în același timp și un mecena și un erudit, pasionat de cultură și filosofie. Fiul său îl întrece în valoare. Vorbind mai multe limbi, avînd vaste cunoștințe, artist și poet, suflet al unui grup de literați împreună cu care a construit un vast monument enciclopedic, din care nu ne mai rămîn decît fragmente, el a lăsat posterității mai ales un tratat – *Despre administrarea Imperiului* – și o *Carte de ceremonii* care constituie o sursă de neprețuit pentru cunoașterea instituțiilor și a societății bizantine.

Cele două mari nume ale teologiei şi filosofiei sînt ale lui Fotius (~820-~895) şi Mihail Psellos (1018-1078). Născut într-o mare familie bizantină şi desemnat, în 858, de către Împărat spre a-l înlocui pe Patriarhul Ignatius, Fotius nu este cunoscut numai pentru gîlceava cu Sfîntul Scaun şi pentru rolul jucat în lungul proces care va duce, în secolul al XI-lea, la ruptura definitivă cu Roma. Acest mare om de cultură a lăsat opere de o mare erudiție – *Myrobolion* sau *Biblioteca*, ansamblu de cărți citite de membrii grupului său, dintre care multe au dispărut – şi opere teologice care alcătuiesc o parte esențială din instrumentarul conceptual folosit de Biserica greacă în polemica sa cu Roma: *Tratat asupra Sfîntului Spirit*, *Împotriva Latinilor* etc.

Mihail Psellos este de origine mai modestă: mic burghez parvenit pînă la funcții dintre cele mai înalte, erudit, ca şi Fotius, dar mai degrabă cunoscător al retoricii şi literaturii profane, el s-a afirmat atît prin desăvîrşirea unei anumite specii de proză inspirată de modele clasice, cît şi prin căutarea unei filosofii vizînd unificarea ştiinței conform unei scheme platoniciene. *Învățămîntul variat*, opera sa, încerca astfel să realizeze sinteza istoriei, filosofiei, ştiințelor naturale şi teologiei. Din această întoarcere la Platon, discipolii lui Psellos vor face, sub domnia Comnenilor, fundamentul interpretării raționale a dogmei care, prost văzută la Bizanț, în cercurile conducătoare, va contribui în Occident la naşterea scolasticii.

Pe lîngă aceşti doi maeştri ai gîndirii bizantine, trebuie menționate, ca evidențiindu-se într-un imens corpus, opere de erudiție şi compilație, precum *Lexicul* lui Suidas şi *Antologia* lui Constantin Kefalas (~900), opere de hagiografie (*Monologul* lui Simeon Metaphrastos), de istorie – *Viața lui Vasile I*, alcătuită de însuşi Constantin VII, sau *Cartea Regilor* de Iosif Genesios. Literatura istorică îşi cunoaşte anii de glorie mai ales sub ultimii macedoneni – odată cu Mihail Psellos – şi mai tîrziu sub Comneni, cînd nu trebuie uitată imensa contribuție în domeniul

compilației, a codificărilor și pedagogiei dreptului. Revenirea la prosperitate și stabilitate politică a favorizat și evoluția artelor. În timp ce ornamentarea palatelor și a vilelor aristocratice se inspiră din modele clasice și elenistice readuse în actualitate de umanismul ambiant și amestecă teme și forme antice cu teme ale unui Orient cu care Bizanțul reintrase în contact pe vremea recuceririi macedonene, arhitectura religioasă își află echilibrul și desăvîrșirea în biserica în cruce greacă, formată din două nave egale și perpendiculare, deasupra întretăierii cărora se înalță o mare cupolă, iar deasupra celor patru colțuri – patru cupole mai mici. Îmbinarea de cărămizi și uneori de molon este împodobită cu un decor foarte sobru, format din arcade oable, din vute și colonete. Dimensiunile rămîn modeste, dar decorațiunea interioară păstrează aparența fastuoasă a epoci iustiniene, cu marmorele sale prețioase, cu frescele și mozaicurile sale policrome.

Odată cu sfîrșitul crizei iconoclaste, icoanele și-au redobîndit locul în biserică, dar acest loc este strict codificat, într-o perspectivă care este aceea a predării dogmei mai mult decît cea a istoriei sfinte. Elementele pur narative, detaliile inutile și, în general, tot ceea ce este anedoctic și uman este interzis. Tipurile sînt ordonate conform unei ierarhii foarte severe: Hristos-regele, Pantocrator, este înconjurat de îngeri și profeți și deasupra-i se înalță cupola centrală; Fecioarei Maria rugîndu-se sau purtînd copilul Iisus – îi corespunde absida. Navele sînt rezervate scenelor din viața lui Hristos, iar porțile joase ale absidei – marilor preoți și Vechiului Testament și primilor părinți ai Bisericii.

Răspîndirea civilizației bizantine depășește cu mult limitele lumii „grecești“ și imperiale. În Balcani, sîrbii și bulgarii se inspiră din arta religioasă bizantină, a cărei influență este la fel de bine resimțită în țările Caucazului și încă și mai mult în principatul Kievului, unde se dezvoltă tînărul stat rus. În Italia,

însă, influenţa artiştilor greci este foarte importantă, fie că e vorba de abaţia de la Monte-Cassino, unde abatele Desiderius a pus să fie aduşi, pentru a decora mănăstirea, mozaicari bizantini, fie în Sicilia sau la Veneţia, unde basilica San Marco a fost reconstruită în secolul al XI-lea după modelul bisericii Sf. Apostoli din Constantinopol.

Capitolul 3

IMPERIUL CAROLINGIAN

■ *Fiu al lui Carol Martel, Pepin cel Scurt se proclamă, în 751, rege al francilor cu ajutorul Papei care caută un aliat împotriva longobarzilor. Aceştia din urmă vor fi învinşi de noul rege care îl recunoaşte pe Papă ca moştenitor legitim al împăraţilor romani din Occident.*

■ *Carol cel Mare, fiu al lui Pepin, se aruncă, de la începutul domniei sale (771), într-o serie de cuceriri: îi zdrobeşte pe longobarzi şi se proclamă rege al lor, cucereşte Bavaria şi Saxonia, îi învinge pe frizoni şi-i supune pe avari, creează mărci care să apere Imperiul la frontiera cu Spania, Bretania şi Normandia. Instalat la Aix-la-Chapelle, el este protectorul Papei de la Roma şi este încoronat de acesta „Împărat al Romanilor“ în anul 800.*

■ *Imperiul lui Carol cel Mare rămîne, totuşi, un regat barbar, sub-administrat, fiecare popor păstrîndu-şi obiceiurile. Administraţia centrală nu este decît formală, armata nu este permanentă, impozitele aduc prea puţin. Administraţia comitatelor se află în mîinile aristocraţiei locale.*

■ *După moartea lui Carol cel Mare (814), fiul său, Ludovic cel Pios, devenit împărat, încearcă să unifice Imperiul. Revoltele fiilor săi, apoi, după moartea sa (840), războaiele care-i opun pe urmaşii săi, slăbesc Imperiul Carolingian. Cu atît mai mult cu cît secolele al IX-lea şi al X-lea văd Europa supusă unor noi invazii: sarazinii în Mediterana occidentală şi în Italia, maghiarii veniţi*

din Panonia şi, mai ales, vikingii în Anglia şi Galia. Imperiul Carolingian se destramă dînd naştere la trei noi entităţi, odată cu împărţirea de la Verdun (843).

■ ***În acest context, comerţul internaţional se menţine la scară scăzută, dar societatea are tendinţa de a trăi prin propriile-i mijloace, între frontierele marilor domenii. Nevoia de protecţie duce la dezvoltarea relaţiilor vasalice între oamenii liberi, ceea ce face din administratorii locali adevăraţi oameni ai puterii. Sub Carol cel Mare şi Ludovic cel Pios, viaţa culturală cunoaşte o anume înflorire, manifestată prin dezvoltarea şcolilor, reforma clerului, renaşterea unei arte oficiale a palatelor şi bisericilor, în timp ce, în defavoarea latinei, limba „vulgară" şi mai ales graiurile romane evoluează tot mai mult.***

Cînd, în 737, moare merovingianul Thierry IV, Carol Martel, Majordom al Palatelor Austrasici, Neustrici şi Burgundiei, nu consideră necesar să-i caute un succesor în dinastia domnitoare. Se comportă el însuşi ca un suveran, legiferînd, confiscînd bunuri ale Bisericii, acordînd în scris protecţie Sfîntului Bonifaciu, asemeni unui rege, însărcinat de Sfîntul Scaun să-i evanghelizeze pe păgînii din Germania. Prestigiul de care se bucură în lumea creştinătăţii este atît de mare, încît Papa Grigore III, în relaţii distante cu Împăratul de Răsărit, face apel la persoana sa ca la singura salvare posibilă împotriva atacurilor longobarzilor. Carol refuză categoric să intervină împotriva acestora din urmă, care-i fuseseră aliaţi împotriva musulmanilor din Provenţa, cererca Papei, însă, pune în lumină locul pe care îl ocupă deja în Europa stăpînul real al „Regatului franc".

Pepin cel Scurt, rege al francilor

După moartea lui Carol, în 741, regatul este împărţit între cei doi fii ai săi: Carloman şi Pepin (supranumit „cel Scurt", fără îndoială din cauza micii sale înălţimi). Primul moşteneşte

intendența Palatului Austrasiei, întregită cu Turingia și Alamania; cel de-al doilea – Neustria și Burgundia, cărora li s-a adăugat Provența. Timp de aproape zece ani, ei domnesc cu prudență, acționînd, cu orice prilej, ca niște adevărați suverani. Ei trebuie să țină piept unei serii de revolte, mai ales, ale ducilor de Aquitania, de Bavaria și de Alamania, care consideră puterea lor ca ilegitimă și încearcă să devină independenți. Pentru a-și marca intențiile, cei doi frați instalează pe tronul neocupat încă din 737, un nou merovingian, Childeric III. Această părere de rege nu-i împiedică nici să guverneze după bunul plac și nici să vorbească în capitulariile lor de „regatul lor". Urmînd exemplul tatălui lor, ei susțin cu întrega lor putere misiunea de evanghelizare a Sfîntului Bonifaciu în Turingia, în Hessen și Bavaria. La îndemnurile acestuia din urmă, Biserica francă este reorganizată, iar problemele iscate de confiscările de bunuri ale Bisericii de către Carol Martel sînt, în sfîrșit, rezolvate.

În 747, Carloman hotărăște să-și termine zilele într-o mănăstire și, ca atare, intră, ca simplu călugăr, la Monte-Cassino, lăsîndu-i fratelui său întreaga putere. Stăpîn al Regatului franc, Pepin nu are, însă, nici un alt titlu, în afara celui de Majordom al Palatului lui Childeric III. Începînd cu 749, mesageri pornesc spre Roma pentru a-l întîlni pe noul Papă Zaharia, în vederea unei schimbări de dinastie. Conjunctura este cu atît mai favorabilă pentru Pepin, cu cît misionarii cărora nu le-a precupețit nici un sprijin (și în primul rînd Bonifaciu) văd în el un adevărat rege. În plus, Papa, care rupsese relațiile cu Împăratul Răsăritului, Leon III, din cauza disputei iconoclaste, este lipsit de ajutor în fața atacurilor longobarde. Evenimentul este plin de consecințe. Pentru prima oară, succesorul Apostolilor face apel, în apărarea sa, la un prinț care nu este urmașul lui Constantin.

Sosirea ambasadorilor franci la Roma coincide și cu cea a unui ambasador longobard, Aistulf, care pare hotărît să continue politica agresivă, abandonată pentru scurt timp, a predecesorului său Liutprand (cel care, în 725, îi va izgoni definitv pe bizantini de la Ravenna). Fără îndoială că acest eveniment a

influențat puternic răspunsul Papei Zaharia la întrebarea mesagerilor lui Pepin: „ ...în ceea ce-i privește pe regii care, în Franța, la vremea aceea, nu aveau putere regală, așa era bine sau nu?“. Zaharia se pare că ar fi răspuns „că era mai bine să se numească rege mai departe cel care avea, decît cel care n-avea puterea regală“.

Împuternicit prin chiar asentimentul Papei, în timp ce ultimul merovingian dispare într-o mănăstire, Pepin se proclamă, în 751, rege al francilor și este uns, se pare, de însuși Sfîntul Bonifaciu. Regele francilor devine astfel, ca în vremurile biblice, alesul lui Dumnezeu. Ceea ce, însă, pentru istoria Europei este, fără-ndoială, mai important decît venirea la putere în Franța a unei noi dinastii – cea a Carolingienilor – este noua atitudine a Papei care, în fața ezitărilor Împăratului de Răsărit, acționează ca și cum ar fi fost, în Occident, urmaș al împăraților romani și, în numele lui Dumnezeu, împarte coroane regale.

Cînd longobardul Aistulf pune piciorul în Latium și amenință capitala creștinătății, Papa Ștefan II, care-i urmează lui Zaharia, apelează în egală măsură la împăratul bizantin și la noul rege al francilor. De la Constantinopol îi vine ordinul de a-i da lui Aistulf ultimatumul de a părăsi imediat teritoriile cucerite. Din Galia sosesc doi soli însărcinați să-l conducă pe Papă la Pepin. În drumul său, Ștefan II se oprește la Pavia, unde primește refuzul categoric al regelui longobard la ultimatumul imperial, după care-și urmează calea spre capitala francă, unde stă o bucată de vreme în compania lui Pepin, pe domeniul său de la Ponthion, instalîndu-se, în cele din urmă, la mănăstirea Saint-Denis. Acolo îl va unge el însuși pe noul rege devenit, în virtutea titlului de patriciu al romanilor, protector al creștinătății și papalității (în 754). Pepin, în schimb, se angajează să „dea înapoi“ papei exarhatul Ravennei.

Într-adevăr, în sprijinul pretențiilor sale, Ștefan II emite un document care va cunoaște un destin aparte: „Donația lui Constantin“. Acest fals, capodoperă a cancelariilor pontificale, fabricat de circumstanță, se prezintă ca un act emis de Împăratul

Constantin şi adresat Papei Silvestru I în semn de recunoştinţă pentru învăţăturile care i-ar fi îngăduit să îmbrăţişeze credinţa creştină. Tot programul de revendicări pontificale se găseşte justificat prin acest fals. Constantin acordă Papei întîietatea asupra celor patru sedii episcopale – Antiohia, Alexandria, Constantinopol (care datează de pe vremea lui Teodosius) şi Ierusalim. Îi dăruieşte palatul de la Lateran şi Biserica Vaticanului. Îi permite să poarte însemnele imperiale, să-şi numească funcţionarii, patricienii şi consulii. În sfîrşit, îi dă suveranitatea Romei, Italiei şi întregului Occident. Dacă el însuşi îşi strămută capitala la Bizanţ, e pentru a nu deranja, în Occident, autoritatea Bisericii. Altfel spus, asumînd ruptura intervenită în Imperiul Roman, identificat cu Imperiul creştin, Papalitatea se instituie, în Occident, ca moştnitoare a puterii imperiale.

Supunîndu-se acordului încheiat cu Ştefan II, Pepin cel Scurt îşi conduce, în 755, armata în Italia. Îi bate uşor pe longobarzi, îi înşeală pe ambasadorii împăratului care-i cer să reinstaureze autoritatea bizantină în teritoriile recucerite şi, după o nouă descindere în peninsulă, în 756, îi impune lui Aistulf să-i dea Papei un anumit număr de oraşe din vechiul exarhat al Ravennei şi în Pentapole (actuala Romagna). La moartea lui Aistulf, tot Pepin este cel care-l numeşte, impunîndu-l, ca rege al longobarzilor, pe candidatul dorit de Ştefan II, Desiderius, care promite Papei să-i dea noi teritorii: Marca Ancônei şi Emilia. Împreună cu Ducatul Romei, deja între posesiunile Papalităţii, aceste regiuni desăvîrşesc constituirea statelor Bisericii.

Arbitru al situaţiei în Italia – unde ostilităţile între Papă şi regele longobard nu vor întîrzia să apară –, protector în drepturi al pontifului roman, rege al francilor prin voinţa lui Dumnezeu, Pepin apare, în 767, în culmea puterii sale. A întregit, printre altele, în regatul său, şi opera lui Carol Martel. Cu ajutorul vizigoţilor, el i-a alungat pe musulmani din Septimania. A reuşit să-i elimine pe ducii de Aquitania, mereu doritori să se elibereze de tutela regilor franci din nord. Saxonii redevin un popor tributar şi relaţiile cu ducele de Bavaria rămîn bune. Cînd primul

suveran carolingian moare, în 768, regatul franc, unul dintre marile regate barbare ale Occidentului, pare a fi atins apogeul puterii sale.

Carol cel Mare şi expansiunea francă

Fidel obiceiului francilor, înainte de a muri, Pepin şi-a împărţit statele între cei doi fii ai săi: Carol, care stă la Nyon, şi Carloman, care stă la Soissons. Împărţirea corespunde atît de puţin decupajelor obişnuite ale Regatului francilor, încît contemporanii înşişi nu o înţeleg. Teritoriile, juxtapuse din aroape în aproape, sînt dispuse în aşa fel încît regatul lui Carol formează o semilună în jurul celui al lui Carloman, care se întinde de la Soissons pînă la Mediterana şi de la Toulouse pînă-n Alpi. Această coexistenţă a două regate astfel îmbucate unul într-altul pare să fie însă pentru cei doi fraţi o permanentă sursă de nemulţumiri, pînă cînd, în 771, Carloman moare, lăsîndu-i lui Carol în posesiune întrega moştenire a lui Pepin.

Noul rege, descris în culmea gloriei sale şi fără prea multă bunăvoinţă de către biograful său Eginhard, este un om „cu o statură masivă şi robustă, destul de înalt, fără însă a depăşi măsura“, cu gîtul „prea scurt“ şi cu burta „prea voluminoasă“, dar cu pasul ferm şi cu alura bărbătească. Este, în schimb, un personaj înzestrat cu o mare energie, cu o inteligenţă meticuloasă, preocupată de amănunte, cu o judecată sigură. Citeşte în latină fără prea multă greutate, înţelege puţin greaca şi, spirit curios, este interesat de ştiinţe şi arte. A învăţat tîrziu să scrie şi a rămas întrega viaţă neîndemînatec în această privinţă. Este curios şi în materie de teologie. Dar, înainte de toate, el este şi un şef războinic, mereu pe cîmpul de luptă, domnia sa corespunzînd celei mai mari expansiuni a Regatului francilor: un regat care, cu excepţia Angliei saxone şi a Spaniei musulmane, se identifică practic cu Occidentul.

După ce a restabilit autoritatea regală, după ce i-a păcălit o dată în plus pe ducii de Aquitania, Carol cel Mare porneşte într-o serie de cuceriri menite a asigura pe de-o parte securitatea frontierelor regatului, dar şi a extinde limitele creştinătăţii. Primii care suportă consecinţele acestei politici sînt longobarzii. În 773, după ce regele Didier a invadat, în ciuda tuturor angajamentelor sale, teritoriile pontificale, după ce a pătruns în Roma şi supus Papalitatea, Carol răspunde apelului noului pontif, energicul Adrian I, îşi alungă soţia, fiică a regelui longobard, traversează Alpii şi cucereşte Pavia şi Verona. Didier este aruncat în închisoare, în timp ce fiul său fuge la Bizanţ şi suveranul franc îşi pune coroana de fier a regilor longobarzi. Stăpîn al Italiei de Nord, el îi încredinţează stăpînirea fiului său Pepin şi creează aici o nouă nobilime, francă.

Cucerirea teritoriilor aşezate în nordul şi estul Galiei vor cere mai mult timp şi eforturi, fie şi numai pentru că suveranul franc nu dispune de o armată permanentă. Într-adevăr, dacă toţi oamenii liberi sînt, în principiu, obligaţi să-şi îndeplinească serviciul militar, obligativitatea nu-i priveşte, de fapt, decît pe proprietarii de terenuri – singurii care pot să plătească şi să întreţină costisitorul echipament de războinic cavaler – dar care nu pot rămîne departe de domeniile lor, mai mult de două, trei luni pe an. Sînt, deci, în fiecare an, adunaţi în preajma punctului de pornire a campaniei pentru o scurtă incursiune în teritoriul duşman, operaţie care trebuie repetată de îndată ce duşmanul îşi reface puterea şi redevine ameninţător.

Faţă de Bavaria, ţară de mult creştinată, dar ai cărei duci manifestă o tenace dorinţă de independenţă, Carol cel Mare se arată mai întîi răbdător. Dar cum ducele Tassilo refuză să-şi îndeplinească îndatoririle de vasal, el sfîrşeşte prin a interveni, intră în campanie împotriva bavarezilor în 787, îl condamnă pe Duce la moarte în anul următor, comutîndu-i, apoi, pedeapsa în obligaţia de a se retrage la mănăstire; prin aceasta, ducatul este anexat statului franc şi-şi menţine, astfel, unitatea administrativă şi religioasă.

Cu saxonii, triburi germanice păgîne din partea cărora francii suportau nesfîrşite atacuri devastatoare, Carol va acţiona cu mai multă duritate. Începînd cu 772, timp de aprape treizeci de ani, el va purta împotriva lor campanii repetate, pe care le conduce el însuşi, iernînd împreună cu armatele sale pentru a putea reataca primăvara. Sarcina este cu atît mai complicată cu cît triburile saxone au în fruntea lor şefi hotărîţi şi valoroşi, care resping creştinismul şi rezistă cu disperare dominaţiei carolingiene. Cel mai de temut este Widukind, care zdrobeşte, în 782, o armată francă, dar este înfrînt, trei ani mai tîrziu, şi constrîns să vină să depună jurămînt de credinţă la Attigny, reşedinţă regală în Ardeni, unde primeşte, de altfel, şi botezul lui. Ţara saxonă este mai apoi supusă ocupaţiei france şi unei evanghelizări obţinute prin teroare: orice refuz de botezare, orice violare a bisericii sau chiar orice atentat neînsemnat la adresa religiei creştine sînt pedepsite cu moartea. Rezultă din aceasta, în 793, o revoltă generală care se manifestă prin distrugerea bisericilor şi prin masacrarea soldaţilor şi misionarilor franci. Carol cel Mare trebuie astfel să recucerească ţara în care reinstaurează un regim de excepţie, deportînd triburi întregi în interiorul regatului şi înlocuindu-i prin franci. Cu acest preţ, dar şi în urma unor măsuri mai blînde adoptate în ultimii ani ai secolului, Saxonia este, în sfîrşit, liniştită. De acum înainte, frontiera orientală a lui *Regnum Francorum* se află de-a lungul Elbei.

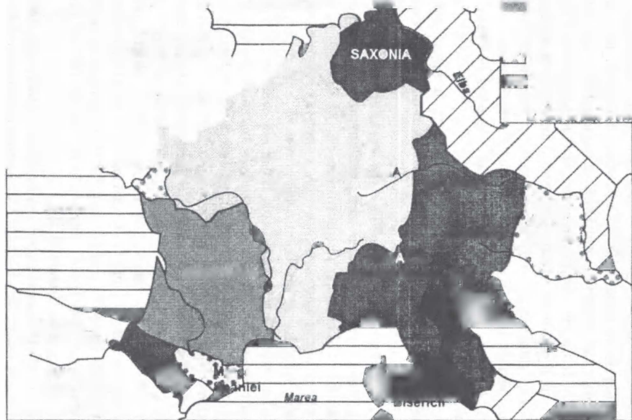
Între gurile Rinului şi estuarul fluviului Weser, în Frisia, alte triburi păgîne, apropiate de saxoni, ameninţaseră multă vreme frontierele france. Refractari evanghelizării, frizonii îl făcuseră, în 754, prizonier şi-l martirizaseră pe Sfîntul Bonifaciu. Tutela francilor asupra teritoriului lor era doar teoretică şi, de aceea, în 784, ei s-au alăturat revoltei saxone. Va fi ultima manifestare a independenţei lor. Zdrobiţi în 785, ei vor trebui să depună armele. Teritoriul lor este împărţit în comitate şi conversiunea lor este realizată în mod sistematic.

Dincolo de ţările germanice, se întinde domeniul triburilor slave şi al nomazilor avari. Carol se mulţumeşte să-i ţină pe cei

dintîi la respect, fără a încerca să-i integreze regatului său. Singuri obodriții, în nord, sînt aliați și au rolul să păzească frontierele, în timp ce la sud carintienii sînt evanghelizați. Cît despre avari, stabiliți între Dunăre și Tisa, chiar dacă nu mai sînt la fel de puternici ca pe vremea cînd amenințau Constantinopolul, continuă să se avînte, sub conducerea haganului lor, în incursiuni de pradă al căror rezultat este adus într-o tabără fortificată: *ring*. În 791, apoi în 796, armata francă pătrunde în inima pămînturilor avare, cucerește *ringul* și bogățiile sale, ruinînd astfel puterea haganului. Urmează convertirea progresivă și vasalizarea acestui popor, al cărui hagan va veni personal, în 811, să-i facă jurămînt de credință Împăratului în palatul său de la Aix-la-Chapelle.

În fața musulmanilor din Spania, sarazini sau mauri, ale căror atacuri se înlănțuie în sudul Galiei și în Italia, acțiunea lui Carol cel Mare este mai puțin reușită. În 778, la chemarea guvernatorului Barcelonei, revoltat împotriva emirului de Cordoba, trece în peninsulă cu două armate, asediază fără succes Saragossa și se retrage, în cele din urmă – la vestea unei răscoale în Saxonia. În timpul retragerii, ariergarda francă, pe care o conduce ducele Mărcii de Bretania, Roland, este masacrată în defileul Roncevaux de muntenii basci. În timpul următoarelor două decenii, Carol reușește să ocupe totuși principalele orașe ale Cataloniei – Gerona, în 795, Barcelona, în 801, Tortosa, în 811 – și să stabilească între Pirinei și Ebru o zonă controlată de franci – Marca Spaniei. De asemenea, numeroasele expediții împotriva bretonilor, la fel de puțin dispuși să vadă Armorica supusă regatului franc, nu duc, la sfîrșitul secolului, decît la întărirea Mărcii Bretaniei.

În sfîrșit, Carol trebuie să organizeze, la finalul domniei, apărarea coastelor regatului său împotriva incursiunilor celor care încep să fie cunoscuți sub numele de *Northmanni* – adică normanzi – și care nu vin din Norvegia, ci din Danemarca. Începînd cu 799, incursiunile lor pe coastele de nord și vest ale Galiei se repetă în fiecare an. Pentru a încerca să-i oprească,

SAXONIA
Marea

Carol va crea în nordul Elbei Marca Normanzilor,însă mijloacele navale de care dispune regatul franc sînt insuficiente pentru a-i împiedica pe scandinavi să vină regulat să jefuiască ţara. Odată cu dezmembrarea Imperiului, pericolul normand va deveni una dintre principalele preocupări ale urmaşilor lui Carol.

Restaurarea Imperiului de Apus

La sfîrşitul secolului al VIII-lea, Carol cel Mare se află în fruntea unui imens Imperiu care se întinde de pe malurile Elbei pînă pe cele ale Ebrului şi care înglobează, aşadar, cea mai mare parte a Occidentului. Centrul de gravitaţie al puterii france, fixat altădată de Clovis în Ile-de-France, se află la acea vreme între Meuse şi Rin, în regiunea de unde îşi trage obîrşiile familia carolingiană. Tot acolo se va instala şi Carol cel Mare, mai întîi temporar, apoi definitiv, începînd cu 806, făcînd din Aix-la-Chapelle capitala politică şi culturală a regatului. Stăpîn în egală măsură şi al Romei, capitala sa religioasă, al cărei protector este împreună cu Papa, regele francilor apare ca şeful incontestabil al Creştinătăţii, stăpîn al Occidentului şi adevărat urmaş al lui Constantin. Nu-i mai lipseşte decît titlul pentru ca, astfel, să fie recunoscut drept moştenitor al Auguştilor.

Pontificatul lui Leon III (795-816) îi permite să rezolve şi acestă problemă. Preot de origine modestă, ales pe neaşteptate la moartea lui Adrian I, acesta din urmă este incapabil de a opune regelui francilor pînă şi cea mai mică rezistenţă. Încă de la instalarea sa pe tronul Sf. Petru, el a recunoscut protectoratul lui Carol. În schimb, acesta nu şi-a precupeţit sfaturile spirituale, povăţuindu-l să trăiască cinstit şi să respecte canoanele bisericeşti, lăsîndu-i suveranului franc grija de a asigura apărarea Sfîntului Scaun şi propagarea credinţei creştine. Altfel spus, ca pe vremea lui Constantin, Carol cel Mare se consideră „episcopul dinafară“, nelăsîndu-i pontifului decît sarcini spirituale. Leon III se afla, de altfel, în neputinţa de a înţelege la ce-l

angajează un astfel de program. Are multe de făcut, la Roma, chiar, unde alegerea sa nu a entuziasmat aristocrația locală. Trebuie să facă față unei conjurații și, în aprilie 799, este atacat, în Piața San Lorenzo în Lucina, bătut și aruncat în închisoare. Eliberat de trimișii lui Carol, el face apel la acesta ca la singurul protector posibil și merge pînă în Saxonia pentru a-i implora ajutorul și protecția. Reiese limpede că, prin aceasta, Carol a devenit arbitrul lumii occidentale. Prăbușirea Papalității, eclipsa lentă a Imperiului de Răsărit – în Bizanț, Constantin VII a fost, să ne amintim, înlăturat – fac din monarhia francă singura garantă a lumii creștine, iar din Carol – urmașul firesc al lui Constantin.

În acestă calitate, de apărător al creștinătății de Apus, regele franc va porni pe drumul către Roma, unde, patriciu al orașului, este chemat să judece o neînțelegere care opune pe Leon III – acuzat de supușii săi de fals jurămînt și adulter – aristocrației romane. Luîndu-și rolul în serios, el conduce personal ancheta și, în 23 decembrie 800, după ce i-a impus pontifului un jurămînt expiatoriu, pronunțat în fața unei întregi adunări de prelați și demnitari, el îl declară pe Leon III eliberat de orice bănuială. Două zile mai tîrziu, în bazilica Sf. Petru, el este proclamat de popor „Împărat al romanilor" și este încoronat de Papă.

Această încoronare imperială, nicicum impusă regelui francilor, așa cum o vor pretinde analiștii oficiali ai Regatului, ci, dimpotrivă, pregătită îndelung de clericii care se află în jurul lui Carol, consacră, de fapt, o situație care există în Occident de multă vreme. În clipa în care Carol pornește către Italia pentru a răspunde chemării lui Leon III, noțiunea de *imperium christianum* (imperiu creștin) se născuse deja de cîțiva ani buni de sub pana învățaților din palatul de la Aix-la-Chapelle (a lui Alcuin, de exemplu), ca o moștenire a Imperiului Bizantin, mai exact a perioadei de sfîrșit a Imperiului roman: un imperiu al cărui șef unic și atotputernic, ales de Dumnezeu și vicar al lui Hristos, avea datoria să susțină și propage credința creștină.

Intrarea provizoriu în umbră a puterii imperiale a Bizanțului n-a putut decît să ușureze și să accelereze evenimentele, simptomatic fiind faptul că, în ajunul încoronării sale de către Papă, Carol cel Mare ia primul cheile și stindardul Sfîntului Mormînt, trimise de Patriarhul Ierusalimului.

Cît de mult a intrat în acest joc regele francilor? A înțeles el cu adevărat, schimbarea, de dimensiuni istorice, pe care o conferea domniei sale evenimentul de la Crăciunul anului 800? Visase el, într-adevăr, reunificarea cea mai completă a lumii romane, punînd alături, în persoana sa, cele două coroane – a Orientului și a Occidentului? E posibil ca, văduv a patra oară, Carol să fi nutrit speranța de a se căsători cu Împărăteasa Irina, trimițînd, pentru aceasta, soli la Constantinopol. Dacă așa au stat lucrurile, proiectul n-a avut timp să se realizeze, Nikephoros detronînd-o pe Împărăteasă și uzurpînd puterea imperială în Orient (802). Carol va rămîne, deci, „serenissim Augustus, încoronat de Dumnezeu ca mare și pașnic împărat, guvernînd Imperiul Roman și, prin mila lui Dumnezeu, rege al Francilor și Longobarzilor“ Totul lasă de înțeles că el a văzut în acest titlu mai ales o nouă onoare, un fel de încununare a „carierei“ sale, mai puțin adevărată, poate, decît coroana de fier a regilor longobarzi. Contemporanii atestă că, deși a hotărît construcția, la Aix-la-Chapelle, a unui palat sacru, după imaginea celui din Bizanț, Carol cel Mare nu și-a schimbat nimic din felul de-a trăi obișnuit, nu a schimbat nimic fundamental în politica sa. Dispozițiile succesorale luate în 806 de către Carol dovedesc, dacă mai era nevoie, că Împăratul nu-și consideră titlul decît ca pe o onoare personală, iar Imperiul ca pe-o realizare momentană, menită a dispărea odată cu el. După vechea tradiție francă, el prevede, într-adevăr, împărțirea statelor sale celor trei fii ai săi, fiecare guvernîndu-și propriul regat, în bună înțelegere cu frații săi. Cît despre titlul imperial, nici nu mai poate fi vorba.

Dacă Imperiul a supraviețuit fondatorului său, aceasta a fost o pură întîmplare. În 810, Pepin, cel de-al doilea fiu al lui

Carol, moare, urmat în 811, de fratele său mai mare, Carol. Nobilii franci îl forțează pe Împărat să-și asigure succesiunea. Ca atare, în 813, cedînd insistențelor marilor nobili și clerici de la curte, Carol cel Mare îl încoronează împărat pe cel mai tînăr dintre fiii săi, Ludovic – care va fi supranumit cel Pios sau cel Bun, acordîndu-i și fiului acestuia, Bernard, titlul de rege al Italiei. Coroana imperială supraviețuiește așadar morții titularului său (în ianuarie 814) și, odată cu ea, ideea unui imperiu universal; dar pe ce baze putea lua ființă această idee, odată dispărută puternica personalitate în care ea se întrupase, în contextul foarte specific și precar, în același timp, al hegemoniei Regatului francilor?

Guvernarea și administrarea Imperiului

Mai consistent și mai bine organizat decît cel al merovingienilor, „Statul carolingian" este, totuși, departe de modelul roman. În zadar clericii se străduiesc să facă să renască noțiunea romană de *respublica*, adăugîndu-i pe aceea de creștinătate: *Respublica Christiana*, asociind ideea de bun public cu cea de apărare a religiei; monarhia carolingiană își păstrează trăsăturile care provin direct din moștenirea francă, și mai ales legătura personală dintre suveran și vasali. Jurămîntul de fidelitate față de suveran, instituit în 780 și a cărui repetare Carol cel Mare o pretinde de mai multe ori, traduce foarte bine ambiguitatea construcției statale carolingiene: pe de o parte afirmarea legăturii de la om la om între rege și supușii săi, pe de alta datoria universală de a rămîne credincios (toți supușii liberi în vîrstă de peste 12 ani sînt supuși acestui jurămînt) celui care întrupează legea și, deci, bunul comun.

Acestei timide voințe de unitate a statului îi răspunde grija pe care au avut-o împărații de a unifica legislația. La ceasul adunării anuale a oamenilor liberi în Cîmpul lui Marte, care precedă expedițiile militare – ceea ce se numește „convocarea

generală“ –, Carol cel Mare face să-i fie încuviințate hotărîrile de către mai marii regatului, laici şi eclcziastici, apoi le proclamă şi consemnează în scris, capitol după capitol (*capitula*). Aceste capitularii, avînd statut de lege erau, mai apoi, aplicabile în întreg regatul. Ele aveau în vedcre mai ales probleme de ordin regulamentar. Fiecare popor păstra, într-adevăr, în interiorul Imperiului – alt semn al ambiguității sistemului – dreptul şi legea sa: romanii, ca şi francii, vizigoții din Septimania, ca şi burgunzii, longobarzii, ba chiar şi saxonii şi frizonii, cărora Carol cel Mare le-a făcut legca. Accstă menținere a personalității legilor a constituit principalul obstacol în calea unificării Imperiului.

Practica puterii, însă, a evoluat sub Carol cel Mare şi Ludovic cel Pios, în sensul unei mari eficacități a mecanismelor guvernării. Palatul, pe vremuri itinerant, s-a fixat la Aix-la-Chapelle, unde se constituie incipient şi o administrație centrală. Desigur, distincția dintre sarcinile publice şi cele private conferite marilor funcționari rămîne ambiguă, dar primele tind din ce în ce mai mult să prevaleze asupra celorlalte, în timp ce numărul de funcționari creşte (seneşal, conetabil, contele palatului, cameriarul etc.), iar rolul Capelci şi al personalului clerical care-o deserveşte devine din ce în ce mai pregnant, atribuțiile acestora constînd, pe lîngă problemele ecleziastice, din expedierea corespondenței oficiale şi promulgarea diplomelor regale.

Pentru a-şi impune autoritatea pe lîngă supuşii şi vasalii săi, suveranul dispune, în virtutea drepturilor sale regaliene, în primul rînd de armată. Teoretic, am mai spus-o, toți oamenii liberi trebuie să-şi efectueze serviciul militar pe propria lor cheltuială, dar, în practică, sînt chemați sub arme – prin rotație sau fiind preferați doar cei care locuiesc în apropierea punctului de plecare la luptă – numai indivizii capabili de a întreține un costisitor echipament militar. Infanteriştii sînt cei mai numeroşi (între 6000 şi 10000 în fiecare dintre cele patru armate operative din 811, de pe Elba, Dunăre, Ebru şi în Bretania), însă cavalerii

sînt cel mai greu înarmați (2500-3000 în fiecare armată, dintre care 800 cuirasați) și au rol de decizie. Nu există, așadar, armată permanentă și nici o finanțare regulată a cheltuielilor în acest sens. Impozitul roman direct, devenit o obișnuință ce se menține, se pare, sub diferite forme, aduce prea puțin. Amendele judiciare, taxele de trecere, taxele pentru desfacerea mărfurilor în iarmaroace etc. nu sînt neglijabile, dar sursa principală financiară a suveranului rămîne venitul domeniilor sale (fiscul), mereu crescut sub domnia lui Carol cel Mare, datorită cuceririlor sale și, dimpotrivă, tot mai scăzut sub domnia succesorilor săi, datorită donațiilor făcute vasalilor sub formă de uzufruct viager, la început, apoi sub forma deplinei proprietăți.

Administrația locală, gaj al menținerii ordinii interioare și al aplicării hotărîrilor imperiale, face obiectul unui interes aparte. Unitatea de bază este comitatul, el însuși împărțit în *pagi* și *gau*. Există aproximativ 300 de comitate în Imperiu, fiecare condus de către un comite (*comes*, *graf*), care, numit de rege și, prin aceasta, devenit locotenent al său direct, administrează circumscripția, prezidează tribunalul regal (*mallus*) asistat de *boni homines* („oamenii buni“), convoacă și conduce armata. Contele și subordonații săi sînt remunerați prin veniturile bunurilor funciare imperiale de a căror folosință se pot bucura asemeni titularilor vastelor administrații provinciale care au fost instituite în anumite regiuni puțin sigure și la frontiere (mărci): prefecți, duci sau margrafi, investiți cu întreaga putere.

Toate aceste sarcini nu privesc decît un număr mic de persoane: o mie, cel mult, în timp ce administrația unui singur oraș roman depășește uneori această cifră. Imperiul este, deci, subadministrat. Realitate la care se adaugă și faptul că, adesea, regele a trebuit să încredințeze sarcinile comitale reprezentanților nobilimii locale, înzestrați cu importante domenii, cu o clientelă numeroasă și dispuși să-și transmită funcția descendenței lor, devenind astfel potentați ereditari. Pentru a-i supraveghea, pentru a-i împiedica să se organizeze în dinastii locale scăpate de pe orbita puterii, Carol cel Mare întărește instituția

celor numiți *missi dominici*: trimiși ai regelui, aleși dintre cei mai credincioși, călătorind cîte doi sau trei (cel mai adesea un conte și un episcop) și însărcinați să inspecteze domeniile și comitatele, să ancheteze eventualele abuzuri, să prezideze tribunalele și să propună pedepse. Ei sînt cei care asigură imperiului un minimum de coeziune.

Imperiul împărțit

La moartea lui Carol cel Mare, în ianuarie 814, dispozițiile luate de împărat cu un an înainte intră în vigoare: fiul său unic, Ludovic – ce va fi supranumit cel Pios – devine împărat al Apusului. Ludovic este un personaj foarte diferit de tatăl său. Impulsiv și pasional, foarte credincios, el suferă în mod pregnant influența mediului său și mai cu seamă pe aceea a clericilor din Aquitania (el fusese rege al Aquitaniei sub domnia lui Carol), care l-au urmat și la Aix-la-Chapelle. Prima sa preocupare, odată ajuns pe tronul imperial, este să reformeze modul de viață al Palatului: fetele lui Carol cel Mare sînt rugate să intre la mănăstire, iar clericii să respecte, în modul lor de viață, canoanele bisericești. Educat de către aceștia, Ludovic are, în plus, o concepție asupra titlului imperial diferită de cea a lui Carol: adică mai apropiată de modelul roman. În acest sens, el renunță, în titulatura sa oficială, la titlurile de rege al francilor și longobarzilor, pentru a nu și-l păstra decît pe cel de „Împărat august". Ceea ce nu înseamnă că, în sînul Imperiului creștin unificat, nu mai există regate ce se bucură de o mare autonomie; ele, însă, nu mai pot fi altceva decît provincii ale Imperiului. Astfel, în 817, cînd Ludovic cel Pios își hotărăște, cu mult înainte, succesiunea, el prevede ca fiul său mai mare, Lothar, să fie încoronat ca Împărat și asociat, încă din timpul vieții tatălui său, la exercitarea puterii; ceilalți doi fii ai săi vor primi: Pepin – coroana Aquitaniei, Ludovic – pe cea a Bavariei (Bernard păstrînd-o pe cea a regatului Italiei), dar – și în aceasta constă

noutatea revoluţionară faţă de practicile francilor – toţi vor guverna sub autoritatea Împăratului prezent şi viitor, singur suveran al poporului creştin.

Opera de unificare astfel începută împlineşte perfect dorinţele clericilor. Unii dintre aceştia, entuziasmaţi de atitudinea noului Împărat care, încă mai mult decît Carol cel Mare, întrupează unitatea lumii creştine occidentale, vor merge chiar şi mai departe. Arhiepiscopul de Lyon, Agobard, va cere o totală „francizare“ prin aplicarea legii salice france întregului Imperiu. Fără a accepta aceasta, Ludovic va purcede la o operă de unificare juridică a statelor sale, făcînd din religie liantul unităţii lor politice, ceea ce va conduce la modificarea politicii sale faţă de Papă, recunoscîndu-i acestuia, la început, o totală independenţă în statele sale, reluînd, mai apoi, şi întărind, programul tatălui său, pentru a sfîrşi, în 824, prin a reduce statul pontifical la rangul de protectorat franc. În acest timp, consilierii ecleziastici ai lui Ludovic – spaniolii Benedict de Aniana şi Agobard, abatele Corbiei – Adalhard şi fratele acestuia, Wala, îl vor trimite la Roma pentru a fi încoronat şi uns împărat de către Pascal I (823), ca şi cum titlul imperial era legat de această dublă ceremonie şi nu putea fi conferit decît în Italia, de către Suveranul pontif.

Această voinţă de unificare trebuia neîndoielnic să se lovească de rezistenţa celor ale căror interese erau, prin aceasta, lezate. A fost vorba, mai întîi, de nepotul Împăratului, regele Italiei, Bernard, care, împins din urmă de unii nobili nemulţumiţi şi de cîţiva episcopi, a ridicat armele împotriva unchiului său. Revolta a fost repede înăbuşită, iar promotorii săi au primit o pedeapsă exemplară, începînd cu Bernard însuşi, căruia i s-au scos ochii (818). Regatul Italiei a fost suprimat şi legăturile între diferitele părţi ale Imperiului au fost strînse încă şi mai mult, în schimb Ludovic, determinat de consilierii săi ecleziastici, a trebuit să facă, în 822, la Attigny, o penitenţă publică.

În 830, rebeliunea a venit din partea fiilor înşişi ai Împăratului. Cîţiva ani mai înainte, acesta se însurase a doua oară cu

o prințesă bavareză, Judith, care, dîndu-i un fiu – viitorul Carol cel Pleșuv – a obținut în 829 din partea soțului său regal să se revină asupra împărțirii din 817. Astfel, un teritoriu compus din regiunea Alamană, Retia, Alsacia și o parte din Burgundia fu atribuită tînărului prinț. În același timp, influența lui Lothar, foarte puternică pe lîngă tatăl său pînă în acel moment, ca și cea a consilierilor ecleziastici ai lui Ludovic, favorabili unității Imperiului, a început să fie pusă în umbră, la curte, de clanul lui Judith și al favoritului său, contele Septimaniei – Bernard, în timp ce ceilalți doi fii ai împăratului, Pepin și Ludovic, încercau să-și mărească partea. În două rînduri, în 830 și 833, cei trei fii ai lui Ludovic cel Pios se revoltă în mod fățiș împotriva tatălui lor, obligîndu-l mai întîi s-o trimită pe Judith într-o mănăstire (de unde va fi repede chemată și repusă în drepturi), apoi să abdice, să facă penitență și să se retragă și el într-o mănăstire, lăsîndu-i lui Lothar coroana imperială. Nu pentru multă vreme, căci pretențiile fiului cel mai în vîrstă al lui Ludovic nu vor întîrzia să-i instige împotrivă pe ceilalți doi frați. În 835, o adunare de episcopi îi înapoiază lui Ludovic cel Pios titlul imperial, ceea ce nu pune însă capăt intrigilor și conflictelor de familie. Cînd, în 840, Ludovic moare, Imperiul pare pe punctul de a se prăbuși în anarhie și războaie civile.

Noile invazii

Situația va deveni cu atît mai îngrijorătoare cu cît, în cursul deceniilor următoare, războaiele neîncetate între urmașii lui Carol cel Mare și ai lui Ludovic cel Pios coincid cu noi valuri de invazii și incursiuni în teritoriu creștin venind din Scandinavia, Ungaria și zonele controlate de musulmani.

În Sud, suveranii carolingieni trebuie să facă față presiunii „sarazinilor". Pe uscat, cavaleria musulmană a fost definitiv blocată în secolul al VIII-lea, dar frontierele maritime sînt foarte vulnerabile. În Mediterana occidentală, plecînd de la baze de

operațiuni mai mult sau mai puțin independente, situate în Spania sau în Africa, arabii devin stăpînii Balearelor, Corsicei, apoi ai Siciliei (total ocupată în 902). De acolo, ei ocupă cîteva poziții în Italia de Sud (Bari, Taranto) și în Provența (La Garde-Freinet) și-și înmulțesc raidurile pe coastele peninsulei și în Galia meridională. În 842, ei distrug Arles, în 846 – atacă Roma, care rezistă, și pradă bazilica Sf. Petru. În 932, ei ocupă Genova. În interiorul teritoriilor pe care le jefuiesc pînă la pasurile alpine, ei devastează mănăstiri și vînează sclavi. Pe oriunde trece teroarea sarazină, locuitorii părăsesc cîmpiile de coastă pentru a se refugia pe înălțimi. La sfîrșitul secolului al X-lea, majoritatea fortărețelor musulmane sînt recîștigate, dar nesiguranța rămîne vie, pentru multă vreme încă, de-a lungul coastelor mediteraneene.

La est, pericolul vine din Panonia, unde poporul stepei, maghiarii veniți de pe coastele de sud-est ale Uralilor și împinși de către turci (cu care, de altfel, s-au amestecat) și de pecenegi, vin să se instaleze aici după dislocarea puterii avare. De aici, ei lansează, în timpul primei jumătăți a secolului al X-lea, raiduri devastatoare într-o mare parte a Europei Occidentale, ajungînd pînă la gurile Weser-ului, în sud-vestul Galiei și Italia meridională, prădînd mănăstirile și orașele. După ce țin în șah mult timp cavaleria carolingiană, ei sînt în cele din urmă zdrobiți în 955 în bătălia de la Lechfeld de către regele Germaniei, Otto I, și alungați înapoi în Panonia, unde se și fixează. În 996, regele lor, Vaik, se convertește la creștinism, se însoară cu fiica ducelui Henric de Bavaria și primește din partea Papei Silvestru II, sub numele de Ștefan, o coroană care va servi, de atunci încolo, la încoronarea regilor maghiari: coroana Sfîntului Ștefan, primul care a purtat-o fiind canonizat în 1083[17]

În sfîrșit, din Europa de Nord sosesc vikingii. În secolul I î.e.n, deja, Galia, Spania și Italia septentrională fuseseră devastate de bande venite din Scandinavia: cimbrii și teutonii. Scandinavii sînt amestecați cu triburile germanice în tot timpul perioadei migrațiilor din secolele al V-lea și al VI-lea. Mai apoi,

însă, pînă în secolul al VIII-lea, lumea scandinavă rămîne izolată, neîntreținînd raporturi decît cu popoarele vecine: frizonii, anglo-saxonii şi celții din Irlanda. Cei care, în curînd, vor fi numiți „normanzi“ cunosc la această dată o civilizație înfloritoare. În ciuda *runelor* gravate pe numeroase pietre de mormînt, născute din alfabetul runic străvechi, folosit de germanici, şi a acelor *saga* care datează din secolele al XII-lea şi al XIII-lea, se ştiu puține lucruri despre istoria lor. Se ştie doar că societățile scandinave primitive erau dominate de o aristocrație formată din căpetenii de clanuri, mari proprietari funciari care conduceau adunarea oamenilor liberi şi, în caz de nevoie, războaiele. Mai sus în ierarhie urmau *jarl*, şefi regionali ereditari şi regii, destul de asemănători omologilor lor germanici. Se ştiu, de asemenea, puține lucruri despre religia lor.

Nu există mult mai mule informații nici despre motivele care au împins aceste popoare de războinici şi de marinari să se angajeze în expediții care îi vor conduce în toate părțile Europei şi, fără îndoială, chiar şi în America. Unul ar putea fi atracția prăzii, dar de ce la acel moment anume? Suprapopulare relativă conducînd la conflicte sociale şi politice; dar care a fost punctul de plecare al acestor răsturnări de conjunctură demografică? O încălzire a climei, poate, permițînd munca cîmpului în zone pînă atunci sterile? Cert este că între sfîrşitul secolului al VIII-lea şi mijlocul secolului al IX-lea, popoarele scandinave intră în istorie în modul cel mai violent cu putință. Progresele tehnicii navale şi ale artei de a naviga le permit să înainteze foarte mult în larg. Ei folosesc pentru aceasta corăbii cu coca lată, îmbinînd pînzele cu vîslele şi putînd duce cu ele 40 pînă la 100-200 de oameni – *snekkja*, care poartă la pupa şi la prova un cap de dragon (*drakkar*). Astfel, aceste corăbii pot, grație şi cunoştințelor astronomice, naviga foarte mult în larg, departe de țărmuri. Suedezii, norvegienii şi danezii şi-au părăsit, astfel, țărmurile lor familiare pentru a călători, fie ca negustori şi exploratori, fie ca războinici, semănînd în drumul lor distrugerea şi teroarea, spre orizonturile cele mai diverse.

Suedezii fac parte, în majoritatea lor, din prima categorie. Numiți varegi de către orientali, ei pot fi întîlniți, încă din secolul al VI-lea, pe coasta estică a Balticii. De acolo, ei urcă cursul fluviilor şi lacurile Cîmpiei Ruse, ducîndu-şi bărcile pe interfluvii, pînă la Nipru şi Marea Neagră, atingînd Marea Caspică, schimbînd aici sclavi şi blănuri pe produse orientale, servind uneori şi ca mercenari în favoarea bizantinilor şi a locuitorilor oraşelor slave presărate pe drumul lor: Novgorod, Smolensk şi, mai ales, Kiev. Se pare că unul din şefii lor, Oleg, este cel care, în secolul al IX-lea, întemeiază principatul Kievului, embrion al statului rus[18]. În secolul al X-lea, atunci cînd legăturile lor cu Suedia încep să se extindă, ei se vor converti la creştinism prin intermediul Bizanțului.

Norvegienii sînt cu precădere marinari de cursă lungă şi colonizatori în teritorii sălbatice. În secolul al VIII-lea, ei apar pe coastele Angliei şi ale Scoției, instalîndu-se în insulele Shetland sau în Orcade, ca şi în Irlanda, unde întemeiază mici principate de coastă. Puțin mai tîrziu, ei ajung în Islanda, regiune neştiută de cei vechi, unde se stabilesc în 860, apoi în Groenlanda, colonizată un secol mai tîrziu, şi, în sfîrşit, pe coastele canadiene, descoperite de Leif Ericson în jurul anului 1000 şi, mai apoi, complet uitate.

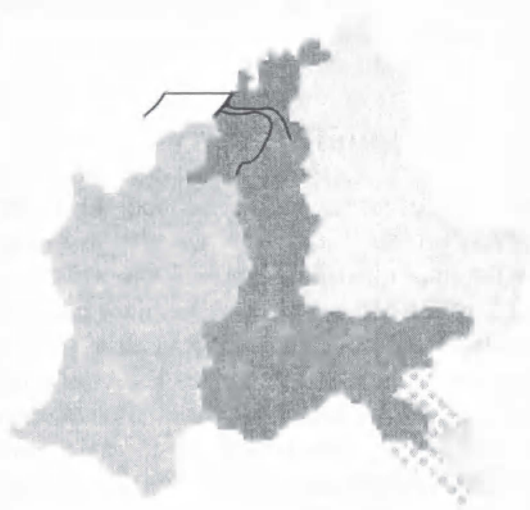
Danezii, însă, sînt cei care, sub numele generic şi impropriu de „normanzi", vor face să se vorbească despre ei în Europa secolelor al IX-lea şi al X-lea. Războinici de temut şi jefuitori, ei apar în Anglia şi în Galia în prima jumătate a secolului al IX-lea, prădînd şi incendiind mănăstiri şi oraşe – Quentovic în 842, Nantes în 843, Bordeaux în 844, Hamburg în 845 etc. – instalîndu-şi taberele la gurile fluviilor, pentru ca, de acolo, să-şi îndesească raidurile în interior şi să impună puterilor locale şi suveranilor plata unui greu tribut, *Danegeld*, apoi concensionarea unor vaste teritorii. Incursiunile, la început limitate la regiunile riverane ale Mării Nordului şi Mînecii, se extind curînd către interiorul teritoriului – danezii pot fi găsiți

la Cambrai, la Sens, ba chiar şi la Clermont, în Auvergne –, pe malurile Atlanticului, apoi în Mediterana.

Puţin cîte puţin, loviturilor devastatoare li se substituie colonizarea prelungită. În Anglia, o armată daneză se instalează în Northumbria în 876 şi, repede, constituie, în jurul York-ului, un adevărat regat. Acesta va dispare în 954, dar la sfîrşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea, noi cuceritori danezi, Harald Dinte-Albastru, Sven Barbă-Despicată şi Knut cel Mare ocupă Anglia, dominînd asupra unui vast imperiu care conţine şi cea mai mare parte a Scandinaviei. În ţara francă, singurul stat normand care n-a avut o existenţă efemeră este cel constituit în 911 în jurul lui Rollon. Acest şef de bandă viking, originar din Orcade, a obţinut, într-adevăr, prin tratatul de la Saint-Clair-sur-Epte, semnat de regele franc Carol cel Simplu, regiunile din jurul Senei de Jos, care vor deveni „Normandia", deşi colonizatorii săi vor adopta repede limba, religia şi instituţiile Galiei carolingiene.

Dislocarea Imperiului

Cînd Ludovic cel Pios dispare, în 840, cei trei fii care mai sînt încă în viaţă, Lothar, Ludovic şi Carol, intră imediat în luptă pentru a impune împărţirea care i se părea fiecăruia mai avantajoasă şi pentru a-şi asigura cea mai bună parte. Lothar, împuternicit de titlul său de Împărat şi baricadat foarte bine în Italia, îşi adună un anume număr de fideli şi clerici încă legaţi de ideea de unitate. Carol, care guvernează partea occidentală a Imperiului, şi Ludovic, ale cărui teritorii sînt situate mai ales în Germania, se aliază pentru a face faţă pretenţiilor imperiale ale celui mai mare, şi se sprijină, pentru aceasta, pe particularităţile ţărilor pe care le controlează. Deşi îl înving pe Lothar, în 841, la Fontenay-en-Puisaye, dar neputincioşi în a profita de victoria lor, ei hotărăsc, pentru a scăpa definitiv de duşmanul lor frăţesc, să creeze o alianţă durabilă. Reuniţi la Strasbourg, la 14

regiunile de limbă germană situate la est de Rin: e vorba de *Francia orientalis*. Cît despre partea lui Lothar, *Francia media*, dacă ea înglobează, între Meuse şi Rin, leagănul familiei carolingiene, mai este compusă şi din teritorii mult mai disparate şi nu se întemeiază, ca celelalte două, pe bază lingvistică.

Unitatea Imperiului este, aşadar, sfîşiată. Îndemnaţi şi de cler, cei trei fraţi pot foarte bine să se angajeze să menţină între ei înţelegerea în faţa pericolelor care ameninţă poporul creştin – în acest sens au loc întîlniri periodice, la diferite intervale de timp, la Thionville în 844, la Mersen în 847 şi 851 –, însă aceste promisiuni nu vor dura mult timp în raport cu logica împărţirilor şi cu angajamentele mult mai presante luate de fiecare suveran în faţa „fidelilor" săi. La moartea lui Lothar, în 855, ruptura se accentuează. „Lotharingia" (cuvînt ce va da naştere Lorrenei) este împărţită, mai tîrziu, între cei trei fii ai lui Lothar: cel mai mare, Ludovic II, primeşte Italia şi titlul imperial, Lothar II – Frizia şi Austrasia, iar Carol – Provenţa.

Între cei doi fii rămaşi în viaţă ai lui Ludovic cel Pios şi cei trei nepoţi ai lor, neînţelegerile se instalează foarte repede, aţîţate de ambiţiile şi aviditatea fiecăruia. Ludovic Germanicul, chiar, se va năpusti, în 855, asupra regatului lui Carol cel Pleşuv, găsind sprijin în nobilime şi eşuînd doar în faţa fermei atitudini a clerului Franciei Occidentale, condus de Arhiepiscopul de Reims, Hincmar. Încă o dată, Biserica se ridică în apărarea a ceea ce mai poate fi salvat din unitatea Imperiului creştin. Ea impune chiar celor doi fraţi duşmani o declaraţie de pace, în 860. La fel ca şi sub Ludovic cel Pios, momentul se află sub semnul influenţei Bisericii. În faţa dispersării autorităţii, a anarhiei, a incursiunilor devastatoare ale normanzilor şi sarazinilor, Biserica întrupează un principiu unitar. Papa Nicolae I înmulţeşte eforturile în acest sens: el intervine în afacerile ecleziastice ale fiecărui regat, fără să ţină seama de protestele suveranilor carolingieni şi-i oferă sprijinul lui Ludovic II în lupta îndîrjită pe care acesta din urmă o duce în Italia de Sud împotriva musulmanilor.

Domnia lui Ludovic II marchează o scurtă pauză în procesul de descompunere a Imperiului carolingian. Campaniile sale neobosite împotriva sarazinilor îl fac să apară ca apărătorul creştinătăţii şi dau, pentru ultima oară, un anume sens titlului imperial. În timp ce cei doi unchi ai săi îşi împart Lotharingia, el cucereşte, în 871, Bari, mare bază musulmană a Italiei, şi mai slăbeşte puţin strînsoarea sarazină din peninsulă. El visează atunci nu numai să-şi impună autoritatea în întreg Imperiul de Apus, dar să se impună şi „preascumpului său frate spiritual Vasile", care domneşte la Constantinopol, în numele unei întîietăţi a Imperiului „Roman" asupra celui Bizantin. Or, începînd cu 875, visul se risipeşte odată cu asaltul dat de musulmani asupra Romei – unde Papa Ioan VIII trebuie să plătească cu propria-i persoană pentru a îndepărta primejdia – şi odată cu moartea lui Ludovic.

După aceea, coroana imperială va trece din mînă în mînă, după bunul plac al negocierilor cu papalitatea, întîi lui Ludovic II cel Bîlbîit, fiu al împăratului mort, apoi, după o pauză de trei ani, lui Carol cel Gros (de la 881 la 888), fiu al lui Ludovic Germanicul, care se dovedeşte repede incapabil şi este detronat de către mai marii Germanici, la iniţiativa unui bastard al lui Carloman, Arnulf. Acesta este ultimul suveran carolingian care este încoronat ca împărat la Roma, după două descinderi în Italia, în 894 şi 895. După aceasta, pierzîndu-şi orice semnificaţie, coroana nu va mai fi purtată decît de prinţi mărunţi. Lambert de Spoleto, Ludovic de Provenţa, Berengar de Friuli etc., aşteptînd ca, în 962, să treacă în mîinile lui Otto I al Germaniei.

În secolul al X-lea, asupra unor regate mai mult sau mai puţin întinse, mai mult sau mai puţin descompuse sub loviturile conjugate ale năvălitorilor normanzi sau sarazini şi cele ale deţinătorilor locali ai puterii funciare şi militare, mai domnesc încă urmaşi îndepărtaţi ai Pepinizilor. Franţa, Germania, Italia se nasc, astfel, din ruinele construcţiei statale ivite de pe urma alianţei tronului Sf. Petru cu cel al puterii france. Imperiul Carolingian este mort. Începe istoria Europei feudale.

Economia şi societatea în epoca carolingiană

Ca şi cea de pe vremea merovingienilor, economia epocii carolingiene rămîne profund agrară. În această privință există prea puține diferențe față de secolele al VII-lea şi al VIII-lea. Tehnicile agricole rămîn, în mare parte, neschimbate. Hamul pe gît nu permite animalelor de tracțiune, prea puțin robuste, de altfel, să facă eforturi prea mari. Plugul cu cuțit de fier, folosit pentru a răsturna profund pămîntul, este puțin răspîndit, căci metalul este scump şi rezervat fabricării armelor. Aratul tradițional nu face decît să zgîrie pămîntul care, în prealabil, trebuie dislocat cu tîrnăcopul. Inexistența îngrăşămintelor şi bălegarul insuficient (animalele sînt hrănite mai ales în aer liber) îi obligă pe țărani să lase în fiecare an o altă bucată a pămîntului lor să se odihnească. Astfel, randamentul este mediocru (în medie, două boabe, uneori trei pentru o sămînță), ceea ce face ca prezența şi exploatarea pădurii să fie absolut necesare pentru supraviețuirea comunităților săteşti. Aşa se explică defrişările rare ale pămînturilor virgine şi, sporadic, într-un spațiu european care rămîne slab populat, fenomenele de suprapopulare relativă care caracterizează această perioadă.

Sistemul agricol se bazează, mai mult ca niciodată, pe marele domeniu, ajuns la forma sa cea mai desăvîrşită între Rin şi Sena, grație registrelor funciare ținute de arendaşi – *polipticuri* –, şi mai ales cel al lui Irminon, abate de Saint-Germain-des-Prés, la începutul secolului al IX-lea. Şi aici, se observă mici schimbări în raport cu epoca precedentă, doar o perfecționare a sistemului şi, bineînțeles, o creştere în suprafață a domeniilor deținute de suveran (fiscurile), şi de marii seniori laici şi de mănăstiri. Altfel, stăpînul continuă să ocupe centrul domeniului – exploatat în mod direct – unde curtea (*cortis*) cumulează clădiri în care se locuieşte şi se produce; el continuă, de asemenea, să-şi cultive celelalte loturi de pămînt cu ajutorul posesorilor lor care trebuie să achite redevențe în bani, în natură

şi muncă (robota). Aceste mici loturi, gîndite ca suprafețe aproape egale, trebuind să asigure subzistența unei familii de țărani, au cunoscut o puternică evoluție în secolele al IX-lea și al X-lea, din cauza vînzărilor și partajurilor succesorale. În regiunea pariziană, suprafața lor variază de la 1 la 15 hectare, și de la 15 la 40 de hectare în Flandra și Frizia.

În general, marele domeniu carolingian își asigură singur subzistența. Cele mai multe *villae* își au chiar proprii lor artizani, care fabrică haine, oale, butoaie și instrumente agricole. *Villae*-le care pot da un excedent stăpînului – laic sau ecleziastic –, care astfel să-și poată achiziționa produsele de lux ale marelui comerț, sînt rare. Cu atît mai mult cu cît anumite cumpărături nu pot fi evitate: fierul pentru unelte și arme, sarea pentru conservarea cărnii, vinul – în regiunile unde vița-de-vie nu este cultivată etc. Nu există, deci, autarhie absolută: comerțul interior se menține și pare, chiar, să fi cunoscut o anume dezvoltare în timpul domniilor lui Carol cel Mare și Ludovic cel Pios. Piețele urbane și rurale se înmulțesc. Țăranii vin să schimbe în orașul lor vecin produsele creșterii animalelor domestice cu cele ale artizanului urban sau să cumpere la mîna a doua stofe și obiecte diverse. De la o regiune la alta, se schimbă cereale și vinuri, pește afumat sau uscat și metale. În sfîrșit, pînă la data ofensivelor normande și sarazine, care încearcă și uneori chiar paralizează schimburile pe distanțe mari, între regiunile îndepărtate ale imperiului și între lumea carolingiană și periferia sa orientală sau barbară, se constată, de asemenea, un avînt al comerțului „internațional"

Anumite produse importate, precum papirusul egiptean, fructele exotice și uleiul de măsline dispar încetul cu încetul de pe piețele occidentale, înlocuite de produsele locale precum untul, ceara și pergamentul. Continuă, în schimb, să fie aduse arome pentru îmbunătățirea felurilor de mîncare, parfumurile, stofele prețioase folosite atît ca podoabe pentru nobilii carolingieni, cît și pentru veșmintele liturgice. Datorită pirateriei musulmane, marile căi maritime comerciale s-au deplasat către

est, favorizînd porturile Adriaticei şi, mai ales, Veneţia, unde sosesc mirodenii din Alexandria, mătăsuri din Constantinopol, lemn şi sclavi de pe continent, sare şi peşte din Adriatica.

În nordul Galiei, noi porturi se dezvoltă la gurile marilor fluvii pe unde trec grîul germanic, vinul, sclavii, lemnul şi blănurile venite din Scandinavia. Duurstede şi Quentovic la gurile rîului Canche, Dorestat pe Rinul inferior, fac comerţ cu ţările Mării Nordului şi ale Balticii, în timp ce Gand-ul, la confluenţele lui Lys cu Escaut, Tournai pe Escaut, Bruges la capătul estuarului Zwyn-ului dezvoltă, în jurul micilor lor aşezări comerciale (*portus*) – cheiuri pe care se debarcă şi depozitează mărfurile venite pe cale fluvială –, o intensă activitate de schimb, punct de plecare în extinderea şi îmbogăţirea acestor aşezări. Pe Sena şi Rin, negustorii saxoni şi frizoni urcă pînă la Paris şi pînă la tîrgul de la Saint-Denis sau pînă la Strasbourg, Basel şi Constanz. În sfîrşit, la frontierele orientale ale Europei, folosindu-se de marile fluvii ale cîmpiei ruse, varegii stabilesc o legătură directă cu ţările Mării Negre, schimbînd lemn, sclavi şi blănuri pe produse orientale, pe care le aduc, pe aceeaşi cale, pînă în insula Gotland, în Baltica. De aici, le aduc, la rîndul lor, negustorii franci şi frizoni, pentru a le redistribui, mai apoi, în întregul Imperiu de Apus.

În principiu, achiziţiile efectuate în ţările orientale erau prea puţin compensate de exporturile în afara graniţelor Imperiului. Şi cum stocurile de aur ale Occidentului erau epuizate încă din secolul al VIII-lea sau investite în obiecte preţioase aparţinînd tezaurelor bisericilor, e greu de înţeles cum se făceau plăţile internaţionale. În fond, se pare că, în ciuda numeroaselor interdicţii impuse de Biserică şi de puterea regală, au avut loc fructoase schimburi clandestine de arme şi sclavi, care reduceau deficitul de metale preţioase. Ceea ce, în primul rînd, însă, a permis Occidentului să dispună de un instrument de plată internaţional a fost politica tenace carolingiană de restaurare şi stabilizare a monedei de argint, dinarul de argint, de pildă, a fost reevaluat cu 25 % de către Carol însuşi.

Evoluția socială începută în epoca lui Carol continuă. La baza piramidei, soarta sclavilor, din ce în ce mai rari și integrați societății creștine (ei pot primi împărtășania), se apropie de cea a „colonilor", a căror condiție se degradează și a căror personalitate juridică de oameni liberi pare să se șteargă. Începînd cu domnia lui Carol cel Mare, colonii pot fi întîlniți pe loturile de pămînt aservite și sclavii pe loturile libere. Altfel spus, trecerea de la sclavie și colonat la un stadiu intermediar de semi-libertate, numit șerbie, se face pe nesimțite. Cît despre micii proprietari liberi – al căror pămînt începe să fie numit alodiu –, chiar dacă nu dispar, rămîn, totuși, prea puține informații despre ei.

În epoca lui Carol cel Mare, însă, se pun bazele, mai ales, a ceea ce mai tîrziu se va numi feudalitate, fapt care reprezintă, în fond, încheierea unei lungi evoluții, ce începe în Imperiul roman tîrziu, prin practica sa numită „patronat" Am văzut cum, pe vremea merovingienilor, decăderea puterii publice și nesiguranța pe care o aducea cu sine determinaseră un număr de oameni liberi să se pună sub protecția cuiva mai puternic și cum mai marii se obișnuiseră să adune în jurul lor fideli, cărora le plăteau serviciile prin donații de pămînt: beneficiul. Astfel s-a dezvoltat practica închinării, prin care protejatul (vasalul) se angaja, mai ales, în schimbul acestui beneficiu, consimțit cu titlu viager, să-l urmeze pe senior la război. Mai multe alte circumstanțe au accentuat, sub carolingieni, această evoluție. Mai întîi, necesitățile războinice și accentuarea costurilor echipamentelor militare i-au obligat pe suverani să confere vasalilor lor înlesniri încă și mai mari, deci să se sărăcească în favoarea celor din urmă, întărindu-le, astfel, cu atît mai mult, puterea. Apoi, în ciuda controlului efectuat de *missi dominici*, agenții puterii regale – conți, vicari, duci etc. –, și-au transmis tot mai mult îndatoririle descendenților și s-au străduit să facă ereditare demnitățile și funcțiile (*onores*) care le erau în principiu atribuite cu titlu viager și, confundîndu-le cu propriile lor bunuri. În sfîrșit, Carol cel Mare el însuși a determinat generalizarea sistemului închinării, acesta legînd printr-un întreg lanț de jurăminte

toți oamenii liberi, de la vasalii regali care se închinau, încredințîndu-se în mîinile suveranului, și pînă la modeștii vasali obișnuiți.

Aceste instituții vasalice, trebuie precizat, s-au răspîndit cu precădere în lumea germanică, între Rin și Loara. În Galia de Sud și în Italia de Nord, ele s-au menținut într-un stadiu embrionar. Exista un jurămînt de fidelitate, dar beneficiul nu însoțea acest jurămînt decît în cazul reprezentanților suveranilor. Tot Imperiul, însă, cunoaște, în secolul al IX-lea, dezvoltarea și influența marilor proprietari, deveniți administratori locali cu titlu ereditar. Dispunînd de mari domenii și de numeroși vasali, crescîndu-și războinicii din rîndul propriilor lor „oameni" și țărani, uzurpînd puțin cîte puțin o parte a puterilor regale, ei au ajuns să aibă, în regiunea lor, o mare autoritate. Cînd, în timpul urmașilor lui Carol cel Mare, puterea imperială a slăbit, populațiile s-au îndreptat supuse nu către suveran, ci către contele sau ducele, seniorul lor imediat.

O înfrumusețare culturală

Domnia lui Carol cel Mare și apoi cea a lui Ludovic cel Pios coincid cu o renaștere a literelor și artelor căreia istoricii, exagerînd, poate, i-au dat numele de „Renașterea carolingiană". Instrumentele, dacă nu chiar inițiatorii acestei înnoiri culturale, sînt, fără îndoială, clericii, deținători în exclusivitate ai cunoștințelor și tehnicilor de transmitere a cunoștințelor. Iată de ce reforma Bisericii și eforturile întreprinse pentru a dezvolta instruirea prelaților și călugărilor au fost determinante; orice-ar fi, însă, inițiativa revine suveranului carolingian.

Reforma Bisericii implica mai întîi o mai bună repartizare a bogățiilor sale, întotdeauna considerabile, în ciuda faptului că Regele Carol Martel se înfruptase substanțial din ele. Bogăției episcopilor și abaților, proveniți, cei mai mulți, din înalta aristocrație, i se opunea condiția precară a călugărilor și preoților

mărunţi. Pentru a-i pune la adăpost de nevoi, Carol cel Mare instaurează dijma (orice producător trebuia să rezerve Bisericii a zecea parte din recolta sa), iar Ludovic cel Pios decide să împartă bunurile abaţiale în două: un lot rezervat folosinţei exclusive a abatelui, celălat întreţinerii comunităţii şi mănăstirii. Pentru a reinstala disciplina, foarte tolerantă sub merovingieni, s-a recurs la o reformă a clerului: substituire a arhiepiscopiilor metropolelor dispărute, autoritate a episcopului extinsă asupra întregului cler al diocezei, eliminare a prelaţilor scandaloşi, înlocuiţi cu un personal mai bine format şi moralmente ireproşabil, regrupare a preoţilor din aşezări în comunităţi de clerici constrînşi la viaţa colectivă, impunere în toate mănăstirile regatului a regulii benedictine, în spiritul comentariului foarte strict stabilit de Benedict de Aniana etc.

Punerea în aplicare a acestor reforme, chiar şi a celor care vizau formarea unor mai buni administratori, trecea prin dezvoltarea instrucţiunii clericilor şi, deci, printr-o restaurare a culturii. Sarcina nu era chiar uşoară, căci, la sfîrşitul perioadei merovingiene, asistăm, în acest domeniu, ca şi în multe altele, la o dezintegrare într-o parte largă a Galiei france a tot ceea ce se dobîndise în perioda precedentă. Pentru a ridica nivelul cultural al clericilor, a trebuit să se facă apel la literaţi originari din regiuni unde se menţinuseră importante focare de cultură latină. La Palatul imperial de la Aix-la-Chapelle, adevărat centru de formare a clericilor şi de difuzare a culturii astfel restaurate, au venit maeştri vestiţi din Italia de Nord (grămăticii Petru din Pisa şi Paulin din Aquileea, istoricul Paul Diaconul), din Spania (teologul Theodulf, investit mai apoi episcop de Orléans), de la mănăstirile anglo-saxone – Alcuin, de exemplu, profesor la şcoala episcopală din York, pe care Carol cel Mare îl va face abate de Saint-Martin de Tours, însărcinat să organizeze învăţămîntul.

Şcoli parohiale, episcopale şi monastice au fost, astfel, create în întreaga Galie. La nivel elementar, un capitular din 789 impunea ca „fiecare episcop, în fiecare mănăstire, să predea

psalmii, notele, cîntul, socotelile, gramatica şi fiecare să aibă cărţile bine corectate." Mai exigent, programul conceput de Alcuin prevedea un ciclu de studii pe două niveluri: *trivium* – conţinînd învăţarea gramaticii, retoricii, dialecticii –, apoi *quadrivium* – menit să dea elevului cunoştinţe enciclopedice de geometrie, aritmetică, astronomie şi teorie muzicală. La vîrful său, şcoala de la Palat constituie un fel de Academie, unde vin să predea erudiţi în trecere şi unde ecleziaşti îşi desăvîrşesc formarea.

Această imensă operă pedagogică a fost completată prin două reforme de o mare importanţă. Pe de o parte, unificarea liturghiei, odată cu adoptarea în 786 a sacramentului gregorian care permite introducerea în întreg regatul a liturghiei romane şi eliminarea liturghiilor locale, ceea ce a favorizat revoluţia muzicală însoţită de inventarea polifoniei. Pe de altă parte, punerea la punct, de către scribii abaţiei de la Corbie, plecînd de la o literă minusculă anglo-saxonă, a unei minuscule rotunde, pe care o numim carolină, şi care va uşura munca de copiere a manuscriselor. Cum literaţii italieni şi englezi au adus cu ei numeroase texte vechi, acestă revoluţie scripturală este însoţită de un uriaş efort de reproducere.

Rezultatele acestei „renaşteri" culturale trebuie, desigur, relativizate. Prima generaţie de literaţi care au impulsionat-o sub Carol cel Mare a produs, ca însăşi, puţine opere cu adevărat originale: „manualele şcolare" ale lui Alcuin, *Istoria longobarzilor* de Paul Diaconul, poemele lui Theodulf, poezia de curte a lui Angilbert, *Analele* redactate în mănăstiri. Toate sînt producţii ale clericilor, cu excepţia clasicei biografii a lui Carol cel Mare scrisă de Eginhard (770-840), literat, savant, dar şi arhitect (el, de exemplu, a participat la conducerea lucrărilor palatului de la Aix-la Chapelle). Rolul lor a fost, mai ales, acela de a păstra patrimoniul literar antic şi de a cizela instrumentele intelectuale care vor permite înflorirea culturală din secolul al IX-lea.

Într-adevăr, odată cu cea de-a doua generație, reînnoirea literelor și artelor se afirmă și se dezvoltă la un număr tot mai mare de abații și capitlurii[19]. Poezia religioasă, stimulată și de reînnoirea muzicală, este ilustrată de Walafrid Strabon, de irlandezul Sedulius Scott și de călugărul saxon Gottschalk. Jonas din Orléans, Agobard din Lyon, Adalhard din Corbie redactează și difuzează tratate despre raporturile temporalului și spiritualului etc., în timp ce Ioan Scotus Eriugena, care preda teologia la palatul lui Carol cel Pleșuv, compune mai multe opere în spiritul platonician și în cel al dialecticii aristotelice, care, ținute sub semnul suspiciunii de Biserica Romană, tind către un anume panteism, ba chiar agnosticism. În sfîrșit, pentru a ne rezuma doar la figurile cele mai reprezentative, Nithard, abate de Saint-Riquier și tovarăș de arme al lui Carol cel Pleșuv în timpul bătăliei de la Fontenoy-en-Puisaye (841), scrie, la cererea suveranului, o *Istorie a fiilor lui Ludovic cel Pios*, care dovedește o reală preocupare pentru autenticitate și grație căreia a fost păstrat textul jurămîntului de la Strasbourg.

Paradoxal, această înviorare a culturii latine s-a petrecut exact în momentul în care începeau să se afirme limbile zise „vulgare“: dialectele romanice, ele însele împărțite foarte curînd în Galia în „langue d'oïl“ în nordul Loirei și „langue d'oc“ în sud, mai apropiată de latină, italiană, catalană și, pe de altă parte, dialectele provenite din ramura germanică. În aceste diferite limbi și în contact cu poporul, se nasc noi forme literare, prin care încep să fie exprimate specificitățile etnice și culturale care se vor întrupa mai tîrziu în „națiune“ Carol cel Mare pune să fie transcrise în limba francă cele mai vechi poeme epice germanice; din păcate, însă, nu s-a mai păstrat nimic din ele. Epopeile de limbă romanică, precum faimoasa *Chanson de Roland*, sînt transmise oral din generație în generație. În sfîrșit, o întreagă cultură populară orală trebuie să fi existat, din care aproape nimic n-a ajuns pînă în zilele noastre.

„Renașterea carolingiană“ s-a afirmat, de asemenea, în domeniul artistic. Restabilirea puterii regale, apoi imperiale a

făcut să renască o artă oficială care a înflorit în grandioasele construcţii ale palatului Aix-la-Chapelle, Quierzy-sur-Oise, Ingelheim, din care nu au mai rămas, din păcate, decît ruine. Arhitectura monastică se transformă, aşa cum o dovedesc noile aşezări de la Sanct-Gall sau Fulda, dispuse în jurul unei mănăstiri şi alipite unei biserici unice. Dezvoltarea capitlurilor în oraşele episcopale s-a tradus prin construirea de noi clădiri destinate vieţii în comun a canonicilor.

O statistică publicată în 1965 pune în lumină extraordinara dezvoltare a edificiilor religioase în epoca carolingiană: pentru perioada cuprinsă între 768 şi 855, apar 27 de noi catedrale şi 417 aşezări monastice. Influenţele cele mai diverse se amestecă în concepţia arhitecturală şi în decorarea bisericilor carolingiene, cu o pronunţată influenţă bizantină, provenită din provinciile italiene ale Imperiului, apărînd atît în capela palatină de la Aix, puternic inspirată de biserica Sf. Vital din Ravenna şi de biserica Sf. Mormînt din Ierusalim, cît şi în Oratoriumul construit de episcopul Theodulf la Germigny-des-Prés (lîngă Orléans). Marea severitate a exteriorului contrastează cu splendoarea ornamentelor interioare, în care alternează stucatura, marile compoziţii pictate (Müstair în Grisons, Sf. Germain de Auxerre în Vienne) şi mozaicurile (absida de la Germigny-les-Prés, Sf.Cecilia şi Sf. Praxedru la Roma). Sculptura reapare în biserici, nu numai în decorul capitelurilor, dar şi în liniile care fac trecerea de la un plan la altul, pe balustradele de la cor.

Lucrul fildeşului, marcat şi el de influenţe bizantine, cel al pietrei şi al metalelor preţioase folosite în ornamentarea raclelor, relicvariilor şi potirelor, dar şi pentru fabricarea bijuteriilor şi diverselor ornamente ating o înaltă perfecţiune în epoca carolingiană, asemenei artei miniaturilor, complet înnoită de amestecul cultural care se opera în sînul „Şcolii palatine", atelier al palatului din Aix-la-Chapelle, unde s-au născut capodopere precum Evangheliarul lui Godelscalc sau cel al Sf. Médard din Soissons. În toate domeniile, arhitectură şi decoraţiuni

exterioare sau interioare ale bisericilor, arta metalelor sau fildeşului, miniaturi înfrumuseţînd manuscrisele, psaltirile, extrasele din Evanghelii, lucrul bijuteriilor şi orfevreriei, în toate artiştii carolingieni au ştiut să se pătrundă de tradiţiile cele mai diferite – romană, bizantină, orientală, francă etc. – nu pentru a copia umil modelele ce li se ofereau, ci pentru a extrage, plecînd de la ele, producţii, tehnic şi plastic vorbind, originale, din care întreaga artă medievală occidentală posterioară anului 1000 se va inspira profund.

Capitolul 4

EUROPA FEUDALĂ (SECOLELE X–XII)

■ *Sistemul feudal intră în funcție începînd cu secolul al XI-lea. Societatea se organizează în jurul castelului și al seniorului care-și protejează supușii. Legăturile de vasalitate se concretizează: suzeranul dă vasalului său un feud în schimbul căruia acesta trebuie să-l ajute și să-l sfătuiască. Această ierarhie feudală tinde să se confunde cu instituirea unei nobilimi a războinicilor profesioniști, a cavalerilor. În jurul fortăreței, concepută pentru a rezista asediilor îndelungate, o întreagă viață nobiliară se desfășoară avînd în centrul ei ca unică rațiune a lor de a fi războaiele seniorale. Seniorul nu poate duce acestă viață brutală și nelucrativă decît pentru că țăranii de pe domeniul său îl hrănesc. Țărani deseori reduși la șerbie; în schimbul dreptului de folosință pe care-l dețin, ei dau seniorului redevențe în bani și în natură, efectuînd în plus și diverse munci.*

■ *Biserica, ea însăși proprietară a unor imense domenii funciare, intră și ea în procesul de feudalizare, disciplina și moravurile ei îndulcindu-se, odată cu intervenția crescîndă a laicilor în numirea episcopilor și abaților. Biserica, însă, încearcă să îmblînzească brutalitatea societății feudale prin instituții precum* **Pacea Domnului** *sau* **Armistițiul Domnului.** *Are loc chiar și o mișcare de reformă a Bisericii, în secolele al X-lea și al XI-lea, marcată mai ales de crearea ordinelor de la Cluny, Chartreux și Cîteaux. În sfîrșit, în secolul al XI-lea, Papalitatea hotărăște să dirijeze*

înnoirile din sînul Bisericii romane, pentru a o sustrage, astfel, influenței laice (reforma gregoriană).

■ ***Această independență a Papalității va duce o lungă luptă cu Imperiul, în secolele XI-XII. Deținători ai titlului imperial, Otto I și urmașii săi se străduiesc să reducă libertatea marilor baroni germani și să-i respingă, pe slavi și unguri, disputîndu-și, în același timp cu Papalitatea, întîietatea asupra „Imperiului creștin“.***

■ ***În tot acest timp, două state răzbat, scăpînd tutelei imperiale: Franța și Anglia. Împărțită în nenumărate principate, Franța vede cum, începînd din secolul al XI-lea, o nouă dinastie – capețiană – își impune autoritatea, în timp ce cucerirea Angliei de către ducele Wilhelm de Normandia duce la nașterea unui puternic regat.***

Sistemul feudal, care reprezintă originalitatea societății Occidentului medieval începînd cu secolul al XI-lea, combină, am văzut deja, un număr de date observabile încă înainte de anul 1000, dar care, la acea vreme, dobîndesc un caracter definitiv, în ciuda importantelor decalaje de la o regiune la alta a creștinătății. Se va vorbi atunci de **feudalitate** pentru a desemna ansamblul raporturilor omului cu semenul său, raporturi care domină corpul social, începînd cu cele pe care le întrețin suveranii cu marii seniori laici și ecleziastici a căror putere rivalizează cu a lor pînă la micii vasali care, deținînd, la nivelul lor mărunt, o putere doar de comandă (**bannum**), își exercită autoritatea în sînul seniorici.

Nașterea și avîntul feudalității

Dislocarea Imperiului de Apus, fărîmițarea regatelor în mari principate teritoriale, hărțuirea continuă exercitată de jefuitorii sarazini și normanzi, apoi lenta creștere demografică care începe să se manifeste odată cu secolul al X-lea, în timp ce activitatea comercială își reia avîntul – în Adriatica, marea Nordului, Baltica și de-a lungul căilor continentale care trec

prin Champagne și Germania – și orașele ies cu încetul din amorțire, toate acestea au făcut ca sistemul carolingian al marilor domenii să evolueze. Rezerva s-a micșorat, cedată în folosința țăranilor sau dislocată prin partajurile succesorale. Exploatarea directă a cedat în fața muncii retribuite. Loturile de pămînt suprapopulate ale țăranilor dependenți s-au divizat. Sistemul care se impune treptat, treptat în cea mai mare parte a Occidentului este cel al *castelului* dominat de un senior care-i poate judeca pe țăranii instalați pe pămînturile sale, exercita asupra lor dreptul de comandă (*bannum*), asigurîndu-le, în schimb, protecție, ca și celor care-l înconjoară în mod direct (familie, slujitori, oameni de arme), grație fortăreței pe care-o construiește.

În virtutea lungii evoluții care le dă naștere, senioria și feudalitatea apar, așadar, într-o lume care, deși pradă anarhiei politice, nu se caracterizează printr-o restrîngere, pur și simplu. Vikingii și musulmanii au distrus mult, e drept, și viața rurală a fost în nenumărate locuri afectată de abuzurile lor. Dar numeroase așezări au scăpat jafului, iar cele care au suferit cel mai mult s-au redresat fără întîrziere. Începînd cu a doua jumătate a secolului al X-lea, devin evidenți indicii unei anumite creșteri demografice, însoțite de defrișări masive (Mâcon, Auvergne), de asanări (Flandra) și de recultivarea unor pămînturi lăsate în paragină (Spania de Nord, Latium). Feudalitatea apare astfel ca o adaptare a societății occidentale la o evoluție de lungă durată, și nu ca efect al unei simple replieri într-o conjunctură de asediu, legată ea însăși de „noile invazii" din secolele al IX-lea și al X-lea. Insecuritatea și violența există, desigur, în Europa născînd instituțiile feudale. Ele sînt deja omniprezente și au mai degrabă tendința de a crește în intensitate, atacatorii sarazini și normanzi nefiind decît în parte responsabili de generalizarea fenomenului. „Protecția" pe care seniorul ar trebui s-o asigure celor care depind de el a fost, în general, impusă acestora cu forța și de aceea ea nu-i apără împotriva brutalității decît în măsura în care există posibilitatea militară care să-i ferească de

rapacitatea vecinilor. Istoricii Evului Mediu subliniază astfel astăzi că insecuritatea „feudală", despre care depune mărturie, în anumite regiuni ca Béziers sau Provența, proliferarea castelelor, începe cînd iau sfîrşit marile invazii.

Ultimele transformări ale sistemului vasalic în interiorul sistemului feudal s-au efectuat în secolul al X-lea, între Rin şi Loara, în inima țării france şi a ceea ce a fost puterea carolingiană. Pe lîngă cuvîntul beneficiu apare atunci cuvîntul fief (*feodum*, din vechiul germanic *feohu*, care desemna un obiect prețios pe care erau pictate caractere magice şi care, odată oferit, crea o legătură de prietenie[20]). Confundînd de-acum înainte onoruri şi beneficii, fieful face obiectul unui jurămînt de recomandare, prin care cel care-l depune devine „omul" cuiva, în cadrul unei ceremonii care ia numele de „omagiu" În secolul al XII-lea, ritualul este aproape stabilit. Viitorul vasal se prezintă cu capul descoperit, îngenunchiază, îşi aşază mîinile în cele ale seniorului (gest care simbolizează dăruirea de sine şi aminteşte, după toate aparențele, amestecul de sînge al vechilor confrerii germane). Apoi, după ce va fi schimbat cu suzeranul „sărutul păcii" (alt semn de prietenie şi de fidelitate mutuală, valabil mai ales în Franța şi în Anglia normandă), vasalul depune jurămînt pe cărțile sfinte sau pe o raclă conținînd relicve, conferind jurămîntului de fidelitate un caracter religios şi sacru. În sfîrşit, seniorul îi dă vasalului un obiect care simbolizează bunul dat drept fief: o grămăjoară de pămînt, o creangă de copac etc.: aceasta este investitura. Abia atunci, contractul care îi leagă indestructibil pe vasal şi suzeran intră în vigoare, cu toate sarcinile şi îndatoririle care revin fiecăruia.

Primul (vasalul), stăpîn al fiefului său, trebuie, în primul rînd, să acorde ajutor militar: serviciul de oaste (serviciu militar datorat de vasali suzeranului lor), menit a asigura, în mod permanent, securitatea teritoriului senioral; serviciul călare pentru expedițiile ofensive în exterior; serviciul de escortă, de pază a castelului etc. El mai datorează şi ajutor judiciar (fidelul serveşte drept sfătuitor, asistent al stăpînului său) şi ajutor finan-

ciar, puțin cîte puțin limitat, în Franța și Anglia, la doar patru cazuri: plata răscumpărării suzeranului cînd e făcut prizonier; cînd suzeranul își mărită fata cea mai mare; cînd își armează cavaler feciorul cel mai mare și cînd pleacă în cruciadă. Datoria de sfătuitor înseamnă serviciul la curte (cu ocazia marilor sărbători liturgice sau a evenimentelor importante ale vieții seniorului și familiei sale), iar serviciul de asistare la judecata seniorială implică participarea la ședințele tribunalului. În sfîrșit, cînd fiul vasalului moștenește fieful, el trebuie să achite seniorului dreptul de răscumpărare. La rîndul său, suzeranul trebuie să-și protejeze vasalul cînd este atacat, să-i facă dreptate și să-l ajute să se întrețină, fie așezîndu-l la masa lui, fie concesionîndu-i un fief.

Paralel cu această evoluție instituțională a legăturilor de la om la om, se accelerează procesul de substituire a vechii nobilimi carolingiene, ea însăși formată prin lenta fuzionare a vechii aristocrații senatoriale și a elitei războinice barbare, cu o nouă clasă de profesioniști ai războiului, *milites*, a căror apariție este legată de transformările tehnice și mentale care tind să confere cavaleriei grele un rol hotărîtor în bătălii și să facă din cavalerie elita societății: toate acestea fără ca o soluție de continuitate între vechea nobilime și noua aristocrație a armelor să fi avut loc, așa cum s-a afirmat multă vreme. Cu timpul, structurile familiale ale acestui grup au evoluat către o descendență patriliniară, moștenirea fiefului (altădată conferit, să ne amintim, cu titlu viager), exercitarea dreptului de comandă (*bannus*[21]) și, mai ales, exaltarea vocației războinice înclinînd în sensul transmiterii pe linie masculină a calității nobiliare.

Expansiunea cavaleriei nu a avut loc nici la fel, nici în același ritm în toate regiunile Europei creștine. În Franța, în centrul fostului Imperiu carolingian, asimilarea s-a făcut devreme între seniorul deținător al unui fief moștenit ereditar, exercitîndu-și, la nivelul său, fie el și modest, o parte din prerogativele care, pînă atunci, fuseseră de autoritate publică (justiția, taxele fiscale, serviciile de pază, de apărare) și luptătorul călare,

echipat şi dotat cu arme grele. Introducerea scării de şa a permis ca greutatea armurii să crească – zale, coif, scut sau pavăză, spadă, toporişcă –, ceea ce a condus la o nouă practică a luptei, vizînd dezechilibrarea adversarului şi scoaterea sa din luptă cu ajutorul lancei lungi, exercițiul cerînd o forță fizică şi o dexteritate dobîndite din prima tinerețe, printr-un antrenament intensiv. De aici şi tendința aristocrației armelor de a se constitui într-o castă închisă, într-o nobilime de drept, beneficiind de un statut juridic şi de privilegii transmise creditar.

În alte părți, transformarea a fost mai lentă şi uneori chiar incompletă. În țările germanice, distincția dintre cavalerie şi nobilime continuă pînă în secolul al XIII-lea, grație faptului că această cavalerie era servilă. În Spania, permanența războiului în timpul Reconquistei (secolele VIII-XII) şi nevoia de a recruta mereu noi *milites* au împiedicat ca nobilimea să se transforme în castă. În Anglia, ea rămîne deschisă fără discriminare şi oamenilor liberi, posesori deja ai unei anumite suprafețe de terenuri. Există, aşadar, diferențe regionale sau, dacă vrem, „naționale", care apar la fel de bine şi în procesul de feudalizare a societății. Rapid, între Rin şi Loira, acolo unde metodele de guvernare carolingiene s-au impus cel mai devreme – mari responsabilități acordate conților, încurajarea de către suveran a practicilor recomandării şi vasalității, instalarea unei nobilimi palatine –, acest proces a pătruns, în schimb, mult mai lent şi mai puțin adînc în regiunile unde bogăția şi puterea rămîneau concentrate în oraşe, acolo unde se mențineau încă solide tradiții romane şi unde încă mai subzistau nuclee importante ale unor proprietăți private, libere de orice legătură vasalică: alodiile. În Franța de Sud, în Spania şi, mai ales, în Italia, acolo unde influența romană se adăuga celei a Bizanțului, feudalitatea s-a lovit de puternice rezistențe. În Italia de Nord şi Centrală, asocierea dintre fief şi serviciul militar este prea puțin prezentă, într-atît încît nobilimea feudală nu constituie aici o castă războinică. Fieful tinde să devină o proprietate privată care poate fi înstrăinată. În regiunile de limbă germanică, unde instituțiile

imperiale carolingiene au rezistat mai mult decît în alte părți și au luat un nou avînt odată cu Sfîntul Imperiu, feudalitatea nu a pătruns decît tîrziu, la fel ca și în Saxonia, Frizia și mai ales Anglia și Italia de Sud, unde sistemul feudal impus de cuceritorii normanzi s-a suprapus în mod aproape artificial structurilor sociale și politice ținînd de o cu totul altă tradiție.

Seniori și seniorii

Oricît de importante ar fi diferențele care disting instituțiile feudale și delimitările clasei seniorale în cele patru colțuri ale Creștinătății de Apus, nobilii și cavalerii care alcătuiesc aristocrația războinică se caracterizează toți printr-o funcție socială, un gen de viață și o mentalitate identice.

Milites sînt prin excelență războinici. Or, am văzut, începînd cu Carol cel Mare, arta războiului s-a transformat fundamental. Cavaleria s-a perfecționat și a devenit mai mult ca niciodată arma decisivă a unei victorii. Urmînd exemplul cavalerilor stepei, cei ai Occidentului adoptă și ei scara de șa și un nou gen de harnașament. Bine instalat pe șaua sa, cavalerul poate de acum folosi lancea lungă pentru a-și dezechilibra adversarul, grație și unui elan pe care i-l dă un cal masiv de bătaie: calul de luptă. Pe de altă parte, cavalerul nu luptă singur. El face parte dintr-un grup de aproape 30 de bărbați care atacă împreună formînd o linie strînsă (*le conroi*). Pentru a rezista asaltului adversarului, armele defensive se dezvoltă și ele. Fiecare combatant poartă coif cu vizieră, o cămașă de zale grea, coiful simplu (cască conică care-i apără capul), apoi scutul, pavăză de lemn întărit în centrul său de o armătură metalică.

Această nouă scrimă cavalerească impune, pe lîngă un echipament costisitor, care face necesară posedarea unui fief, calități atletice și un antrenament care se dobîndesc de foarte devreme. La șapte ani, deci, băiatul menit carierei armelor învață să încalece. Cînd ajunge la 12 ani, el pleacă să locuiască

la castelul seniorului căruia tatăl său îi este vasal. Se exersează în atacul colectiv, în compania altor băieți de aceeași vîrstă cu el care, mai tîrziu, vor fi tovarășii săi de arme. Devine repede scutier, adică duce scutul seniorului pe cîmpul de luptă. În sfîrșit, către vîrsta de 18 ani, primește de la nașul său, care este tot un cavaler, armamentul complet. Și aceasta în timpul unei ceremonii solemne numite investitură (*adoubement*). După ce i se dau armele, nașul îl lovește peste ceafă (*adouber* înseamnă a lovi) cu latul palmei: aceasta este acolada. Noul cavaler face, mai apoi, o demonstrație a forței și a îndemînării sale, străpungînd din galop manechine în chip de dușmani.

Viața cavalerului se desfășoară, în ceea ce are ea mai esențial, în cadrul familial al micului teritoriu din jurul castelului, care înglobează și un anumit număr de sate. În secolul al IX-lea, primele castele fortificate oferă adăpost populației în fața atacurilor scandinave, musulmane sau maghiare. Fortăreața se compunea la vremea aceea dintr-un turn de lemn, donjonul, înălțat pe un deal uneori artificial – movilă înconjurată de o palisadă protectoare. Aceste construcții sînt, așadar, extrem de vulnerabile, cel care le asaltează putînd ușor să treacă de primul obstacol și să dea foc donjonului. Ele sînt repede înălțate la loc cu ajutorul țăranilor din împrejurimi, rechiziționați pentru a tăia și transporta copacii din pădure. Încetul cu încetul, aceste construcții precare sînt înlocuite cu altele, impunătoare, din piatră, care sub diverse forme, se răspîndesc în întrega Europă și chiar și în Pămîntul Sfînt.

La începutul secolului al XII-lea, fortăreața devine un complex de fortificații care înmulțesc obstacolele în fața posibililor atacatori. Aceștia din urmă trebuie mai întîi să escaladeze fără acoperire pantele abrupte ale înălțimii pe care se înalță castelul. Ei se lovesc apoi de prima incintă, formată dintr-un șanț foarte lat plin de apă și săpat la picioarele unui foarte gros zid prevăzut cu turnulețe și o curtină, în vîrful căreia șerpuiește drumul de gardă. Unica ieșire care străpunge incinta este prevăzută și ea cu o triplă protecție: placa grea de lemn a podului

mobil, ridicat la perete cu ajutorul unor lanțuri, apoi poarta zăbrelită, enorm grilaj metalic urmat de o poartă barată cu fier. Prin ferestruicile asemenea unor strîmte fante practicate direct în zidul turnurilor, apărătorii aruncă săgeți (mai tîrziu cu ajutorul arbaletelor) asupra atacanților ochiți, astfel, din flanc. Prin găurile podelei meterezelor, galerii construite în afara și deasupra zidurilor, se aruncă pietre mari sau se lasă să curgă smoală topită, astfel împiedicîndu-se escaladarea incintei. Dacă totuși inamicii forțează prima incintă, ei nu ajung decît în „ograda“ castelului, rezervată staulelor și locuințelor servitorilor. Mai trebuie ca aceștia să mai depășească și a doua incintă pentru a ajunge astfel la ultima redută defensivă, donjonul, enorm turn cu ziduri groase, străpunse de fante și reprezentînd locuința seniorului în vremuri obișnuite. Pivnițe săpate sub donjon ascund muniția și bogate provizii care îngăduie supraviețuirea în cazul unui asediu prelungit. Acestea toate dovedesc încă o dată că fortăreața e aproape inexpugnabilă, dacă nu e la mijloc vreo trădare sau vreun atac neprevăzut.

Războinic profesionist, hrănit de țărani, cavalerul duce, în tot acest cadru, o viață activă, dar brutală. Războaie personale izbucnesc foarte des între castelani vecini, din cauza cine știe cărei posesiuni, a cine știe cărei parcele de pămînt sau, alteori, pentru motive chiar și mai puțin importante. În clipele sale de pace, cavalerului îi place să se întreacă în turniruri, divertisment bărbătesc care atrage o mare mulțime de avizi ai aventurilor cavalerești. La război, ca și la turniruri, scopul cavalerului e mai ales să-l hărțuiască pe adversar și să-l facă prizonier, pentru a-i putea cere, astfel, o răscumpărare, deși riscul de a muri sau de a fi grav rănit este foarte mare pentru fiecare. De asemenea, vînătoarea este adorată, atît ca plăcere, cît și ca necesitate, atîta vreme cît vînatul este un complement nelipsit al alimentației obișnuite. În imensele păduri foșnind de atîta vînat, cavalerii atacă mistrețul cu toporișca sau țepușa, ceea ce reprezintă un exercițiu periculos care, și el, duce la numeroase accidente.

Această viață aspră și destul de lipsită de ocupații este întreruptă de evenimente domestice și de întîlniri prietenești, cu ocazia nunților, turnirurilor etc., care sînt prilej de petreceri nesfîrșite. Uneori, ursari sau jongleri îi distrează cu arta lor pe locuitorii castelului. Alteori, trubaduri (sau truveri în nordul Loirei) vin să povestească aventurile cavalerilor generoși, curajoși, credincioși, puțin preocupați de averea și viața lor, de vreme ce sînt în primul rînd fideli seniorului lor, ca în *Cîntecul lui Roland*, unde se povestește, transformînd-o în mit, epopeea tovarășului de arme al lui Carol cel Mare,ucis într-o luptă a ariergardei în defileul de la Roncevaux. Începînd cu secolul al XII-lea, sub influența bisericii și a instituțiilor păcii, moravurile se mai îndulcesc. Cavalerul ideal, cîntat de poeți, este acela care, prin aventurile și curajul său, caută să cîștige inima doamnei gîndurilor sale, găsind astfel drumul către virtute și bine. Dragostea „curtenească" își face apariția în texte care devin mărturia unei evoluții încă timide în raporturile dintre sexe. Acest ideal cavaleresc, adevărată cultură de clasă, împărtășită de toți reprezentanții lumii nobiliare, înalță între aceasta și lumea celor „grosolani" o barieră din ce în ce mai de netrecut.

În secolul al XI-lea, cea mai mare parte a Occidentului, de la Italia de Nord și pînă la Anglia, de la Pirinei și pînă la marginile orientale ale lumii germanice, adoptă regimul senioral. Desigur, țăranii liberi nu au dispărut de peste tot, adunați pe pămînturi puse în colectiv, alodiile, unde reușesc să-și mențină autonomia și obiceiurile. Numărul acestor proprietari liberi, însă, nu încetează să scadă în majoritatea regiunilor, de la 80 %, de exemplu, în Calabria, la 10 % între 990 și 1130, și de la 80 % la 8 % în regiunea Chartres, între 940 și 1130, stabilizîndu-se, mai apoi, cam peste tot la acest nivel maxim, cu excepția țărilor scandinave și a regiunilor mediteraneene, unde comunitățile țărănești, eliberate de dependența seniorială, sînt ceva mai numeroase, se pare.

În funcție de regiuni, puterea seniorilor asupra supușilor lor s-a accentuat între secolele X-XIII, dar a și slăbit sau, mai

degrabă, şi-a schimbat natura. Senioriei funciare clasice, care, am văzut, a cunoscut importante răsturnări începînd cu epoca carolingiană – dezmembrare a marilor domenii, ştirbire a rezervei, distribuită ca loturi unor noi arendaşi sub formă de contracte perpetue sau contracte de arendare şi de arendare mixtă (*métayage*), fărîmițarea loturilor de pămînt ale țăranilor dependenți (*manse*), transformate în loturi mai restrînse (*masures*, *casaux*, *villainage*), pentru care seniorul percepe o redevență fixă în bani (*cens*) sau în natură (*champart*), loturi care, însă, tind să devină ereditare şi inalienabile – acestei seniorii, deci, i s-a adăugat un nou tip, numit „banal“, adică supus dreptului de comandă al seniorului (*ban*). Odată cu slăbirea monarhiei carolingiene, seniorul a substituit cam peste tot – dar în Franța mai mult ca în Germania sau Anglia – autoritatea sa celei a statului, trecînd în propriul său patrimoniu ansamblul puterilor de conducere care-i fuseseră temporar transferate de către suveran, începînd cu puterea judiciară exercitată de tribunalul senioral şi deseori contestată de un alt senior sau de autoritatea ecleziastică. Numai în virtutea acestor puteri, seniorii pot impune supuşilor lor constrîngeri, sarcini şi diverse taxe.

Condiția țăranului

Fie că e desemnat ca „manant“ (din latinul *manere* = a rămîne), ca „villan“ (locuitor al unei *villae*) sau ca „şerb“, țăranul medieval duce o viață dură şi grea. Toți țăranii sînt supuşi unui stăpîn, seniorul proprietar al domeniului, care, desigur, îi apără, dar, mai ales, îi conduce, îi pedepseşte şi profită în mod esențial de munca lor.

Istoricii specialişti în Evul Mediu au dezbătut îndelung originile şerbiei şi natura însăşi a statutului de şerb. Istoriografia clasică, ilustrată în special de Marc Bloch, voia ca şerbia, puțin răspîndită în secolul al IX-lea, să-i fi înglobat, progresiv, pe toți descendenții sclavilor carolingieni, ai colonilor incapabili de a

rezista presiunii stăpînilor şi chiar pe proprietarii unui alodiu, a căror situaţie economică s-a degradat continuu. La sfîrşitul secolului al XI-lea, şerbii se pare că ar fi constituit marea masă a populaţiei de la ţară, universal integrată între limitele impuse de seniorie şi constrînsă la trei sarcini precise: „chevage" – măruntă sumă de bani pe care şerbul o dădea seniorului în chip de recunoaştere a condiţiei sale inferioare; „formariage" – taxă datorată de către şerb stăpînului său atunci cînd dorea să se căsătorească cu fata unui şerb aparţinînd unui alt domeniu decît al său; „la mainmorte" – un fel de drept de succesiune dat seniorului de către moştenitorii vreunui şerb, în caz contrar, bunurile defunctului revenind seniorului.

Lucrări mai recente au demonstrat că aceste sarcini apăsau, de fapt, asupra altor categorii de rurali decît şerbii şi că şerbia ea însăşi, născută sau nu din sclavia carolingiană, prezenta faţă de aceasta şi, încă mai pronunţat, faţă de sclavia antică, diferenţe notabile, care variau considerabil de la o regiune la alta a creştinătăţii. Dacă nu era cu adevărat un sclav, şerbul medieval nu era nici un om liber. Îi era interzis să devină călugăr sau preot. Nu putea da în judecată, nici să dispună liber de bunurile sale. Nu era recrutat în serviciul de oaste, cu excepţia Germaniei, unde exista, după cum am văzut, o cavalerie servilă. Nu putea să se mişte liber, fiind legat de senior printr-o legătură personală, apoi de pămînt (de „*glie*") în cazul şerbiei autentice (legat de concesionarea unei posesiuni servile), şi ameninţat în permanenţă de stăpîn în virtutea dreptului de urmărire. În afara sarcinilor menţionate mai sus, seniorul putea, după bunul său plac, să-i impună şerbului munci de tot felul – corvezi şi dări care se constituiau în aşa-numita „taille" (dare excepţională). Toate aceste îndatoriri erau ereditare şi făceau din şerb un om inferior, dispreţuit de toată lumea, chiar şi de ţăranii din vecinătate, care se bucurau de ceva mai multă libertate decît el.

Nu toţi ţăranii, într-adevăr, erau supuşi „înjositoarei şerbii". În afara proprietarilor liberi, care scăpau, cum am mai spus, îndatoririlor seniorale, încă un mic număr de ţărani depen-

denți (*villani*) mai rămîneau, în principiu, stăpîni pe mişcările lor. Adică se puteau căsători şi-şi puteau transmite bunurile liber, plătind doar o taxă minimă. Depindeau însă de senior în privința pămînturilor lor, care le fuseseră concesionate. Textele nu permit estimarea exactă a locului pe care-l ocupau cele două statute în senioriile Occidentului. Întîi pentru că între şerbi şi oamenii liberi existau o întreagă serie de statute intermediare; apoi, pentru că această realitate a variat mult în timp şi spațiu. Se ştie, de exemplu, că regiuni precum Picardia, Normandia, Lombardia şi Saxonia nu au cunoscut şerbia, că ea s-a implantat cu greu în Germania, dar că, în shimb, numărul de şerbi a fost aici cu mult mai mare decît oriunde altundeva. Atîta vreme cît seniorul avea nevoie de mînă de lucru agricolă masivă, el extindea practica şerbiei, ceea ce-i îngăduia să-şi mențină țăranii pe domeniu. Mai tîrziu, cînd progresul economic şi gustul crescînd pentru produsele de lux i-au incitat pe seniori şă-şi înmulțească disponibilitățile financiare, ei au hotărît să-i elibereze pe şerbi, fie individual, fie colectiv, sub forma chartelor de eliberare ale prinților, regilor, oraşelor şi comunităților religioase.

Păstrîndu-şi dreptul de preemțiune (*dominium eminens*) asupra posesiunilor pe care le concesiona țăranilor săi, seniorul primea, de pe fiecare lot (*mansă*), o taxă în bani sau natură: censul. În virtutea, apoi, a dreptului său de comandă (*bannus*), el putea impune țăranilor dependenți (şi o făcea de fiecare dată) să participe la apărarea colectivă a domeniului, efectuînd gratuit anumite munci obligatorii: construirea baricadelor, repararea zidurilor castelului, întreținerea drumurilor şi şanțurilor, servicii domestice față de cavaler etc. Şi tot cu titlu de „banalități“, el îi putea obliga să folosească, în schimbul unei taxe, moara, cuptorul sau teascul senioral.

Nevoiți să dea o parte din slaba lor recoltă seniorului, țăranii duceau, deci, o viață mizeră, cel mai mic incident putîndu-i arunca într-o mizerie încă şi mai adîncă. O perioadă de secetă sau de inundații putea, astfel, distrugîndu-le recolta, să determine sărăcia lucie, foametea, urmate adesea de multiple

epidemii. Puțini erau cei care puteau scăpa condiției lor pentru a trece în categoria așa-numiților *ministeriales*, în care șerbi sau *villani* sînt folosiți de senior pentru a supraveghea munca celorlalți, pentru a colecta taxele, a apăra pădurea împotriva braconierilor. Instalați și hrăniți la castel sau pe o posesiune, aceștia erau urîți de țărani; puteau, în schimb, dobîndi avere și putere, ba chiar, în anumite țări precum Germania și Italia, puteau fi admiși în rîndul cavalerilor. Mulți dintre ei au fost, însă, primele victime ale violentelor revolte țărănești – *jacqueries* – care au însîngerat periodic satele Occidentului începînd cu anul 1000 și care, peste tot, au fost reprimate cu o sălbăticie pe măsură.

Biserica în societatea feudală

În viziunea medievală a ierarhiei sociale, concepută, după imaginea cetății lui Dumnezeu, de clerici și de reprezentanții aristocratici, *milites* sau *bellatores* (cei care luptă) și *laboratores* (cei care muncesc) formau două din cele trei „ordine“ impuse de legea divină. Cel de-al treilea era cel al așa-numiților *oratores*: cei care se roagă pentru salvarea sufletelor tuturor. Or, Biserica, al cărei rol era, în principiu, acela de a defini spiritual poporul creștin, de a-l instrui și ajuta, s-a implicat încetul cu încetul în procesul de „feudalizare“ a corpului social – prinți, suverani –, dar și al micilor vasali de orice nivel și grad; Biserica a făcut toate acestea străduindu-se să-și păstreze autoritatea asupra supușilor și bunurilor sale.

Pentru a întreține clerul și edificiile pe care le are în sarcină, Biserica nu poate renunța la sursa sa principală de venituri pe care o constituie domeniile funciare. Episcopii și mănăstirile au dobîndit, de-a lungul secolelor, numeroase pămînturi, de cele mai multe ori prin donații, mulți laici încercînd să obțină, în clipa morții, iertarea păcatelor și sprijinul binevoitor al clerului, garanție a mîntuirii și a unei vieți preafericite în lumea de dincolo. Deținători ai unei imense bogății funciare, clericii din

vremea merovingienilor nu aveau însă nici un mijloc de a se apăra împotriva abuzurilor suveranilor şi uzurpărilor laicilor, altul decît acela de a se implica şi ei în sistemul închinării, apoi în cel al omagiului. Multe dintre domeniile ecleziastice au fost astfel transformate în domenii laice, episcopii şi abaţii devenind vasali ai unuia mai puternic, putînd, la rîndul lor, primi omagiul unor vasali mai modeşti. Deveniţi şi ei „seniori", ei se folosesc de dreptul lor de comandă (*bannum*) pentru a bate monedă, a împărţi dreptatea şi a percepe toate redevenţele care depind de această prerogativă.

Conferirea episcopatelor, altădată monopol al suveranului (care substituise el însuşi simplei alegeri a prelaţilor hotărîrea sa autoritară), se vede uzurpată ca şi celelalte drepturi regale, de ducii, conţii şi chiar vasalii de rang mai modest. În scurt timp, beneficiile ecleziastice vor cădea sub influenţa feudalilor care-şi impun voinţa, controlează investiturile şi nu ezită, în anumite regiuni (în Franţa mai mult decît în Germania), să hotărască soarta scaunelor episcopale şi abaţiale, ca şi cum ar fi fost vorba de o funcţie transmisă ereditar descendenţei lor. În cazuri extreme şi numai atunci cînd episcopul provine din aceeaşi familie ca cea a contelui, el îşi poate conduce proprii oameni în oastea regală sau princiară, şi atunci, într-adevăr, nimic nu-l mai deosebeşte de un senior laic.

Această inserţiune a Bisericii în sistemul feudal este dublată de o slăbire a disciplinei, a moravurilor, şi chiar a sentimentului religios în sînul clerului. Simonia, adică traficul cu beneficiile ecleziastice şi sfintele taine, ia amploare, proprietarul bisericii sau episcopatului vînzînd titlul de paroh sau episcop postulantului, oficiantul extorcîndu-i la rîndul lui pe credincioşii speriaţi de focul Gheenei. Este de deplîns şi absenteismul clerului, ignoranţa crescîndă a preoţilor mărunţi şi degradarea treptată a moravurilor (nicolaismul) la toate nivelele ierarhiei ecleziastice. Papalitatea ea însăşi nu este capabilă de a oferi un exemplu în acest sens. Astfel, în secolul al X-lea, Sergiu III devine amantul frumoasei Marozia, fata unui înalt

reprezentant al aristocraţiei romane, senatorul Teofilact. Din unirea lor se naşte un fiu natural care va deveni Papă în 931 sub numele de Ioan XI (predecesorul său Ioan X fiind aruncat ceva mai devreme în închisoare şi sufocat cu o pernă), al cărui fiu, Ioan XII, va ocupa şi el Sfîntul Scaun din 935 pînă în 964. Trebuie aşteptată intervenţia împăraţilor ottonieni în treburile Bisericii pentru a regăsi în fruntea creştinătăţii pontifi mai demni, chiar şi cu riscul de a fi supuşi stăpînului Sfîntului Imperiu.

Acestor tare, care ruinează morala Bisericii şi-i deturnează pe oficianţi de la sarcinile lor spirituale, li se adaugă renunţarea în multe comunităţi la regulile monastice, abaţiile devenind şi ele puncte de atracţie şi de traficuri diverse. Un alt semn prevestitor de vremuri grele este şi afirmarea în forţă, favorizată de permanenta nesiguranţă, de violenţele repetate şi temerile de Judecata de Apoi din jurul anului 1000 (extrem de exagerate), a unei religii populare, alcătuită din superstiţii şi rituri mai mult sau mai puţin magice şi încurajînd cultul relicvelor şi al sfinţilor.

Încă de la sfîrşitul secolului al X-lea, au fost însă făcute eforturi care au încercat să-i redea Bisericii întîietatea sa spirituală, să-i reformeze moravurile şi s-o elibereze, cel puţin parţial, de influenţa lumii feudale. Ea a contribuit puternic mai întîi la relativa rafinare a moravurilor, iniţiativa venind din partea clericilor oficiind în jumătatea sudică a Franţei, regiune în mod deosebit afectată de anarhia feudală, de războaiele personale, de foamete şi de alte calamităţi. Indignaţi de spectacolul cîmpurilor pustiite de războinici, de pericolul care îl oprimă pe cel slab şi de furturile comise de seniorii laici împotriva lor şi a bunurilor lor, unii dintre ei hotărăsc să se reunească în iunie 989 la Charroux, lîngă Poitiers, într-un conciliu care să-i pună sub ameninţarea excomunicării pe toţi cei care se fac vinovaţi de a fi lovit vreun cleric sau de a fi spoliat vreun ţăran de bunurile sale. Această adunare, urmată de alte concilii, ţinute la Puy, la Narbonne, apoi în întregul Occident, inaugura mişcarea Păcii lui Dumnezeu. La Bourges, în 1038, a fost chiar înfiinţată o ligă

a păcii, dotată cu o forță capabilă în principiu să-i pedepsească pe vinovați. La Adunările păcii, care erau conduse de un episcop şi la care erau invitați seniori şi burghezi, fiecare trebuia să depună jurămînt pe relicve cum că va respecta regulile stabilite: interdicția de a-i ataca pe clerici şi bunurile lor, de a-i sechestra pe țărani şi negustori, de a le fura animalele, de a le incendia casele sau tăia vița-de-vie...

În paralel cu acestă mişcare, se dezvoltă o alta, vizînd să limiteze chiar în sînul lumii războinicilor violența. De acestă dată, episcopii din sudul Franței au fost cei care, în prima jumătate a secolului al XI-lea, au impus regula „armistițiului lui Dumnezeu“, extinsă, mai apoi, în cea mai mare parte a creştinătății occidentale: interdicția de a se bate în anumite perioade ale anului, iar în restul timpului, numai patru zile pe săptămînă (de joi pînă luni).

Nici una dintre aceste practici nu a fost, desigur, uşor impusă celor a căror viață şi cultură nu aveau sens decît prin practica războiului. În Franța de Nord, unde înaltul cler era, mai mult decît oriunde altundeva, integrat sistemului feudal, rezistențele au venit deseori din partea episcopilor înşişi; atunci cînd, în sfîrşit, au acceptat aceste practici, totul s-a petrecut în deplină înțelegere cu marii feudali, conții de Flandra sau ducii de Normandia, de exemplu, mai puțin dintr-o grijă anume de a-i apăra pe cei slabi şi mai mult pentru a limita răzbunările care decimau familiile cavalereşti şi amenințau, astfel, dominația lor asupra satelor. Oricum, fie că a fost cu adevărat motorul unei schimbări de mentalitate, fie că n-a fost decît instrumentul unei simple voințe de instituționalizare a ceea ce exista deja, mai exact, voința cavalerilor de a-şi legitima dominația printr-o ideologie care făcea din ei „nobili“ şi nu briganzi, Biserica a jucat un rol considerabil în dezvoltarea acestor mişcări. Ea a contribuit la modificarea idealului de cavalerism, valorizînd apărarea celor slabi, intervenind în ceremoniile de inițiere a tînărului războinic (veghea petrecută în rugăciune, binecuvîntarea armelor), făcînd să pătrundă în etica războinicilor de

meserie virtuțile creștine. Toate acestea în așteptarea momentului în care spiritul lor de aventură și nevoia lor de glorie și pradă se vor îndrepta către cruciade.

Al doilea aspect relevant în privința înnoirii Bisericii este cel al ordinelor monastice, aspect manifest în întreaga creștinătate, dar pe care-l pune în lumină mai ales reforma cluniacensă. La originea acestei mișcări se află, pe de o parte, influența monahismului grec asupra călugărilor și mănăstirilor din Italia de Sud (Calabria, Pouilles, Monte-Casino) pe care le-au frecventat reformatorii clunisieni, pe de altă parte răspîndirea cîtorva mari școli episcopale și abațiale în Franța, în Imperiu și, mai ales, în Lorrena, datorită acțiunilor întreprinse de Gérard de Brogne (880-959) și de Jean, abate de Gorze (către 950), menite a reda vieții monastice caracterul său ascetic și mistic.

Aceste multiple încercări, de exemplu cele apărute la Reims, grație lui Gerbert d'Aurillac, viitorul papă Silvestru II, la Fleury-sur-Loire, în jurul Sf. Maximin din Trevi și, de aici, în Bavaria, Franconia, Austria etc., nu au, însă, amploarea puternicei mișcări monastice care pleacă, în secolulal X-lea, de la Cluny, abație fondată în 910 de ducele de Aquitania – Wilhelm cel Pios, dar căruia, primul său abate, Bernon, îi obține independența față de tutela laicilor. Deplina proprietate a mănăstirii aparține tronului Sf. Petru, abatele este ales de călugări și nu se află sub jurisdicția obișnuită a episcopului de Mâcon, privilegii de independență care sînt confirmate de Papa Ioan XI. În cursul deceniilor următoare, Bernon, apoi urmașii săi Odon (926-942) și Maieul (954-994) traversează Franța și Italia de Nord, introducînd în numeroase mănăstiri regula Sf. Benedict, reformată în sensul unei reduceri a muncii manuale și, apoi, în sensul acordării unei importanțe masive sarcinilor spirituale și rugăciunii, în primul rînd, cîntului coral și celebrării slujbelor religioase. Sarcinile materiale sînt, în majoritatea lor, abandonate unei mulțimi de coloni, șerbi, muncitori agricoli care depind de mănăstire și fac din aceasta o adevărată seniorie.

La începutul secolului al XI-lea, cînd Odilon ajunge abate (994-1049), Cluny este deja un ordin religios foarte centralizat, afirmînd o guvernare ale cărei puteri depăşesc limitele diocezelor şi statelor, numărînd aproape 40 de mănăstiri în Franţa şi Italia de Nord. Un secol mai tîrziu, ele sînt în număr de 1500, repartizate în aceleaşi ţări, dar, în plus, şi în Spania, Flandra, Anglia şi pe teritoriu Imperiului.

La acestă dată, există multe voci care le reproşează totuşi abaţiilor clunisiene bogăţia, puţin conformă idealului evanghelic, precum şi o anumită destindere a vieţii monastice (Sf. Bernard critică mai ales laxismul alimentar al călugărilor). Noi ordine se vor crea, astfel, tocmai pentru a reinstaura idealul de penitenţă şi de sărăcie al monahismului originar. Este vorba de cel al călugărilor de la Chartreux, fondat, în regiunea Grenoble, de un canonic din Reims – Sf. Bruno – a cărui regulă, extrem de severă, impune tăcerea aproape totală, abstinenţa de la carne şi repunerea în onoruri a muncii pămîntului. Apoi, despre cel de la Cîteaux, de la numele abaţiei fondate în 1098, în regiunea Dijon, de călugării care fug de viaţa prea simplă şi uşoară a abaţiei Molesmes. Sub influenţa primilor săi doi abaţi, Robert de Molesmes şi Aubri, şi mai ales sub aceea a unui tînăr nobil – viitorul Sf. Bernard –, ajuns în 1112 la Cîteaux cu aproape 30 de tovarăşi, devenit, mai apoi, abate de Clairvaux înainte de a se afla, în 1112, în fruntea ordinului, ordinul s-a răspîndit, ca şi cel de Cluny, dar cu o organizare mai suplă, în întreaga creştinătate. Supuşi unor reguli foarte severe, călugării cistercieni trebuie să renunţe la orice bogăţie, să ducă o viaţă ascetică (la Claïrvaux hrana are la bază frunzele şi fasolea bob) şi să-şi consacre o bună parte din timp muncilor pămîntului. Neobosiţi defrişatori, ei vor construi pînă în Polonia şi Scandinavia biserici şi abaţii cu linii sobre şi fără artificii.

Voinţa Bisericii de a scăpa de sub dominaţia laicilor se manifestă, însă, în mod concret, odată cu reforma gregoriană. În cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea, mai mulţi Papi de valoare se vor angaja pe acest drum. Leon IX (1048-1054) pune

să fie condamnate de adunări întregi de episcopi simonia şi căsătoriile preoţilor. Ştefan IX, abate de Monte-Cassino şi frate al ducelui de Lorrena, este ales pe tronul Sf. Petru fără ca Împăratul Henric III să fi fost consultat. În tratatul pe care-l redactează în 1058 pentru a-i condamna pe simoniaci, cardinalul Humbert îi neagă suveranului germanic dreptul de a interveni în desemnarea episcopilor şi proclamă superioritatea puterii spirituale a Romei asupra puterii imperiale. În anul următor, noul papă Nicolae II (1059-1061) impune unui conciliu reunit la Lateran hotărîrea ca alegerea pontifului să fie încredinţată unui colegiu de cardinali ai Romei. Astfel, desemnarea Papei este sustrasă influenţei laicilor, fie că sînt din popor sau nobili romani, fie că e vorba chiar de deţinătorul coroanei Sfîntului Imperiu.

Reforma hotărîtoare se operează în timpul lui Grigore, un fost călugăr clunisian, Hildebrand, originar din Toscana, devenit unul dintre capii mişcării reformiste şi inspirator al politicii pontificale sub Alexandru II. Ales papă în 1073, Grigore se apucă neîntîrziat să reformeze Biserica Romană în profunzime. După ce condamnă, şi el, traficul de beneficii ecleziastice şi moravurile desfrînate ale anumitor prelaţi şi după ce-i depune pe mulţi dintre ei prin emisari speciali – legaţii –, el interzice în mod absolut practica investiturii episcopilor de către laici, refuzînd suveranilor dreptul de a interveni în numirea lor. Într-o serie de propoziţii formulate în 1075, *Dictatus Papae*, el afirmă întîietatea romană asupra tuturor celorlalte puteri, inclusiv a împăratului, Papa avînd „singur dreptul de a folosi însemnele imperiale“ de vreme ce moşteneşte, în plan spiritual, funcţiile universale ale Împăratului Roman. Aceste pretenţii asupra unui imperiu universal şi faptul că Papa se comportă, de atunci înainte, ca un adevărat monarh nu întîrzie să ridice împotriva lui prinţi şi suverani, cel mai îndîrjit în păstrarea dominaţiei temporale asupra Bisericii fiind împăratul Sfîntului Imperiu Roman Germanic, aflat atunci în plină glorie.

Împăratul împotriva Papei

Una dintre primele caracteristici ale primei vîrste feudale constă în fărîmițarea autorității publice, consecință a destrămării Imperiului carolingian și în afirmarea marilor principate fundamentate cînd pe un particularism regional legat de vechile regate, cînd pe amintirea unei comunități etnice originare, cînd, în sfîrșit, pe unica putere a unui prinț, duce sau conte, care reușește să concentreze în mîna sa fiefuri și fidelități multiple. Din acest ansamblu se nasc cîteva regate care se vor constitui încetul cu încetul în puteri teritoriale și politice, între primele figurînd, chiar dacă încă fragil, Sfîntul Imperiu Roman Germanic.

Cînd Ludovic IV Copilul, fiul lui Arnulf, moare în 911, dinastia carolingiană dispare în Germania. Țara se împarte în ducate „naționale" autonome, dintre care cele mai importante sînt Saxonia în nord, Franconia în centru, Suabia și Bavaria în sud. Conștientă totuși de pericolele care amenință Germania, legate de năvălitorii unguri, slavi și danezi, care fac presiuni la frontiere, aristocrația germană alege, în 919, ca succesor al lui Conrad I, duce al Franconiei și fiu al unei prințese carolingene, pe ducele de Saxonia, Henric Păsărarul, care nu mai are nici o legătură cu descendența lui Ludovic Germanicul, dar care pare cel mai capabil în a evita pericolele. Henric I se grăbește să recunoască autonomia ducatelor „naționale", dar recuperează Lorrena în 925, îi bate pe unguri, slavi și danezi, transmițîndu-i, astfel, fiului său, Otto, întemeietor al unei noi dinastii, un regat înconjurat, desigur, de năvălitori barbari, alături de dușmani franci, pradă rivalităților dintre marile familii ducale, dar, teritorial, un regat intact și predispus a-și extinde dominația către estul Europei.

Domnia lui Otto I cel Mare începe printr-o luptă fără milă a regelui saxon, cu ajutorul episcopilor și marilor abații regale, împotriva acelor duci care nu acceptă reconstituirea unei puteri suverane. Mai multe revolte izbucnesc astfel, revolte pe care, întotdeauna, Otto reușește să le înăbușe: atunci anexează coroa-

nei Saxonia, fracționează Lorrena și două ducate și instalează în fruntea marilor principate teritoriale laici și ecleziastici din propria sa familie. Persistența pericolului exterior, ca și abilitatea și hotărîrea sa, îi permit să păstreze unitatea regatului. În 955, aflat în fruntea unei armate compuse din toți baronii germani, Otto îi înfruntă pe unguri și le zdrobește armata la Lechefeld, victorie hotărîtoare în lupta împotriva acestui popor predator, alungat înpoi, în Panonia, care îl face pe Otto să apară ca un nou Carol cel Mare, campion al Occidentului creștin împotriva barbarilor: imagine mitică – cu atît mai surprinzătoare cu cît Carol cel Mare le distrusese altădată poporul, punînd capăt independenței sale –, pe care dinaștii saxoni o vor cultiva de acum înainte cu grijă.

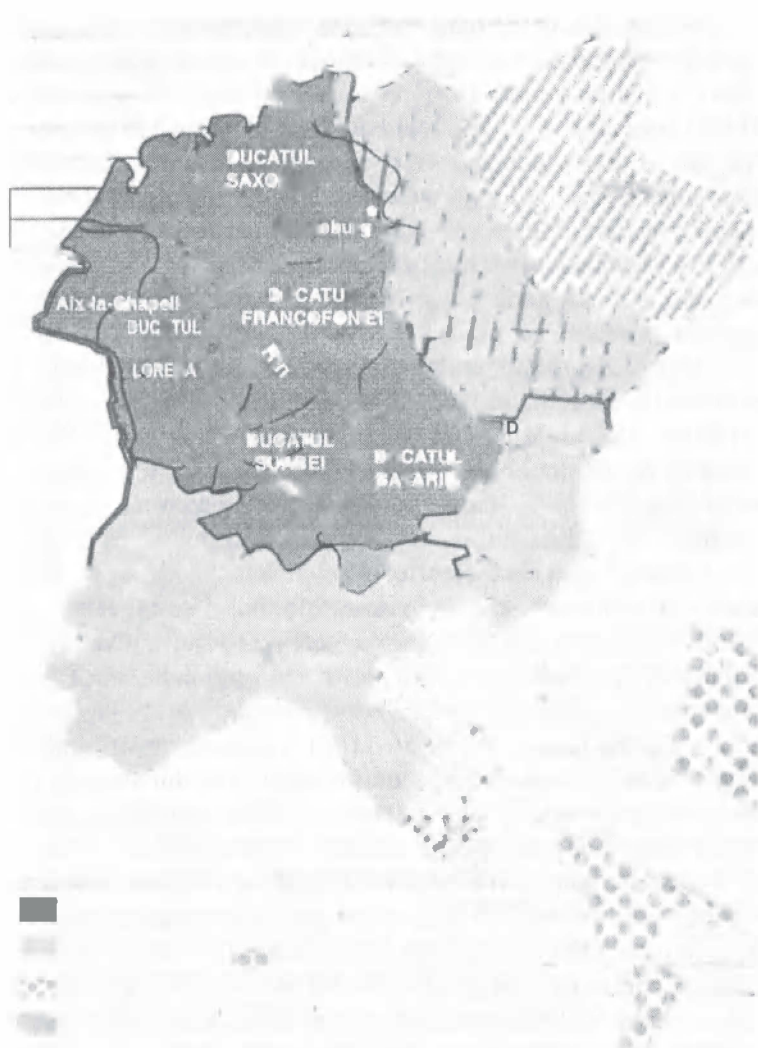
În același timp, Otto extinde influența germanică dincolo de frontierele regatului său, pe trei direcții principale. La est, el îi supune pe slavii de pe Elba și Oder. Pentru a preveni orice amenințare din această parte, el stabilește frontiere de-a lungul cărora înființează episcopate și instalează coloniști germani. Este chiar începutul extinderii germanice către est, *Drang nach Osten*, ce va continua și se va accentua în timpul secolelor următoare. La vest, după ce va fi desăvîrșit opera predecesorului său în Lorrena, smulsă slabului rege al Franței, el își întinde suzeranitatea asupra regatului de Burgundia care va fi anexat Germaniei în 1032. În sud, în sfîrșit, profitînd de anarhia italiană, el intervine în peninsulă, este încoronat ca rege al longobarzilor la Milano, în 961, și se însoară cu ultima regină legitimă a regatului, Adelaida, văduva lui Lothar.

Chemat în ajutor de Papa Ioan XII, care încearcă să scape de sub tutela aristocrației romane, Otto intră în capitala creștinătății, fiind încoronat la 2 februarie 962 și reînnodînd, astfel, o tradiție inaugurată de Carol cel Mare: își ia titlul de „Împărat August“ și promulgă un edict care face din jurămîntul față de împărat condiția *sine qua non* a consacrării pontificale. Cît despre Imperiul „roman“, Otto nu domnește din acesta decît peste Germania și Italia. Și însăși această parte, a cărei arie

meridională rămîne în sfera de influență bizantină, este pradă revoltei prinților italieni și a Papilor. Îi vor trebui împăratului mai multe incursiuni pentru a deveni cu adevărat stăpîn al țării, pentru a cuceri regiunea Pouille și Calabria, să-și ungă fiul, Otto II, obținînd pentru el mîna prințesei bizantine Theophana, fiică a lui Ioan Tzimiskes. Cînd moare, în 973, Otto I este, incontestabil, suveranul cel mai puternic al Europei, dar „Sfîntul Imperiu" asupra căruia domnește rămîne, în mod fundamental, un imperiu germanic.

Legitimitatea acestui imperiu în ochii contemporanilor sau cel puțin grija pentru legitimitate a celor care, în anturajul suveranului, teoretizează bazele puterii și ambițiile sale de a aspira la un *imperium* universal, se bazează pe un simbolism al încoronării și pe o teologie politică care face ca statul ottonian să fie un stat sfînt, înzestrat cu un suveran întrupat în două persoane (așa cum și Hristos are două naturi), Împăratul și Papa, cel de-al doilea trebuind să se supună celui dintîi. Acestui fundament teologic al puterii, i se adaugă, pentru ottonieni, sprijinul necondiționat care le este acordat de o ierarhie ecleziastică total supusă împăratului, ajutorul orașelor și posesiunea unui vast domeniu dinastic în regiunile Rinului și Mainului, în Saxonia, Franconia, Lorrena, Italia și în teritoriile obținute la est de la slavi.

În timpul domniilor lui Otto II (973-983) și Otto III (996-1002), domnii separate de lunga regență a Theophanei, imperiul cunoaște mari greutăți, Împăratul neputînd să lupte în același timp împotriva revoltelor feudale, a asalturilor slavilor și francilor și împotriva musulmanilor și bizantinilor cu care își dispută Italia meridională. Acordînd întîietate „visului italian", mizînd pe prietenia lui Gerbert d'Aurillac, devenit Papă în 999, sub numele de Silvestru II (pe care Împăratul îl consideră, de asemenea, un subordonat), înmulțindu-și expedițiile în peninsulă, Otto III – care a primit de la mama sa o educație clasică – sfîrșește prin a-și instala capitala la Roma, într-un palat construit pe Aventin. Aici, el se înconjoară de o curte strălucitoare și

DUCATUL
SAXO
Aix-la-Chapell
FRANCOFON
DUCATUL
D

adoptă ceremonialul romano-bizantin, purtînd hlamida de purpură şi diadema de aur, alături de globul de aur ce simbolizează *imperium*-ul universal. Dorindu-se în egală măsură moştenitor al lui Constantin şi al lui Carol cel Mare, el visează la un imperiu care să fie o federaţie de regate, reprezentînd summum-ul piramidei feudale. El chiar acţionează în acest sens, favorizînd instalarea bisericilor naţionale în Polonia, unde Boleslav ia titlul de „frate şi colaborator al Imperiului, prieten al poporului roman“, şi în Ungaria, unde Ştefan primeşte de la Împărat o coroană regală.

Mirajul constantinian nu va supravieţui morţii premature a lui Otto III, în 1002, urmată, un an mai tîrziu, de aceea a Papei Silvestru. Dificultăţile succesiunii şi presiunea slavilor îi vor rechema pe împăraţi în Germania, centru al puterii lor, în aşteptarea lungii „dispute a investiturilor“, ce va începe la mijlocul secolului al XI-lea.

După domnia lui Henric II cel Sfînt (1002-1024), care a trebuit să accepte emanciparea Poloniei şi retragerea germanizării la est de Elba, apoi, după domnia lui Conrad II (1024-1039), fondator al unei noi dinastii numită „salică“, de fapt francă, şi după aceea a fiului său Henric III (1039-1056), abia odată cu Henric IV (1056-1106) izbucneşte conflictul cu Papalitatea. În timpul întregii minorităţi a tînărului suveran (la moartea tatălui său, el nu avea decît 6 ani) şi a regenţei mamei sale, Agnès de Poitiers, Papalitatea a avut mînă liberă să treacă în fapt la tendinţele reformiste, în timp ce cardinalii au avut posibilitatea de a-i desemna drept pontifi pe aceia care erau partizani ai totalei independenţe a Sfîntului Scaun faţă de Împărat: Ştefan IX în 1057, apoi Nicolae II (1059-1061). În 1073, călugărul Hildebrand, după cum ştim, partizan hotărît al reformei spirituale a clerului şi al întîietăţii pontificale, accede la tronul Sf. Petru. Henric IV avea pe atunci 23 de ani. Dornic să restaureze autoritatea coroanei imperiale, el reacţionează cu extremă violenţă atunci cînd, doi ani mai tîrziu, Grigore VII publică un decret interzicînd investitura laică, după ce va fi

impus printr-un conciliu principiul teocrației pontificale și va fi trimis în Germania legați însărcinați să-i depună pe clericii simoniaci.

Atunci începe o interminabilă luptă între cele două puteri, temporală și spirituală, fiecare dintre ele străduindu-se să-și impună propria concepție asupra Imperiului Creștin și găsindu-și, întru apărarea cauzei, atît în Italia cît și în Germania, aliați în principi, episcopi și chiar în orașele înseși. Prima fază a fost defavorabilă Împăratului. Amenințat cu excomunicarea de către Grigore, pentru a fi continuat după bunul plac să dispună de episcopatele vacante, el va riposta depunîndu-l pe Papă printr-un conciliu de episcopi germani. Excomunicat, depus la rîndul său de către pontiful care decretează anularea jurămîntului de fidelitate pronunțat de supușii săi, el trebuie să facă față unei revolte generale a feudalilor germani și este constrîns să se umilească, solicitînd iertarea de păcate a lui Grigore. Refugiat, în ianuarie 1077, la castelul de la Canossa, în Emilia, proprietate a contesei Mathilda de Toscana, Papa îl va face pe suveranul german să aștepte trei zile și trei nopți, în costumul său de penitent și cu picioarele goale în zăpadă, înainte de a-i acorda iertarea și de a-l primi, „eliberat de lanțurile anatemei, în harul comuniunii“.

Henric IV nu întîrzie, însă, să-și ia revanșa. Mai întîi în Germania, unde feudalii revoltați aleseseră deja un anti-rege, pe Rudolf de Suabia, ale cărui armate sînt înfrînte de Împărat. Apoi în Italia, unde lupta are de întîmpinat multe impedimente. Din nou excomunicat de Grigore, Henric îl depune în 1080 printr-un conciliu aflat la ordinele sale, care-l alege, în locul său, pe Guibert de Ravenna, sub numele de Clement III. Apoi, în 1084, el descinde în peninsulă, reușește să cucerească Roma, îl instalează aici pe anti-papă – nume dat celor care revendică titlul de Papă, dar pe care tradiția ecleziastică nu-i recunoaște – și primește din mîinile sale coroana imperială. Grigore VII, baricadat în castelul San-Angelo, este eliberat de șeful normand Robert Guiscard și se exilează singur la Salerno unde și moare, învins

şi amărît, în 1085. Începînd cu 1094 totuşi, unul dintre succesorii lui Grigore, Urban II (1088-1089), reuşeşte să se reinstaleze la Roma, în timp ce Henric IV revine în Germania, unde urmează să înfrunte o nouă revoltă a nobililor, încurajată de episcopii gregorieni şi condusă de această dată de fiul regelui, prinţul Henric.

Cînd penitentul de la Canossa moare în 1106, după ce va fi abdicat în favoarea fiului său, înfrîngerea Împăratului pare consumată. Marii feudali fac de acum înainte legea în Germania. Baronii germani sînt excluşi de la cruciada cerută de Urban II. În Italia, acesta din urmă reuşeşte să ridice împotriva partizanilor Împăratului (ghibelinii) o coaliţie a oraşelor nordice, Liga Lombardă, aliată cu ducii de Bavaria, Welfii (de unde numele de guelfi dat partizanilor Papei). Moartea lui Clement III (1100) pune capăt schismei şi noul pontif, Pascal II, face noi progrese reale în legislaţia canonică, în legătură, mai ales, cu investiturile. Cearta, însă, nu întîrzie să izbucnească iar. Henric V (1106-1125) manifestă, odată restabilită situaţia în Germania, aceeşi intransigenţă ca şi tatăl său, numind episcopi după bunul plac şi investindu-i cu toiagul şi inelul. Războiul reîncepe, deci, presărat încă o dată de victorii şi eşecuri într-o tabără ca şi în cealaltă. Pascal II, închis pentru scurt timp de Henric într-un castel din cîmpia romană, trebuie să accepte să-l încoroneze Împărat la Roma (1111) şi să legitimizeze investiturile laice. În anul următor, el dă înapoi, susţinut de protestul majorităţii episcopilor şi abaţilor din Occident, pentru ca, mai apoi, să-l excomunice pe Henric V, în 1115. În 1118, Împăratul declanşează o nouă schismă, opunînd un nou anti-papă (Grigore VIII) succesorului lui Pascal: Gelasius II. În cele din urmă, abandonat încă o dată de o parte a nobilimii sale şi de episcopatul său, pradă revoltei baronilor din Lorrena de Jos şi Saxonia, învins de armatele acestora, Împăratul trebuie să accepte, el, de data aceasta, să negocieze, cu papa Calixt II, Concordatul de la Worms (1122). Episcopii vor fi de acum înainte aleşi liber, dar în prezenţa suveranului şi cu posibilitatea de arbitraj din partea

superiorului diocezan. Cît despre investitură, obiect principal al neînțelegerii, ea este acordată de Papă cu titlu spiritual (prin remiterea toiagului și a inelului) în timp ce suveranul își păstrează dreptul de investitură a bunurilor temporale ale episcopatului (prin sceptru).

Compromisul de la Worms nu a pus decît provizoriu capăt „luptei dintre Sacerdoțiu și Imperiu“ Timp de aproape treizeci de ani, Germania trece prin tulburări grave, datorate înfruntării a două clanuri rivale care-și dispută o putere regală foarte slăbită, cel puțin la momentul acela: guelfii, partizani, după cum am văzut, ai Welfilor de Bavaria, se opun ghibelinilor (de la Weiblingen, nume al unui castel aparținînd familiei adverse, de Hohenstaufen). În 1152, prinții germani care doresc pacea îl aleg pe Frederic Barbarossa, un Hohenstaufen înrudit, însă, prin mama sa, cu familia Welf. Noul suveran german este un personaj excepțional: de o inteligență foarte vie, el este, în egală măsură, și un brav cavaler, generos, de o mare pietate, care nu ezită să plătească cu propria-i persoană și care va face din cruciadă (participă la a doua și moare în a treia) un mijloc de a-i egala pe marii împărați ai *pax romana*-ei.

De la începutul domniei sale, Frederic reprimă cu energie orice veleitate de revoltă a celor mari. Sfătuit și asistat de cancelarul Rainald de Dassel, el își manifestă dorința de a restaura Sfîntul Imperiu, de a face din el un stat organizat și unit, căruia să-i revină *dominium mundi*, pe scurt, să reînnoade tradiția inaugurată de auguștii romani și reluată de Carol cel Mare, Împărat pe care monarhul de Hohenstaufen îl va canoniza în 1165 cu ajutorul anti-papei Pascal III. Această ambiție aduce cu sine, inevitabil, și amestecul în conflictul cu Roma, căci, nesuportînd nici o autoritate alta decît a sa în propriile state, el intervine în alegerile episcopale și refuză să-i recunoască pe unii dintre candidați. Acestă ambiție îl conduce, de asemenea, spre hotărîrea de a distruge voința de independență a orașelor italiene și, prin aceasta, a puterilor comunale care s-au instalat aici în absența structurilor feudale solide, ca și, de altfel, a

puterii regatului normand, pe care Roger II, conte de Sicilia, cuceritor al regiunilor Pouille şi Calabria, îl face recunoscut de către Papă.

În 1154, Frederic Barbarossa trece în Italia, începe lupta împotriva miliţiilor urbane şi cucereşte Roma unde agitatorul şi reformatorul Arnaldo de Brescia organizează un fel de resurecţie a Republicii Romane, cu un senat, un tribunat şi un ordin ecvestru care încearcă să restabilească libertăţile civile şi să reformeze clerul. Frederic primeşte aici, în 1115, coroana imperială din mîinile Papei Adrian IV, în timp ce Arnaldo de Brescia este omorît şi ars. Dar, imediat ce porneşte pe drumul de întoarcere spre Germania, populaţia oraşelor se revoltă chiar sub ochii săi, în timp ce Milano, inima rezistenţei, face o alianţă cu Papa şi cu regele Siciliei, Wilhelm cel Rău.

În anul următor, Barbarossa trece din nou Alpii. În 1158, la Dieta de la Roncaglia el reafirmă drepturile imperiale cu ajutorul juriştilor bolognezi care extrag din principiile şi textele dreptului roman materialul de care Împăratul are nevoie pentru a-şi impune puterea absolută. Metodă imediat reluată de către adversarii săi în încercarea lor de a legitima, la rîndul lor, cauza Papei şi a oraşelor italiene. Puterea regală italiană este reorganizată de o echipă de clerici germani condusă de Rainald de Dassel. După care Frederic întreprinde o serie de campanii militare pentru a supune oraşele revoltate. Această serie se încheie în 1162 cu cucerirea Milano-ului care este distrus din temelii şi ai cărui locuitori sînt deportaţi. În sfîrşit, Frederic trebuie să numească, împotriva Papei Alexandru III (juristul Roland Bandinelli), ales în 1159, doi anti-papi – Victor IV (1159-1164) mai întîi, apoi Pascal III (1164-1168), în timp ce pontiful oficial recunoscut de întreaga lume creştină se refugiază în Franţa.

Asumîndu-şi responsabilitatea unei noi schisme, Barbarossa îşi ridică împotrivă majoritatea oraşelor italiene. Începînd cu 1165, Alexandru III se întoarce la Roma. Doi ani mai tîrziu,

cetăţile guelfe se unesc pentru a constitui o ligă lombardă care, aliată cu pontiful roman, cu Veneţia şi cu normanzii din Sicilia, încep lupta împotriva lui Hohenstaufen, a cărui armată este înfrîntă şi decimată de către o epidemie. Cînd, în 1174, Frederic Barbarossa revine în peninsulă, are de înfruntat o serie de eşecuri culminînd cu zdrobitoarea înfrîngere de la Legnano. Pacea semnată la Veneţia în 1177 pune capăt schismei, Împăratul trebuind să se prosterneze în faţa Papei Alexandru III, primind, în schimb, sărutul păcii.

Nu este, însă, încă totul jucat. După ce a folosit în repetate rînduri forţa, Împăratul schimbă tactica şi recurge la diplomaţie. Se împacă cu oraşele lombarde, recunoscîndu-le autonomia prin pacea de la Constanz (1183), apoi îşi reinstaurează autoritatea asupra tuturor ducatelor germane. În cele din urmă, îşi căsătoreşte fiul, pe viitorul Henric VI, cu o prinţesă siciliană, moştenitoare potenţială a tronului regilor normanzi. Astfel, dacă tentativa de a atrage Italia de Nord a eşuat în linii mari, autoritatea imperială nu este aici complet absentă: ea îşi găseşte chiar o anumită consistenţă în Toscana, în ducatul de Spoleto şi al Mărcii de Ancona. Papa este complet izolat. Aceasta, desigur, cu preţul unui recul al puterii Împăratului chiar în Germania, unde Frederic a trebuit să cumpere pacea vasalilor săi şi trimiterea de către aceştia a unor contingente înarmate cu preţul unor concesii grave.

În momentul plecării sale în cea de-a treia cruciadă, autoritatea sa pare ameninţată, atît în Germania, unde puterea prinţilor nu încetează să se consolideze, cît şi în Italia (ca şi în Germania), unde autonomia oraşelor negustoreşti se afirmă din ce în ce mai mult. Frederic Barbarossa nu va avea timp să afle dacă imensul prestigiu pe care înţelege să-l dobîndească în urma expediţiei în Pămîntul Sfînt îi va permite să anihileze toate aceste forţe centrifuge. Conducînd armata cruciaţilor, el îşi află moartea, la 10 iunie 1190, pe drumul către Ierusalim, traversînd un fluviu din Anatolia.

Fiul şi succesorul său, Henric VI, va culege roadele abilei politici practicate, la sfîrşitul domniei sale, de Barbarossa, la fel ca şi pe cele ale carismei tatălui său, aproape imediat transformat de fervoarea populară într-un erou mitic. Încoronat la Roma, învingător, în Germania, al partizanilor guelfului Henric Leul, căruia Barbarossa îi dăduse înapoi Bavaria şi care îşi extinsese între timp puterea teritorială către est, începînd cu Saxonia şi cu ducatul de Braunschweig, dar care-l părăsise, mai apoi, pe Împărat cu ocazia asediului Alexandriei (cetate-fortăreață lombardă, înălțată de Liga Lombardă pentru a împiedica înaintarea armatelor imperiale şi botezată astfel în onoarea lui Alexandru III), Henric VI restituie o parte din pămînturile sale ducelui de Bavaria în semn de pace. Aliat al oraşelor Pisa şi Genova, ale căror flote îi sînt necesare în reuşita planului său, el îl învinge, în 1197, pe Tancred de Lecce, fiul natural al regelui Siciliei, Wilhelm cel Bun, şi uzurpator al tronului în complicitate cu papa Clement III, şi cucereşte astfel insula. Reluînd politica tatălui său, el îşi afirmă din nou dreptul la *dominium mundi* şi încearcă să obțină un jurămînt de vasalitate din partea suveranilor occidentali. Regele Ciprului acceptă, dar nici Richard Inimă-de-Leu, pe care l-a făcut prizonier în Austria, la întoarcerea din cruciadă, nici Filip August nu se lasă convinşi. La moartea sa, în 1197, în momentul în care se pregătea să plece el însuşi către Pămîntul Sfînt, dornic de a cuceri Ierusalimul, stabilind astfel o monarhie universală, el lasă un Imperiu în aparență reconstituit şi puternic, o Papalitate izolată şi o Italie provizoriu liniştită. Moştenitorul tronului, însă, Frederic-Roger, care va deveni Frederic II, nu are decît trei ani şi timp de aproape 15 ani teritoriile pe care le moşteneşte vor rămîne pradă revoltelor şi anarhiei. Frederic se va impune, în cele din urmă, în 1216, dar, odată cu el, se va naşte şi o cu totul altă concepție asupra Imperiului, axată pe Mediterana şi Italia.

Monarhia feudală în Franța și Anglia

În timp ce Sfîntul Imperiu, principala putere în Occident în secolele al XI-lea și al XII-lea, își consumă ultimele forțe în lupta împotriva Papalității, urmărind mirajul italian, două state, Franța și Anglia, renasc încet pe ruinele fostului Imperiu carolingian, înainte de a se înfrunta într-o luptă care le va opune timp de mai bine de 100 de ani.

Francia Occidentală, care va deveni regatul Franței și care e compusă în mare din regiunile situate la vest de Meuse, Saône și Rhône, își alege, după moartea lui Carol cel Pleșuv, nu un rege carolingian, ci pe contele Eudes, care se afirmase la Paris în 885 în lupta împotriva normanzilor. Timp de un secol, descendenții săi și cei ai carolingianului Carol cel Pleșuv se perindă pe tronul Franței pînă în clipa în care, în 987, coroana trece definitiv celor dintîi, în persoana lui Hugo Capet – fiu al lui Hugo cel Mare –, care a beneficiat de ajutorul clerului, de cel al lui Adalbéron, arhiepiscop de Reims și al secretarului său, Gerbert. Hugo este proclamat rege la Noyon, pe 9 iunie, și uns la Reims, două zile mai tîrziu.

În secolul al XI-lea, regatul Franței este încă o construcție fragilă, fără nici un fel de unitate. De o parte și de alta a liniei care pornește de la Gironda și se sfîrșește în Alpii de Nord, există două culturi distincte, care se opun. La nord, unde moravurile rămîn severe și feudalitatea omniprezentă, se vorbește limba *d'oïl,* fiind folosite în procesele judiciare reguli transmise oral și provenite din obiceiurile germanice. În sud, țară a limbii *d'oc*, amintirile antichității romane sînt încă vii. Orașele sînt aici mai numeroase și viața mai rafinată.Ca atare, influența suveranului capețian este foarte slabă. Peste tot, de altfel, ea trebuie să înfrunte pe marii feudali, ducii de Burgundia, de Aquitania, Bretania, Normandia, conții de Flandra, Champagne, Maine, Anjou, Vermandois etc., care, toți, au o putere deseori superioară celei a lui Hugo Capet.

Regelui îi este greu, la început, să se impună chiar pe domeniul său, devenit domeniu regal, întins în jurul oraşelor Orléans şi Paris. La adăpostul donjoanelor lor, seniorii de Monthléry, de Montfort, de Coucy se comportă ca nişte adevăraţi bandiţi, luîndu-i ostateci, pentru a-i răscumpăra, apoi, pe călători, semănînd spaima printre ţărani şi membrii clerului, ba chiar stînjenind deplasările suveranului şi ale „curţii" sale (servitori şi oameni de arme). Căci regele încă nu are, la vremea aceea, o capitală stabilă. Pentru a-şi hrăni anturajul, el trebuie să ducă o viaţă itinerantă, trecînd de la un castel la altul, pînă la terminarea produselor smulse ţăranilor.

Hugo Capet moare în 996, iar primii săi urmaşi, Robert cel Pios (996-1030), Henric I (1031-1060), Filip I (1060-1108) continuă să joace un rol foarte modest în comparaţie cu anumiţi feudali ai regatului, care pot fi, de altfel, şi vasali ai imperiului pentru unele dintre domeniile lor. Totuşi, suveranii capeţieni vor şti să profite de anumite avantaje: bogăţia pămînturilor din l'Ile-de-France, aflate în centrul domeniului regal; domniile lungi care le permit să-şi asigure succesiunea alegîndu-şi, încă în viaţă fiind, fiii mai mari cu ajutorul marilor seniori ai regatului; intervenţia în afacerile vasalilor lor, ca aplicare a dreptului de justiţie care le este conferit de statutul lor de suzeran suprem etc. În curînd, principiul de alegere a regelui de către nobilii şi prelaţii regatului nu mai este decît teoretic, Capeţienii introducînd încetul cu încetul principiul moştenirii coroanei în propriile lor familii. Ceremonia încoronării, mai ales, în cursul căreia regele proaspăt uns primeşte, din mîinile arhiepiscopului de Reims, „oncţiunea regală", face din el „alesul lui Dumnezeu", ceea ce-i conferă un imens prestigiu speculat de cleri-cii din anturajul său – Abbon, abate de Sully-sur-Loire, şi, mai ales, Suger, abate de Saint-Denis –, care pun primele fundamente ale unei teorii asupra puterii regale suverane şi independente de Imperiu.

În secolul al XII-lea, doi suverani vor întări puterea şi autoritatea monarhiei franceze. Ludovic al VI-lea cel Gros

(1108-1137) își petrece cea mai mare parte a domniei luptînd împotriva seniorilor-bandiți din Ile-de-France și din regiunile apropiate de domeniul regal, dărîmîndu-le donjoanele (cel de la Monthléry, de exemplu) și readucîndu-i, nu fără greutate, la ascultare și la respectul legilor pe timp de pace. Susținut de clerul condus de prietenul său, abatele de Saint-Denis, Suger, care administrează cu înțelepciune domeniul regal, el dobîndește destul prestigiu pentru ca marii vasali să hotărască a se înrola sub însemnele sale atunci cînd, în 1124, împăratul Henric V, exasperat de sprijinul pe care Ludovic VI i-l dăduse Papei, crede că poate invada Champagne, trebuind, însă, să se resemneze a ceda în fața ripostei unanime a baronilor. Succesorul său, Ludovic VII (1137-1180), continuă neabătut aceeași politică ajutat de Suger și-i susține, împotriva seniorilor, pe țăranii care vor să se elibereze de șerbie și pe burghezii orașelor angajați în mișcarea comunală. Căsătoria sa cu Aliénor, fiica ducelui de Aquitania și moștenitoarea acestui imens ducat, ar fi trebuit să asigure coroanei capețiene expansiunea domeniului regal pînă la Pirinei. Ar fi trebuit, pentru aceasta, ca cei doi să fi avut un fiu care să moștenească pămînturile rămase proprietatea personală a lui Aliénor. Or, aceasta nu i-a dat lui Ludovic VII decît fete, ceea ce face ca regele s-o repudieze, în 1152. Trei săptămîni mai tîrziu, ea se va mărita cu Henric Plantagenetul care avea să devină rege al Angliei în 1154.

La acea dată, regatul de dincolo de Canalul Mînecii devine și el o realitate politică, cu care vor trebui să se confrunte toți ceilalți actori ai Europei feudale. Să ne amintim că, la începutul secolului al X-lea, scandinavii lui Rollon obțin de la regele Franței, Carol cel Simplu, un tratat care le recunoaște posesiunea asupra unor teritorii pe care le ocupaseră de-o parte și de alta a Senei inferioare. După aceea, șeful lor se convertește la creștinism, ia titlul de duce și devine vasal al regelui Franței. Timp de un secol, ducii normanzi își consolidează puterea asupra propriilor lor vasali și-și îmbogățesc domeniul devenit, între timp, centrul unei strălucitoare civilizații monastice. Cînd, însă,

în 1035, ducele Robert, plecat în Pămîntul Sfînt, își va afla moartea în Asia Mică, fiul său Wilhelm, prea tînăr încă pentru a-și asuma sarcina guvernării, nu poate împiedica familiile seniorale să se înfrunte în nesfîrșite răzbunări de clan. Pot fi văzute grupuri autonome de vikingi rezistenți creștinării care se instalează și refuză autoritatea ducală. Abia la mijlocul secolului al XI-lea, Wilhelm, susținut de regele Franței, Henric I, reușește să-și reimpună autoritatea în ducat. Căsătoria sa cu Mathilda, fiica contelui de Flandra, pătrunderea în sfera sa de influență a unor domenii aparținînd puternicului duce de Anjou și anexarea comitatului Maine, toate acestea fac din Wilhelm unul dintre cei mai puternici seniori au Europei feudale.

Atunci, după ce va fi trebuit mai întîi să renunțe la a introduce în sfera sa de influență Bretania, Wilhelm pornește întru revendicarea moștenirii engleze, mai exact a celei a regelui anglo-saxon Eduard Confesorul, care, mort în 1066, fără moștenitor, pare a-i fi promis succesiunea. Într-adevăr, în Anglia, moartea lui Knut cel Mare și dislocarea vastului și puternicului său imperiu nordic a lăsat teren liber nobililor anglo-saxoni care, în 1042, au adus la putere pe unul dintre ai lor, Eduard, care, în vremea năvălirilor daneze, găsise refugiu, împreună cu fratele său, Alfred, la curtea Normandiei. La întoarcerea sa în insulă, Eduard a adus cu el o seamă de nobili și sfetnici normanzi – printre care și abatele de Jumièges, Robert, care va deveni episcop al Londrei, apoi arhiepiscop de Canterbury –, odată cu care pătrunde aici și influența occidentală, toate acestea, în detrimentul aristocrației anglo-saxone, repede hotărîtă să ridice împotriva lui Eduard stindardul revoltei și să-l susțină pe contele de Wessex, al cărui fiu, Harold, este ales rege la moartea lui Eduard de către un consiliu format din șefii principalelor familii.

Îndreptățit de promisiunile pe care Eduard și chiar Harold, trimis cu o ambasadă în acest sens în 1064, i le-ar fi făcut, cel care mai este încă numit Wilhelm Bastardul și care mai tîrziu va deveni „Cuceritorul“ hotărăște să intervină în insulă pentru a se

încorona aici rege. În septembrie 1066, corăbiile sale, transportînd o armată de 10000 de oameni, trec Marea Mînecii; la 14 octombrie, în urma unei bătălii mult timp incerte, cavaleria sa îi zdrobeşte la Hastings pe pedestraşii lui Harold, care moare el însuşi în toiul derutei anglo-saxone.

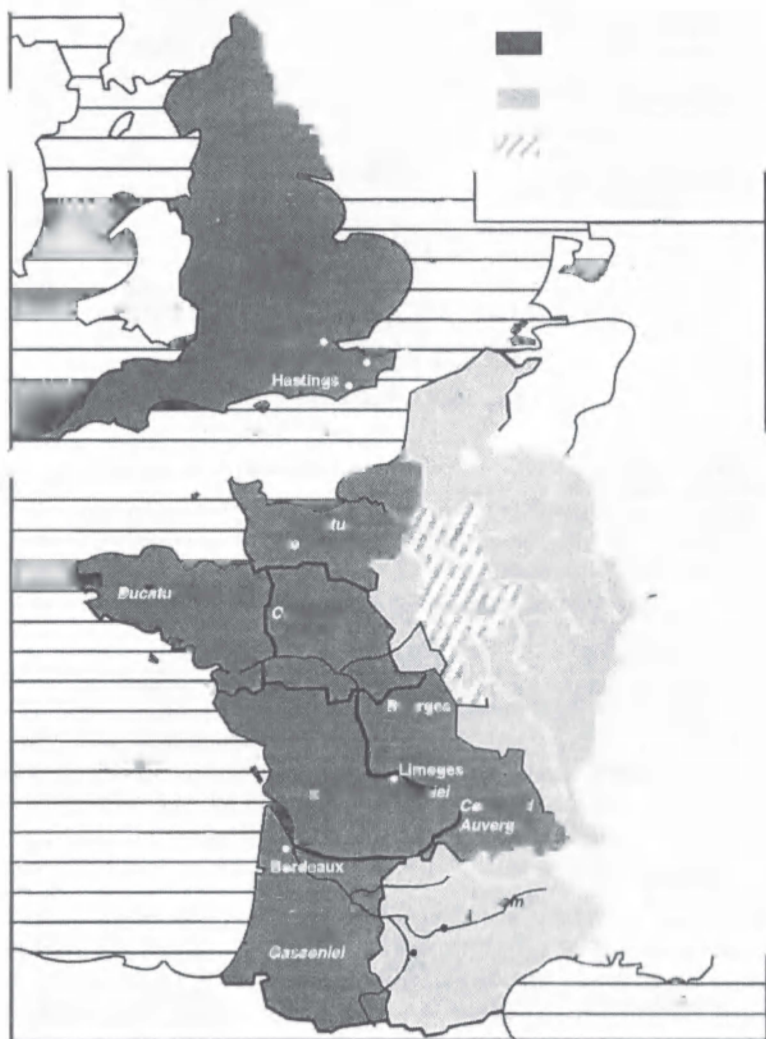
Îi vor trebui trei ani lui Wilhelm pentru ca, după încoronarea sa la Westminster în ziua de Crăciun a anului 1066, să devină cu adevărat stăpîn al Angliei, instalîndu-şi aici puternic autoritatea. Cuceritorul implantează în insulă o feudalitate de import, care nu distruge însă complet vechile tradiții locale. Cavalerii săi normanzi nu s-au instalat de îndată pe fiefuri, ca în Normandia, ci s-au grupat în castele, în comunități războinice, făcînd un apel substanțial la miliția oamenilor liberi locali, pedestraşi, de cele mai multe ori, care vor da armatei regale o anume specificitate şi o netă superioritate asupra celor de pe continent. Abia încetul cu încetul cavalerii normanzi s-au „aşezat", înzestrîndu-se cu domenii confiscate învinşilor şi descori împrăştiate, ceea ce nu poate decît favoriza centralizarea regală. Wilhelm îşi controlează îndeaproape vasalii şi percepe de pe fiecare domeniu taxe minuțios înregistrate într-un registru, *Domesday Book*, ținut de agenții săi. Autoritatea şi mijloacele sale de acțiune sînt mult superioare celor ale regelui Franței.

La moartea lui Wilhelm, moştenirea sa a fost împărțită celor trei fii ai săi: Robert Courteheuse primeşte Normandia, Wilhelm Roşcatul – Anglia şi Henric – o sumă de bani. Wilhelm Roşcatul, însă, era un despot mărginit, care a provocat repede revolta baronilor, murind, de altfel, asasinat. Henric i-a urmat la putere sub numele de Henric I Beauclerc, nu fără a fi făcut, însă, concesii nobilimii. Dispariția sa, în 1135, a fost urmată de o lungă criză a succesiunii, care a slăbit regatul şi care n-a luat sfîrşit decît în 1154, cînd coroana regatului îi revine fiului contesei Mathilda, nepoată a Cuceritorului şi a unui mare senior continental, Geoffroy Plantagenet, conte de Anjou şi de Maine, apoi duce al Normandiei. În curînd, noul rege Henric II se vede în fruntea unui adevărat „imperiu", format din regatul Angliei,

dar şi din Normandia, Maine, Anjou, Touraine. Căsătorindu-se cu Aliénor, pe care regele Franței tocmai o alungase, Ludovic VII, el mai primeşte ca zestre şi Aquitania, ceea ce înseamnă un sfert din regatul Franței. El controlează, în sfîrşit, şi Bretania, depăşind cu mult puterea Capeţienilor împotriva cărora va intra în luptă, căci le rămîne vasal pentru toate teritoriile sale continentale.

Deşi locuieşte mai mult pe domeniile sale angevine, decît în Anglia, unde se simte străin şi căreia nu-i vorbeşte limba – e adevărat că, de la cucerirea normandă, franceza este, în Anglia, limba funcționarilor şi a persoanelor instruite –, Henric Plantagenetul nu rămîne, însă, străin şi de afacerile regatului său insular. Foarte autoritar, el restaurează aici cu duritate puterea regală slăbită de revoltele seniorale. El aşază, în fiecare comitat, agenți regali, şerifii avînd misiunea de a impune respectul față de justiția regală şi de a ridica impozitele în numele său. Aceşti fucționari sînt ei înşişi tot timpul supravegheați de anchetatori, de judecători itineranți, ceea ce nu-i împiedică totuşi să se lase influențați de marii seniori locali. Servicii specializate, provenite din *Curia Regis*, îl ajută pe suveran să-şi conducă bine afacerile. E vorba, mai ales de Curtea Tribunalelor Comune, apoi de Băncile Regelui, care judecă afacerile care îl privesc pe monarh; Cancelaria, apoi, care este însărcinată cu întreaga corespondență regală şi Eşichierul (de la numele tablei formate din căsuțe pe care se făceau socotelile), care se ocupă de administrarea finanțelor.

Marii seniori şi prelații suportă greu autoritatea regelui. Cu totul aparte este rezistența arhiepiscopului de Canterbury, Thomas Beckett, care-i reproşează lui Henric II de a se înverşuna împotriva privilegiilor Bisericii şi a prerogativelor Romei. În 1170, cavaleri din anturajul suveranului îl asasinează pe prelat în catedrala sa, ceea ce provoacă indignarea întregii creştinătăți. Reîmpăcat cu Biserica după ce va fi supus la o penitență publică, Henric II şi-a recucerit, la moartea sa, în 1189, întreaga autoritate şi prestigiul.

Hastings
Limoges
Bordeaux

Capitolul 5

AVÎNTUL ŞI EXPANSIUNEA OCCIDENTULUI (SECOLELE XI–XII)

■ *Secolele al XI-lea şi al XII-lea sînt, pentru Occident, o perioadă de avînt, marcată de o accentuată creştere demografică. Comerţul internaţional se dezvoltă în Mediterana, Flandra, Germania de Nord şi în regiunile renane, iar tîrgurile iau amploare.*

■ *Ca o consecinţă a acestei reînnoiri economice, oraşele iau şi ele avînt. Puterea aici este deţinută de către cei bogaţi, membri ai unei aristocraţii funciare sau comercianţi prosperi. Ei se constituie într-o adevărată oligarhie de patricieni care îşi substituie autoritatea, în cadrul autonomiei comunale, celei a suveranului şi a agenţilor săi. Dar, în afară de Italia, unde oraşele constituie „republici" autonome, ele nu dobîndesc decît prerogative economice sau juridice, rămînînd politic dependente de puterea regală.*

■ *Acest dinamism pe care-l regăseşte Occidentul îl va conduce către o atitudine ofensivă, chiar expansionistă. Mai întîi în raport cu creştinătatea greacă, alungată de normanzi din Italia meridională. Apoi, în întîmpinarea musulmanilor care cunosc un reflux în Marea Tireniană şi mai ales în Spania, unde Reconquista catolică îi împinge către sud, limitîndu-i, la începutul secolului al XIII-lea, la Regatul Granadei.*

■ *Semnul cel mai spectaculos al acestui avînt al Occidentului constă, însă, în fenomenul cruciadelor. Motivaţiilor religioase li*

se adaugă, întru aceasta, spiritul de aventură şi atracţia cîştigului care-i împinge pe seniori şi ţărani să pornească la recucerirea Pămîntului Sfînt. Împăraţii bizantini îi încurajează, căutînd un sprijin împotriva năvălitorilor care se înmulţesc şi fac presiuni la frontierele Imperiului de Răsărit. Cerută de cler în 1095, prima cruciadă ajunge să cucerească Ierusalimul în 1099, ducînd la crearea primelor principate france în Orient. Tensiunea mereu crescîndă, însă, între împăratul bizantin şi cruciaţi conduce, în 1204, la cucerirea Constantinopolului şi la alegerea unui împărat latin. Banalizat prin acest episod, spiritul de cruciadă decade în secolul al XIII-lea.

■ ***În Europa Orientală, popoarele slave, deja fixate, cunosc şi ele influenţa indirectă a dinamismului occidental, odată cu presiunile germanilor, Cavalerilor Teutoni şi ale Cavalerilor Gladiferi.***

Cristalizarea practicilor şi instituţiilor feudale coincide în Europa cu o lentă, dar profundă mutaţie a economiei şi a societăţii. Populaţia creşte în ciuda calamităţilor naturale şi a războaielor. Pădurea şi landa se retrag în faţa ţăranilor şi a călugărilor defrişatori, comerţul şi activitatea artizanală se dezvoltă în toate regiunile creştinătăţii, stimulînd reînnoirea oraşelor în care se impune o nouă elită, în luptă deja cu puterea seniorală, dar şi cu „poporul mărunt“. Acest avînt al Europei se însoţeşte de voinţa de a cuceri şi recuceri, voinţă a cărei manifestare spectaculoasă o reprezintă Cruciada şi instalarea occidentalilor în Pămîntul Sfînt.

Creşterea demografică şi defrişările

Istoricii au discutat îndelung şi emit încă şi astăzi ipoteze, nu întotdeauna unanime, asupra motorului acestor transformări în lanţ. Ei nu se pun, de exemplu, de acord asupra continuităţii sau discontinuităţii dintre „înfrumuseţarea“ primei etape carolingiene şi marele avînt care se operează în primul sfert al seco-

lului al XI-lea. Ei fac să prevaleze cînd redeschiderea căilor maritime în Mediterana şi în mările septentrionale după zăvorîrea lor de către sarazini şi normanzi, cînd „injectarea" aurului islamic care dă avîntul iniţial economiei occidentale, cînd, în sfîrşit, influenţa exercitată asupra Europei feudale de către modelele orientale, vectori ai zestrei culturale şi ştiinţificc antice. Ei insistă asupra progresului tehnologic pe care l-ar fi constituit, se pare, îmbunătăţirile în domeniul tracţiunii animale şi al carelor (potcovirea şi căpăstrul de lemn pe spinare pentru înhămarea cailor, jugul frontal pentru boi), utilizarea morii de apă, punerea la punct şi înmulţirea forjelor, permiţînd obţinerea unui mai bun randament şi a unei mai bune calităţi în prelucrarea metalelor şi înlocuirea, în sfîrşit, a plugului fără avantren cu plugul cu cuţit metalic şi cu comană.

Specialiştii în istorie medievală care-şi fundamentează analiza nu numai pe texte, dar şi pe date mai recente de arheologie, palinologie (studiu al polenului), pe examinarea turbăriilor şi pe istoria climei, se străduiesc să demonstreze că majoritatea parametrilor sînt, în fond, incerţi. Potcoava, cuţitul de plug asimetric, furnalul cu ardere internă există deja în Boemia, Moravia şi Silezia în secolele al VIII-lea şi al IX-lea şi n-au dat naştere nici unei dislocări a activităţilor rurale. Jugul frontal şi căpăstrul atelajului, ca şi moara de apă şi plugul cu comană sînt cunoscute din antichitate şi sînt prezente în Europa de Est şi în Scandinavia înainte de secolul al X-lea. Deci nu invenţia stimulează producţia, ci mai degrabă cererea crescîndă este cea care – într-un moment în care sclavajul, care fusese timp de milenii prima forţă productivă, decade – îi împinge pe oameni să difuzeze şi perfecţioneze tehnici pînă atunci cunoscute numai de unii, dar puţin sau deloc folosite.

Or această cerere este legată de creşterea numărului locuitorilor care, desigur, este imposibil de stabilit în mod precis, avînd în vedere insuficienţa surselor scrise (lucru care nu va putea fi făcut decît în secolul al XIV-lea), dar care arată, aşa cum se subînţelege din documente precum fragmentele

genealogice şi aluziile din cronici, din densitatea necropolelor, din observaţiile făcute în cimitirele epocii în Germania şi Scandinavia de exemplu, că durata medie a vieţii creşte, loturile servile se fărîmiţează şi apar noi aşezări. Toate regiunile par să fi fost afectate de acest avînt demografic, pe care unii istorici americani au încercat să-l cifreze la scara Europei (a cărei populaţie ar fi trecut, după Russel, de la 23 milioane în 950 la 50 milioane în 1300, iar după Bennett de la 42 de milioane în anul 1000 la 69 de milioane în 1250), dar care nu poate fi sesizată într-o manieră mai precisă, decît la o scară mai redusă.

Constatarea aceasta, a unei prime „explozii" demografice, nu face decît să deplaseze problema. Oamenii sînt mai numeroşi, dar de ce? Pentru că numărul naşterilor creşte sau pentru că cel al deceselor scade? Fără îndoială că ambii parametri au avut importanţa lor (al doilea chiar mai mult decît primul?), dar, iarăşi, de ce? Aceasta ne aduce, din nou, la motorul iniţial, pentru care două tipuri de explicaţii, complementare, par să se impună. Una, cea pe care o propune Georges Duby, pentru care „decalajul" Occidentului rezultă din instalarea unei perioade de calm (cu totul relativ) în Europa, prima de acest fel începînd din secolul al III-lea. Cealaltă, la care aderă Robert Fossier (*Le Moyen Âge, 1 / L'Éveil de l'Europe, 950-1250*, Paris, A. Colin, 1990, pp. 9-10), situează în centrul schimbării oscilaţia climatică de lungă durată ce a afectat emisfera de nord începînd cu secolul al X-lea şi ale cărei efecte pozitive în Europa de mijloc se traduc printr-o creştere a nivelului apelor, popularea şi fertilitatea sporită a solurilor, o mai mare regularitate a perioadelor însorite, în timp ce, dimpotrivă, stepa cîştigă teren în Maghreb şi Spania.

Oricum, europenii sînt mai numeroşi. Ei trăiesc, în medie, ceva mai mult. O stare mai bună a scheletului, avîntul evident al uneltelor, creşterea volumului de seminţe atestă că foametea aproape permanentă scade în secolul al XII-lea. Ceea ce nu elimină vulnerabilitatea extremă a culturilor în faţa variaţiilor climatice pe termen scurt (secete, inundaţii) şi aceasta cu

atît mai mult cu cît populația de hrănit este mai numeroasă. Grave crize de subzistență lovesc ca atare Europa întreagă în 1005-1006, 1031-1033 – dată la care, la Tournus, dacă ar fi să credem afirmațiile lui Raoul de Glaber, s-ar fi vîndut carne de om –, 1050, 1090, după care foametea mai slăbeşte în intensitate.

Nevoia de a hrăni un număr mai mare de oameni a avut drept efect de a suscita un imens efort de defrişare. Întreprins la o scară relativ modestă în Germania şi în Franța încă din 900, întrerupt apoi de invaziile normande şi maghiare, el este reluat într-un cu totul alt ritm în primul sfert al secolului al XI-lea şi constituie unul dintre evenimentele majore ale istoriei europene de pînă în anii 1250-1280. Peste tot, occidentalii fac să avanseze civilizația agrară în detrimentul pădurii, parțial tăiată şi presărată de luminişuri destinate culturii sau creşterii animalelor, în detrimentul landei şi al mlaştinilor secate şi asanate, al zonelor de litoral inundabil, protejate de diguri (*poldere,* în actualele Țări de Jos) etc. Munca este întreprinsă uneori de țărani care acționează individual, fie mărindu-şi propriul teren, înaintînd pe pămînturi virgine, fie stabilindu-se în regiuni încă nelocuite, unde instalează mici aglomerații legate prin drumuri şi căi care dau anumitor zone ale Occidentului o fizionomie pe care-o vor păstra pînă tîrziu.

Acestor inițiative modeste le răspund cele ale seniorilor, laici sau ecleziastici, ale suveranilor, ale oraşelor comerciale, numeroase în Italia, care vor cu toții să-şi întărească astfel dominația politică asupra ținuturilor înconjurătoare, în detrimentul aristocrației feudale, asigurîndu-şi, în acelaşi timp, şi aprovizionarea cu semințe. Ordinele monastice, Clunisienii, Cistercienii, ordinele militare joacă un rol esențial în acest imens efort de colonizare rurală. Toți țin să-i stabilizeze pe cei ce vin să-şi ofere forța de muncă, „oaspeții“ cărora li se oferă multiple avantaje: diminuare a taxelor seniorale, eliminare a corvezilor, îngrădire a pămînturilor cedate gratuit, scutire de taxe pentru mulți ani, libertate personală acordată şerbilor etc.

Cistercienii, cărora regula le interzice să perceapă redevenţe fixe în bani şi servicii, îşi lucrează singuri pămînturile defrişate – *hambarele* –, cu ajutorul doar al fraţilor converşi (*lais*) şi a lucrătorilor salariaţi, ceea ce implică pentru ei obligaţia de a-şi procura bani, deci de a-şi vinde produsele şi de a se specializa (vii, stîne).

Defrişările se află la baza naşterii multor sate, oraşe şi tîrguri de dimensiuni variate, a căror origine transpare încă şi astăzi în toponimia franceză: Villefranche („Oraş liber"), Villeneuve, Neuville („Oraşul nou"), Bastide („Cetatea"), Les Essarts etc. şi în echivalentele sale italiene, spaniole, engleze, chiar germane sau de altă limbă. Întrega creştinătate este, în fond, afectată de această puternică mişcare de cucerire a noi pămînturi, de colonizare agrară şi de grupare a populaţiilor în aglomerări sedentare, unele legate încă de o clasică idee castelană, altele constituindu-se în comunităţi mai puţin dependente de regimul senioral. Rezultă din toate acestea un formidabil amestec de populaţii rurale pe întreg teritoriul Europei (francezi în Aragon şi Navarra, flamanzi, olandezi, rhenani în estul Germaniei etc.)

Acestă dilatare a spaţiului cultivat este însoţită de o creştere a randamentelor favorizate de progresele realizate în domeniul înhămării, aratului, pregătirii pămîntului, practicilor agronomice (în secolul al XIII-lea, asolamentul se face o dată la trei ani pe mănoasele pămînturi noroioase ale Bazinului parizian). În cel mai bun caz, e adevărat, nu se depăşeşte un raport de 1 la 4 pentru ovăz, de 1 la 5 pentru grîu cîrnău, de 1 la 7 sau 8 pentru secară sau ovăz, media însă, se situează, în general, mult mai jos. Chiar şi aşa, aceasta permite producătorilor să realizeze cîteva rezerve pentru vremuri grele şi, mai ales, să se integreze unei economii de schimb. Ei asigură aprovizionarea oraşului vecin, care le furnizează, în schimb, obiecte ale artizanatului şi comerţului său de redistribuire. Acolo unde surplusul este important şi unde producţia se specializează, ei alimentează comerţul destinat aprovizionării marilor centre urbane cu grîu,

vin, materii prime pentru industriile lor (lînă, lemn, in, cînepă, piele, plante producătoare de pigmenți vegetali precum roiba, garanța etc.). Exploatările forestiere, viticultura, creşterea ovinelor tind astfel, în secolele XII-XIII, să introducă la sate un embrion de economie capitalistă, punînd în raport direct interesele marilor proprietari cu cele ale negutătorilor şi bancherilor.

Avîntul marelui comerț internațional

Instalarea musulmanilor de jur împrejurul Mediteranei şi raidurile normande în Europa de Nord-Est au stînjenit mult comerțul maritim şi fluvial. Războaiele personale dintre seniori, operațiunile de briganzi ale multora dintre ei îndreptate împotriva comercianților, pe care îi devalizează sau cărora le cer răscumpărări, au dăunat şi ele schimburilor comerciale pe care, pe de altă parte, le mai paralizează şi lipsa occidentală de monede de aur şi de argint. Aceste condiții se modifică încet, începînd cu secolul al XI-lea, în clipa în care se pune în mişcare puternicul val al colonizării agrare despre care tocmai am vorbit. Scandinavii se instalează în centrul Franciei Occidentale, înainte de a cuceri Sicilia şi Anglia. Italienii şi francii recuceresc bazinul mediteranean. Odată cu progresul autorității monarhice şi cu influența pacifică a Bisericii, drumurile devin ceva mai sigure. În sfîrşit, contactele cu Orientul vor dobîndi un caracter permanent odată cu primele cruciade.

Securitatea redobîndită, creşterea demografică, progresul agriculturii, dezvoltarea oraşelor au pregătit şi stimulat avîntul marelui comerț. La aceasta trebuie adăugate progresele tehnice realizate în domeniul transporturilor maritime, împrumutate cel mai adesea din Orient. Cîrma etamboului, aşezată pe o piesă mobilă îndărătul corăbiei şi folosirea pînzei latine fac astfel ca nava să fie cu mult mai uşor de mînuit. Introducerea în Occident a busolei şi astrolabului, ca şi apariția primelor hărți maritime, permit, pe de altă parte, o mai bună orientare pe mare. Omul

este acum capabil să construiască nave mai mari, mai rapide, care se pot îndepărta de coaste şi pot asigura transportului mărfurilor o deplasare mai sigură şi mai puţin costisitoare.

Teza lui Pirenne, care făcea din „închiderea Mediteranei“ de către arabi cauza esenţială a închiderii în sine a Occidentului şi din Carol cel Mare produsul unei evoluţii impulsionate de Mahomed, oricît de atrăgătoare ar fi, nu corespunde decît parţial realităţii. Într-adevăr, amorţirea economiei care caracterizează global Occidentul între secolele al V-lea şi al XI-lea nu a împiedicat porturile italiene să-şi menţină şi chiar să-şi dezvolte activitatea. Unele dintre ele rămîn, desigur, în tot acest timp sub dependenţa mai mult sau mai puţin directă a Bizanţului şi practică un comerţ activ şi avantajos cu Imperiul de Răsărit: Neapole, Gaëta, Amalfi, Bari şi, mai ales, Veneţia, ai cărei locuitori, bine apăraţi de apele lagunei împotriva raidurilor barbare şi a dominaţiei lombarde, au de foarte devreme o flotă care le permite să stabilească relaţii comerciale atît cu Constantinopolul, cît şi cu musulmanii.

Practicînd, mai întîi, un comerţ „în triunghi“, neguţătorii veneţieni ajung în Alexandria, unde schimbă lemnul, sclavii şi armele cumpărate în Europa occidentală pe produse orientale. De aici, ei se îndreaptă către Constantinopol unde-şi au propriile cheiuri şi un cartier rezervat şi unde-şi completează încărcăturile cu mirodenii, mătăsuri, produse de lux, revîndute, mai apoi, în Occident.

În curînd, însă, Veneţia se va lovi de concurenţa porturilor de la marea Tireniană: Pisa şi Genova, care, şi ele, îşi instalează pe malurile orientale ale Mediteranei şi pînă la Marea Neagră mici filiale comerciale, pe care le frecventează caravanele neguţătorilor orientali. În secolul al XII-lea, instalarea cruciaţilor în Pămîntul Sfînt şi crearea mai multor state „latine“ este însoţită de un mare avînt al porturilor din Siria şi Palestina, pe care le controlează pisanii, genovezii şi veneţienii. În 1204, vom vedea, aceştia din urmă vor deturna, în favoarea lor sensul celei de-a IV-a cruciade, edificînd pe ruinele Imperiului de Răsărit

un efemer dar enorm domeniu maritim. La sfîrşitul secolului al XIII-lea, prăbuşirea Imperiului Latin pare să marcheze sfîrşitul hegemoniei venețiene, în favoarea celei a genovezilor (care i-au ajutat pe greci să cucerească Constantinopolul), dar grație abilei lor diplomații, venețienii recuceresc terenul pierdut şi împart privilegiile comerciale cu rivalii lor liguri. În acel moment, ei intră în contact şi cu mongolii, stăpîni, de la Gengis Han încolo, ai celei mai mari părți a Asiei, ceea ce îngăduie celor mai aventuroşi comercianți italieni să călătorească pînă în Extremul Orient. Marco Polo, de exemplu, plecat de la Veneția la vîrsta de 15 ani în tovărăşia tatălui şi unchiului său, a revenit 20 de ani mai tîrziu, cu o avere fabuloasă.

În porturile italiene se dezvoltă industrii care transformă materiile prime importante în produse destinate vînzării. Curînd, ele nu mai ajung să satisfacă numeroasele cereri. Oraşele de interior – Florența, Siena, Lucca, Piacenza, Milano – preiau ştafeta Genovei şi Veneției, fabricînd, la rîndul lor, țesături din mătase sau lînă, arme, obiecte de lux. Neguțătorii italieni asigură schimburile între aceste cetăți şi cele ale coastei. Unii dintre ei merg chiar în Franța, Spania, Anglia, unde vînd produsele orientale şi cele ale industriei italiene şi de unde se întorc cu lînă, postav brut, obiecte produse de artizanatul local.

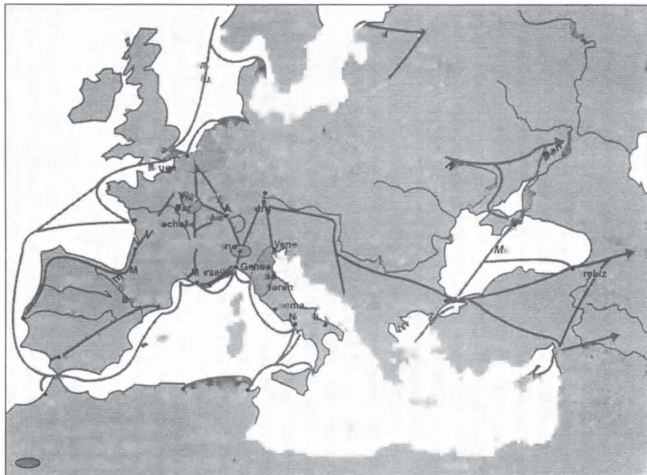
Înnoirea comerțului mediteranean aduce beneficii întregului Occident, unele zone, însă, vor profita în mod special. Mai înainte de toate Flandra (unde se fabrică de multă vreme postavuri celebre), care se bucură de condiții extrem de favorabile: apropierea de Marea Nordului şi debuşeu pentru mari axe fluviale precum Escaut, Meuse şi Rin, ceea ce permite o comunicare uşoară cu Franța, Anglia şi regiunile germanice; creşterea rapidă a populației, progrese tehnice agricole şi bogate pămînturi; o voință, în fine, nemaipomenită de independență, susținută cu o mare energie de poporul flamand. Începînd cu secolul al XII-lea, această regiune devine al doilea centru economic al Creştinătății. Negustori de toate națiile străbat drumurile şi rîurile Flandrei, făcînd halte în marile sale oraşe „postăvării" –

Bruges, Gand, Douai, Ypres, Arras, Saint-Omer, unde se stabilesc bancheri şi corespondenţi ai companiilor de comerţ italieneşti şi unde activitatea industrială se concentrează din ce în ce mai mult în mîinile cîtorva mari „postăvari-întreprinzători".

O a doua zonă cuprinde Germania de Nord şi zonele rhenane, ale căror oraşe se află în relaţie cu ţările baltice şi din Europa de Est. E vorba de domeniul *Hansei teutonice*, o asociaţie de negustori care se constituie la sfîrşitul secolului al XII-lea şi care-i reuneşte pe toţi oamenii de afaceri ai noilor oraşe întemeiate pe malurile Balticei de colonizatorii germani: Lübeck, Stettin, Danzig, Riga etc. În secolul al XIII-lea, porturile de la Marea Nordului – Hamburg şi Bremen –, ca şi cele de pe Rhin – precum Köln, – se alipesc şi ele acestei alianţe. După ce-i vor fi eliminat pe neguţătorii şi marinarii scandinavi şi-şi vor fi instalat oraşe comerciale în principalele porturi din zonă – la Londra, Bruges, Duisburg, pînă şi la Novgorod chiar – comercianţii hanseatici vor exercita o adevărată hegemonie comercială în nordul Europei. Ei schimbă grîul polonez, peştii şi lemnul răşinos din Scandinavia, pieile de veveriţă, de vulpe, de zibelină din Rusia, smoala din Pomerania, pe postavurile flamande şi rhenane, pe pînzeturile de la Rouen, lîna englezească, sarea şi vinul coastei atlantice.

Printre centrele de dezvoltare industrială şi comercială, trebuie să mai cităm încă şi oraşele din Germania de Sud, precum Augsburg şi Nürnberg, cetăţile de pe coasta atlantică ce practică comerţ cu vin şi sare (Nantes, La Rochelle, Bordeaux), în sfîrşit, porturile Mediteranei occidentale, precum Montpellier şi Barcelona.

Numeroşi sînt, însă, negustorii care, pînă în secolul al XIV-lea, preferă să o apuce pe drumurile terestre, în ciuda pericolelor ce se puteau ivi pe parcurs, şi aceasta deoarece condiţiile de navigaţie pe Atlantic sînt grele. Pentru a scurta traseele, oamenii de afaceri din nord (flamanzi şi germani) şi din sud (italieni, catalani, francezi din sud) au obiceiul de a se aduna pentru a-şi schimba produsele fie la marile intersecţii ale

Genoa

drumurilor, fie în oraşele situate, aproximativ, la jumătatea drumului dintre cei doi poli principali ai Europei marelui negoţ.

Anumite tîrguri au importanţă exclusiv regională, legată strict de specializarea lor: cele de lînă englezească de la Northampton, Winchester, Stanford şi Boston, cele de postav flamand de la Ypres, Thurout şi Messina, cele ale animalelor din Languedoc sau Spania – la Montpellier şi Medina del Campo, cele de metale de la Milano, Frankfurt, Novara şi Nürnberg, cele de stofe uşoare şi de fierărie de le Reims, Pavia, Saint-Gilles, Saint-Denis. Altele, în schimb, au o adevărată funcţie de redistribuire internaţională şi ocupă un loc important în organizarea schimburilor în Occident. Sînt unele foarte prospere – la Nürnberg şi pe domeniul capeţian (Lendit), dar cele mai frecvente sînt cele pe care le organizează pe teritoriul său contele de Champagne, la Troyes, Lagny, Provins şi Bar-sur-Aube. Ele formează un ciclu ce se întinde pe cea mai mare parte a anului şi oferă neguţătorilor italieni, languedocieni, catalani, flamanzi, provensali care le frecventează o protecţie care depăşeşte limitele comitatului, o jurisdicţie şi o administraţie însărcinată cu alcătuirea, în favoarea lor, a contractelor executorii de pe întreg întinsul Occidentului, locuinţe, în sfîrşit, unde ei se adună pe „naţionalităţi“, sub conducerea unui consul. Astfel, se organizează un mediu de afaceri „internaţional“, care contribuie substanţial la omogenizarea societăţii occidentale şi în care fiecare se obişnuieşte cu practicile comerciale introduse în Europa de italieni, în mod special de florentini, piacentini şi sienezi: folosirea biletelor de tîrg, a biletelor la ordin, a contractelor de schimb etc.

Apogeul tîrgurilor din Champagne este atins în jumătatea secolului al XIII-lea. La începutul secolului al XIV-lea, cămătarii şi bancherii italieni le părăsesc pentru a se instala în Flandra, Anglia sau la Paris (care devine, graţie „lombarzilor“, o mare piaţă financiară), în timp ce noi drumuri comerciale se deschid între Italia şi Flandra, pe cale terestră, străbătînd Alpii elveţieni, şi pe cale maritimă, cu legăturile stabilite de vene-

ţieni şi genovezi. La toate acestea se adaugă circumstanţele politice care încetează de a mai fi favorabile polului Champagne: anexarea acestei provincii domeniului regal are drept urmare creşterea fiscalităţii care apasă pe umerii negustorilor. E adevărat că, la această dată, oamenii de afaceri itineranţi fac loc comercianţilor sedentari, solid instalaţi în oraşe şi deveniţi membri cu drepturi depline ai patriciatului urban.

Avîntul oraşelor din Occident

În toate regiunile creştinătăţii occidentale, oraşele cunosc, între secolele al X-lea şi al XIV-lea, un avînt spectaculos. La originea sa, însoţită de transformări sociale, politice şi culturale considerabile, Pirenne (ale cărui lucrări au reprezentat pentru multă vreme o autoritate printre medievişti) aşeza, în Occident, reluarea activităţilor comerciale, consecinţă directă a·încheierii invaziilor normande şi maghiare şi mai ales a recuceririi bazinului mediteranean, devenit, începînd cu secolul al VIII-lea, un „lac musulman“

Din această perspectivă, oraşele se pare că au suferit, de la acea dată, un profund declin şi o restrîngere a activităţii lor comerciale, care n-a lăsat să supravieţuiască decît două tipuri de aglomerări urbane: cetăţile episcopale, moştenitoare ale fostelor reşedinţe ale diocezelor romane din Imperiul tîrziu, şi burgurile sau *castra*, înălţate pentru a ţine piept năvălitorilor. Începînd cu secolul al XI-lea, în contextul relansării comerciale, cei care au determinat în mod esenţial reînvierea oraşelor şi rapida lor dezvoltare au fost negustorii care-şi instalează antrepozitele şi activitatea în jurul aglomerării iniţiale, (sau care încă mai subzistă), mai precis în jurul *portus*-ului atunci cînd oraşul se află în apropierea unui fluviu sau al periferiei tîrgului (*foris burgus* care a dat „faubourg“ în franceză). Ar exista, deci, o ruptură în istoria şi în topografia oraşului, apoi ruptură în natura populării sale. Pentru Pirenne, într-adevăr, aceşti negustori

refondatori ai oraşelor ar fi fost exclusiv străini, urmaşi ai colportorilor, ai acelor *mercatores* siricni şi evrei din secolele al VIII-lea şi al IX-lea, acele „picioare prăfuite" fără domiciliu fix şi fără rădăcini. Tocmai aceşti nomazi, pe care nimeni nu s-a sfiit să-i exploateze şi persecute în timpul negrelor secole ale „anarhiei feudale", şi-au fixat în cele din urmă, atunci cînd averea lor şi securitatea le-au fost asigurate prin constituirea asociaţiilor de apărare şi într-ajutorare – frăţii, companionaje, „keures" etc. –, şi-au fixat, deci, locuinţele în noile cartiere, ce vor deveni centrele dinamice ale creşterii urbane.

S-a spus că acestă schemă este atrăgătoare şi că anumite aspecte, privitoare mai ales la procesul de dezvoltare a aglomerărilor urbane pornind de la *portus* şi *foris burgus*, nu sînt lipsite de pertinenţă. Lucrări mai recente, însă, i-au adus corectări majore, mai întîi în ceea ce priveşte caracterul foarte relativ al rupturii care ar fi avut loc în secolele al VIII-lea şi al IX-lea în sînul schimburilor comerciale din Occident şi, apoi, cvasi-paralizia care ar fi urmat invaziilor scandinave. Nu mai revenim asupra acestui lucru. Au mai apărut apoi corecturi cu privire la originea şi compunerea grupului de negustori. Că a fost semnalată, în secolul al X-lea şi ulterior, supravieţuirea unor mici grupuri de *mercatores* străini oraşelor, acesta este o evidenţă. Dar nu e mai puţin evident că ei au fost marginalizaţi în raport cu masa autohtonilor *portus*-urilor şi periferiilor, în timp ce aceştia din urmă sînt, dimpotrivă, legaţi strîns de oraş şi de ţinutul care eventual îl înconjoară: ei nu sînt însă nici străini, nici noi îmbogăţiţi, ci reprezentanţi ai acelor categorii înstărite care şi-au început ascensiunea socială cu una sau două generaţii mai înainte: membri ai anturajului episcopilor, *ministeriales* însărcinaţi de seniorul laic sau ecleziastic să vîndă surplusurile agricole ale domeniului, ţărani îmbogăţiţi prin vinderea propriilor lor surplusuri sau artizani de ţară veniţi să se stabilească la oraş, unii dintre ei nerenunţînd, de altfel, la activitata agricolă. Poate şi „imigranţi", veniţi dintr-un alt oraş sau dintr-o altă

regiune şi pe care Pirenne i-a reţinut cu precădere în fundamentarea demonstraţiei sale, deşi aceştia sînt minoritari.

La dezvoltarea oraşelor vechi şi la crearea altora noi au mai dus şi alte motive decît instalarea aici a negustorilor: nevoia de securitate şi pace a populaţiei (Veneţia), implantarea unei mari mănăstiri (Saint-Omer, Malines), preocupările strategice legate, de pildă, de colonizarea germană, cele ale suveranilor şi prinţilor în zonele încă în conflict (Castilla, Scoţia sau Ţara Galilor) etc. Oricum, aceste rectificări aduse schemei pirenniene nu modifică o constatare de ansamblu care pune în lumină o creştere continuă a spaţiului urban, încercuit în incinte concentrice, şi o puternică înmulţire a orăşenilor.

Această evoluţie este cu atît mai evidentă în regiunile cu o intensă activitate economică, în Flandra şi Italia în primul rînd, dar şi în Champagne, Normandia, Germania de Nord şi în regiunea rhenană, în Spania sau sudul Franţei. În interiorul acestor zone şi chiar şi în afara lor, nu toate oraşele cunosc o evoluţie identică; tinde să se creeze o ierarhie care depinde de multitudinea funcţiilor lor şi de multe alte criterii. Cele mai numeroase sînt tîrgurile rurale care trăiesc în funcţie de piaţa săptămînală, de cîteva activităţi artizanale şi care nu numără mai mult de 2000-3000 de locuitori. Mai sus se află capitalele de provincii sau de dioceze, cu activităţi mult mai diverse, iar în vîrf – marile cetăţi comerciale şi industriale, a căror populaţie poate atinge, ba chiar depăşi, în secolul al XII-lea, 100000 de locuitori: Milano, Veneţia, Paris; Florenţa şi Bologna nu cu mult în urmă, în timp ce oraşele Flandrei şi Germaniei de Nord nu depăşesc 30000-40000 de locuitori.

Această populaţie a oraşelor din Occident este departe, desigur, de a fi omogenă. Pe de o parte, avîntul categoriilor sociale legate de comerţ, de „industrii“ şi de mînuirea banului, n-a făcut să dispară – în ciuda „emancipării comunale“ – pe vechii deţinători ai puterii şi anturajul lor: episcopi, enoriaşi ai parohiilor, canonici ai bisericii catedrale, călugări, măicuţe, seniori, cavaleri, mezini ai familiilor nobile care au emigrat în

orașe etc. Pe de altă parte, există mari diferențe de avere între membrii celorlalte grupuri sociale. Alături de *patriciatul* aristocratic (cuvîntul, aplicat de Pirenne ansamblului populației de avuți, nu corespunde) și de marii „burghezi" îmbogățiți prin negoț și bănci, a căror avere se ridică pe baza pămînturilor pe care le-au obținut în zonele limitrofe, a posesiunilor de mărfuri, imobile, obiecte prețioase și bani, poate fi deja remarcată o „burghezie de mijloc", a artizanilor, micilor negustori, birocraților de orice fel (magistrați, notari, avocați etc.). Ucenici și slujbași, deseori originari din satele învecinate, formează, în sfîrșit, „poporul de jos". Soarta acestuia nu este adesea de invidiat. În ultimul rînd vin exclușii societății citadine: țărani dezrădăcinați, șerbi fugari, zilieri în căutarea unei munci necalificate, victime ale foametei sau ale nesiguranței care domnește în afara orașelor. Majoritatea trăiesc din pomeni sau hoții, așteptînd să fie expulzați de autoritățile municipale.

După cum se poate bine vedea, nu există o ruptură clară, netă între oraș și sat, între o categorie socială – cea a negutătorilor – care vine la oraș practicînd un comerț de lungă durată înainte de a se stabili la porțile sale, pentru a i se integra apoi complet, și puterea ecleziastică sau laică, seniorală în ambele cazuri, căreia această „clasă în ascensiune" i se va opune iremediabil și total. Toate lucrările recente arată că dacă importanța comerțului în dezvoltarea orașelor medievale este de netăgăduit, esențialul s-a jucat, totuși, la nivelul comerțului local, în cadrul unei economii de piață dominată de senior sau episcop, și aceasta atît în Germania, cît și în Anglia sau Franța de Nord ori Est. Contrar unei idei preconcepute și mult timp susținute pentru rațiuni ideologice evidente, orașul nu se opune satului, ci trăiește în comuniune cu acesta. „Burghezia" nu-i smulge „nobilimii" independența și libertățile pentru că ambele categorii sociale sînt părți active într-un proces care tinde să păstreze puterea municipală în mîinile celor bogați; și în centrul acestui proces, cei ce au inițiativa nu sînt negustorii, ci aristocrația funciară.

Cucerirea unei autonomii municipale dorite de burghezi şi impuse prin forţă seniorului local ţine deci de o legendă. Sau, cel puţin, generalizarea abuzivă, operată plecînd de la cîteva exemple, culese în secolele al XI-lea şi al XII-lea în Franţa de Nord, la Saint-Omer, Le Mans, Gand, Lille şi, mai ales, de la cel al nefericitului episcop de Laon, masacrat de propriii săi supuşi în 1111, aşa cum ne-o pevesteşte Guibert de Nogent, paroh al oraşului şi martor ocular al evenimentului.

În Italia, lucrurile sînt relativ mai simple. Nu există putere „burgheză" care să se impună în oraşe începînd cu secolul al XI-lea, nu există asociaţii profesionale – *ghilde* – care să impună puterea comercianţilor şi să smulgă suveranului privilegii şi libertăţi. Aici există aşa-numitele *consorterie* pe bază de descendenţă, altfel spus o aristocraţie funciară căreia suveranul sau episcopul i-au delegat autoritatea – marchizi, viconţi, *vicedominici*, *avocati* – care, cu ajutorul propriei lor clientele şi al funcţionarilor episcopali raliaţi cauzei lor, îşi impun privilegiul *imunităţii* juridice şi administrative, punct de plecare al unei autonomii care aşază efectiv oraşul în afara sferei de influenţă a agenţilor suveranului. Aceasta este, în această parte a Europei, originea mişcării „comunale", comuna (*communio*, *communa*, *militium*, *compagna communis*) fiind la început un pact voluntar între toţi cetăţenii – situaţi astfel pe picior de egalitate – şi pecetluit de un jurămînt menit a asigura pacea şi securitatea cetăţenilor oraşului. În cetăţile comerciale ale peninsulei, e adevărat că acestă comună îşi trage originea din „companie" (*compagna*) sau „companii" pe care oamenii de afaceri le-au constituit pentru a-şi conduce expediţiile îndepărtate. Ca atare, lumea comercianţilor şi a bancherilor nu se opune celei a proprietarilor funciari şi a *milites*: ea este o emanaţie a acesteia din urmă, capitalul funciar, puterea de decizie şi manifestarea unor diverse drepturi feudale fiind la Veneţia, Genova, Florenţa sau Sienna la baza marilor averi ale negoţului. Aceasta şi explică de ce, deşi dominată de familii nobile, comuna italiană a funcţionat pe modelul întreprinderilor comerciale. Ea este guvernată de

consuli, sau, ca la Florența, de *priori*, desemnați de un colegiu foarte puțin numeros, fundamentat pe criterii topografice, fiecare cartier fiind dominat de cîte o mare familie.

Mişcarea comunală nu determină, aşadar, „democrația urbană", cum s-a spus de atîtea ori, ci doar substituirea unei puteri oligarhice colegiale, ea însăşi acaparată de familiile „patriciene", adică de nobili, în locul puterii tradiționale a suveranului şi reprezentantului său local. Această comună aristocratică nu se opune, trebuie s-o repetăm, sistemului feudal: ea se integrează, extinzîndu-şi dominația asupra *contado*, ținutului înconjurător, impunînd un jurămînt de vasalitate micilor seniori de prin împrejurimi, creîndu-şi o pecete şi bătînd monedă. Mai există încă, pentru a salva aparențele unui consens „comunal", o adunare a poporului, *balia*, şi un „căpitan" al poporului care, teoretic, păstrează dreptul de a observa cooptările de priori şi consuli; aceste instituții sînt, însă, în afara Romei, în timpul scurtei „dictaturi democratice" instaurate de Arnald de Brescia, o pură formalitate.

Dacă situația e aceeaşi în majoritatea țărilor mediteraneene, în Spania ca şi în sudul Franței, evoluția este diferită în nordul Loarei şi al Alpilor. Aici, oraşele sînt mai puțin numeroase şi importante, aristocrația mai slab ancorată în perimetrul urban şi mai degrabă înclinată spre compromisuri. Negustorii vin mai des ca în alte părți din afară şi Biserica, mai sigură de sprijinul suveranilor, este mai puțin dispusă ca în Italia să renunțe la prerogativele sale juridice. Inițiativa mişcării şi conducerea comunelor aparține, deci, mai ales asociațiilor profesionale, ghildelor, hanselor sau meseriilor dominate, însă, în continuare, de oligarhia „burghezilor" (*burgensens*) aliați deocamdată cu aristocrația locală. La început, nimic revoluționar nu apare în revendicările lor, formulate, mai ales, în cadrul parohial: se solicită dreptul de obsevator în privința taxelor şi piețelor. Abia rezistența episcopilor, cărora li se fac plîngeri în regiunile cuprinse între Sena şi Rhin, va conduce la formarea

unei uniuni mai strînse între burghezi şi aristocraţia locală, materializată prin jurămîntul de întrajutorare (*conjuratio*). După care, în cel mai bun caz, adică în majoritatea cazurilor, se negociază cu episcopul condiţiile emancipării comunale care poate fi cumpărată. În cel mai rău caz, se intră în conflict cu el, uneori chiar violent, ca la Laon, deşi regula este mai ales alegerea căii paşnice. Este stabilită o Cartă care fixează modalităţile acestei emancipări. Oraşul va avea palatul său comunal, turnul său principal, simbol al libertăţii, clopotul său – care anunţă şi pericolele, şi ritmul normal al vieţii cetăţii – şi pecetea sa. Burghezii – cel puţin cei mai bogaţi – vor desemna un primar şi magistraţi municipali, responsabili cu lucrările publice, cu justiţia măruntă şi medie, cu înmulţirea taxelor. Seniorul păstrează dreptul justiţiei sîngelui, ca şi forţa armată, transferată, în bună parte, burgheziei sub forma dreptului de pîndă şi al miliţiei.

Cu excepţia Italiei, unde se constituie „republicile" autonome, adevărate cetăţi-stat, oraşele Occidentului nu sînt niciodată independente. Ele au faţă de rege, faţă de prinţi şi împărat aceleaşi obligaţii ca şi ceilalţi vasali şi trebuie, în caz de război, mai ales, să furnizeze contingente militare. La est de Rhin, cu excepţia poate a oraşelor baltice, autonomia care le este acordată nu depăşeşte niciodată domeniul economic şi juridic. Pe domeniile continentale ale Plantageneţilor, în Aquitania sau în Normandia, ca şi pe cele de dincolo de mare, controlul monarhiei – reprezentat în oraşe de şerifi sau viconţi – rămîne încă apăsător. El va fi tot astfel, în secolul al XIII-lea, pe teritoriile Capeţienilor, regele intervenind din ce în ce mai des pentru a ţine sub control finanţele şi ordinea publică, pentru a revizui statutele breslelor şi a reduce scutirea de taxe. La acea dată, „comuna", care-i uneşte prin jurămînt pe toţi locuitorii unui oraş, devine, de altfel, secundară, dacă nu chiar caducă. În cadrul statelor care renasc, doar puterea regală sau princiară poate asigura menţinerea păcii, în timp ce oligarhia, avînd în sarcină instituţiile municipale, caută mai ales să le folosească

cît mai bine în folosul său, ceea ce are drept efect revolta poporului mărunt şi de mijloc. Numeroase oraşe cunosc atunci tulburări care anunţă criza generală a secolului al XIV-lea.

Contraofensiva creştină în Mediterana occidentală

Cucerirea Italiei de Sud de către normanzi marchează, dacă nu o victorie a creştinătăţii asupra păgînilor, cel puţin un avantaj al creştinătăţii occidentale asupra rivalei sale greceşti, de vreme ce teritoriile pe care le-au cucerit fiii lui Tancred de Hauteville au fost smulse bizantinilor. Unul dintre ei, Robert Guiscard, reuşeşte chiar să-i expulzeze din Italia Meridională, cucerind Bari în 1071, după ce se face acceptat ca duce de Calabria şi de Pouilles de către Papa Nicolae II. Odată cu cucerirea Siciliei de către succesorii săi, Occidentul marchează un punct în plus, de această dată, însă, înaintarea normandă se face în detrimentul sarazinilor; în 1130, cînd Roger II, care a pus sub autoritatea sa toate posesiunile normande, obţine de la anti-papa Anaclet coroana regală, o adevărată putere controlează, în faţa bizantinilor şi musulmanilor, sudul peninsulei şi pivotul bazinului mediteranean. În timp ce flota normandă supraveghează strîmtorile şi înmulţeşte atacurile în Grecia şi Africa (cucereşte Corfu şi atacă Constantinopolul, în 1149), Curtea de la Palermo devine un strălucitor centru de civilizaţie, în care se amestecă influenţe occidentale, greceşti şi arabe.

În acelaşi timp cu ofensiva normandă în Italia de Sud are loc şi recucerirea Mării Tyreniene şi a malurilor sale de către republicile comerciale, unele sub control normand, precum Amalfi şi Neapole, altele pe cale de a se transforma în puteri autonome, precum Pisa şi Genova. Întreprinse iniţial de corsarii acţionînd pe cont propriu, expediţiile puse la cale de pisani şi genovezi duc, la începutul secolului al XI-lea, la implantarea lor pe litoralul liguric, ca şi în Sardinia, în Corsica şi, ceva mai

tîrziu, în Baleare, unde mai intervin şi catalanii, împreună cu provensalii. La sfîrşitul secolului al XI-lea, în momentul în care Papa Urban II predică prima cruciadă, Mediterana încetează să mai fie acel „lac musulman" de care vorbea Pirenne, occidentalii aflîndu-se de-acum încolo pe poziţii ofensive.

Începuturile Reconquistei spaniole pun în evidenţă aceeaşi voinţă de a îndepărta ameninţarea sarazină, blocată de cîteva secole deja pe linia Ebrului. Aici, totuşi, mobilurilor materiale şi strategice care i-au determinat pe normanzi şi pe marinarii italieni să treacă la ofensivă, li se adaugă motivaţii religioase. Cucerirea musulmană lăsase încă nedistruse, în regiunile de munte, cu acces greu, din nordul Spaniei, mici state creştine: regatele Leon şi Navarra, comitatele de Aragon şi Barcelona, state pe care incursiunile sarazine le menţineau într-o stare de permanentă insecuritate. Începînd de pe la mijlocul secolului al XI-lea, acestea încep o luptă dîrză împotriva sarazinilor, profitînd de dezmembrarea califatului de Cordoba în mici regate numite *taifas* şi susţinute în acţiunea lor de Papalitate, de călugării clunisieni şi de baronii franci, burgunzi, gasconi şi poitevini. În multe privinţe, expediţiile întreprinse astfel de cavalerii de dincolo de munţi – între 1063 şi 1120 – anunţă Cruciada, în sensul că Papa Alexandru I acordă soldaţilor Reconquistei indulgenţe care vor fi, foarte curînd, acordate pelerinilor înarmaţi în drum spre Pămîntul Sfînt. Mari cavalcade îi permit, astfel, lui Ferdinand, Rege al Castiliei şi Leonului, apoi al Navarrei, şi, mai tîrziu, fiului său, Alfonso VI, să reocupe jumătatea de nord a Spaniei pînă la Toledo, recucerit în 1085, după un asediu de doi ani.

Invazia almoravizilor, la sfîrşitul secolului al XI-lea, pune, pentru o clipă, sub semnul întrebării recucerirea creştină. Începînd cu 1114, însă, înaintarea este reluată, stopată încă o dată de invazia almohadă de la jumătatea secolului al XII-lea. Abia la începutul secolului următor supremaţia regilor creştini se impune definitiv. Papa Inocenţiu III îi încredinţează arhiepiscopului de Toledo misiunea de a organiza o cruciadă care să

adune cavaleri veniți din întrega creştinătate şi care, sub conducerea regilor de Castilia, Aragon şi Navarra, sfărîmă, în 1212, la Navas de Tolosa, armata califului almohad. Împinşi înspre sudul peninsulei, musulmanii nu mai rezistă decît în Regatul Granadei, de unde vor fi, de asemenea, alungați, în 1492.

Cruciadele secolului al XII-lea

Odată cu cruciada în Pămîntul Sfînt, recucerirea occidentală se preschimbă, încetul cu încetul, într-o adevărată încercare de colonizare care, prin cucerirea Constantinopolului de către cruciați în 1204, sfîrşeşte prin a fi complet deturnată de la obiectivele sale inițiale.

În secolele al X-lea şi al XI-lea, numeroşi sînt creştinii care, pentru a-şi răscumpăra păcatele şi a-şi asigura salvarea eternă a sufletului, întreprind lungi şi grele călătorii către locurile sfinte ale creştinătății. Foamea, setea, oboseala, frica de atacurile briganzilor sînt tot atîtea încercări pe care ei le acceptă cu bucurie, pentru că ele constituie un fel de repetare a patimilor lui Hristos.

Între toate pelerinajele, mai pline de preț sînt acelea care-l conduc pe credincios la Saint-Jacques (Santiago) de Compostella, în Spania, la Roma, la Monte Gargano şi, mai ales, la Ierusalim, unde se află mormîntul lui Iisus Hristos. Stăpîni peste Palestina, arabii sînt, în general, toleranți față de pelerini, însă cucerirea Pămîntului Sfînt de către turcii selgiucizi, care ocupă şi Siria şi o mare parte a Asiei Mici, provoacă un şoc psihologic în Occident. În timp ce pelerinajul se transformă astfel, puțin cîte puțin, într-o mică expediție armată, ideea unui „război sfînt“ împotriva musulmanilor îşi face loc în cadrul războaielor Reconquistei spaniole.

Faptul religios este, deci, indiscutabil. El constituie, fără urmă de îndoială, resortul principal al celor care acceptă să renunțe şi la confortul şi la puterea lor – atunci cînd nu este

vorba despre bieți sărmani care n-au nimic de pierdut în această aventură decît viața –, pentru a deveni soldați ai lui Hristos și a-și vedea astfel absolvite toate păcatele. Fenomenul, de altfel, nu este nou și nu derivă din predica lui Urban II. Temerile în legătură cu anul 1000 nu sînt prea îndepărtate și, chiar dacă au fost mult exagerate de cronicari, au lăsat în spirite urme adînci, care fac, din tema Apocalipsei, din plin răspîndită de sihaștrii din sate, una din temele majore ale liturghiei și iconografiei. A pleca către Pămîntul Sfînt ține, așadar, de o datorie sfîntă a creștinului în așteptarea Judecății de Apoi și răspunde, desigur, unei nevoi mistice și mesianice. Or, unde în altă parte, „semnele timpurilor trebuie să se arate", după cum spune Raoul Glaber în cronica sa, dacă nu la Ierusalim?

Este limpede, însă, că alte preocupări au contribuit la transformarea simplului pelerinaj într-o expediție armată legată de recunoașterea creștină, așa cum s-a dovedit că stăteau lucrurile în Italia și Spania. În cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea, cînd puterea califală se prăbușește în Siria și în Palestina, și pe cînd cucerirea turcă nu începuse încă, doar armatele în adevăratul sens al cuvîntului au curajul de a se aventura pînă la Ierusalim: de exemplu, cea pe care o conduc, în 1065, trei episcopi germani – Günther de Meinz, Otto de Regensbug și Wilhelm de Utrecht. Unele dintre aceste motivații sînt de ordin politic, mergînd de la apelul împăraților bizantini amenințați de noul val islamic și pînă la grija manifestată de Papă de a-și lărgi sfera de acțiune. Altele au un caracter psihologic: de pildă, gustul pentru aventură și război, dorința de a cuceri, dincolo de mare, prestigiu și avere, toate trăsături definitorii ale unei clase de cavaleri constrînse în Occident de cler să respecte noile instituții ale păcii.

În sfîrșit, chiar dacă nu sînt considerate ca determinante în procesul inițial, mai e vorba de preocupările economice care sfîrșesc prin a juca un rol important. Astfel, ceea ce-i determină pe cavalerii normanzi să se instaleze, la mijlocul secolului al XI-lea, în Italia de Sud și Sicilia este lipsa de teritorii și, de

asemenea, numai pentru a asigura comerțului lor drumuri mai sigure, marinarii genovezi, pisani și venețieni se reinstalează în marile insule ale Mediteranei occidentale, preludiu al instalării lor în „schelele“ Levantului. Cruciada, după cum se vede, se înscrie, așadar, în cadrul unei ofensive generalizate către est și sud a Creștinătății occidentale, aflată în plin avînt demografic. Nu trebuie făcut din presiunea demografică în Occident, încă modestă, de altfel, în secolul al XI-lea, cauza majoră a cruciadelor. Demografia nu determină fenomenul: ea îl aduce cu sine, și e foarte mult deja, avînd în vedere marile sîngerări pe care le vor cunoaște în Pămîntul Sfînt și pe drumurile care îi vor conduce acolo, cei mai vestiți cavaleri ai Occidentului.

În noiembrie 1095, cu ocazia unui conciliu reunit la Clermont, pe domeniile contelui de Toulouse, papa Urban II își face publică intenția de a organiza recucerira Pămîntului Sfînt de la păgîni. Cu cîteva luni mai devreme, cu prilejul altui conciliu ținut la Piacenza, în martie 1095, suveranul pontif primise o solie bizantină venită să-i ceară ajutorul împotriva necredincioșilor, „în numele apărării Sfintei Biserici“ Trimisul Basileului nu se sfii să zugrăvească tabloul în culori și mai sumbre, anume pentru a smulge Papei adeziunea, pe care acesta din urmă, puternic impresionat de cele relatate, i-o și acordă, emoționat, dar și interesat de ideea de a putea aduna, în lupta împotriva păgînilor, creștini ai Orientului și-ai Occidentului, oficial separați de la mijlocul secolului.

În realitate, situația Imperiului de Răsărit s-a ameliorat simțitor de la sfîrșitul dinastiei macedonene. În 1081, Alexie I Comnenul ajunge la putere și se confruntă de la bun început cu problema majoră a Imperiului: apărarea frontierelor atacate din toate părțile, la nord de pecenegi, unguri și sîrbi, la est de turcii selgiucizi, instalați în Asia Mică, la sud și vest, în sfîrșit, de normanzii lui Robert Guiscard. Aceștia din urmă par cei mai periculoși. Căci ei pătrund în Iliria, cuceresc Dyrrachium (Durazzo) și amenință însuși Constantinopolul. Pentru a-i respinge, Alexie trebuie să ceară ajutor Veneției, din partea căreia

primeşte sprijin naval în schimbul unui cartier rezervat la Constantinopol. Moartea lui Robert Guiscard (1085), apoi sprijinul flotei venețiene îi permit să-i țină pe normanzi în expectativă şi să redobîndească Dyrrachium. Rămîn însă toți ceilalți duşmani care nu-şi slăbesc incursiunile în Imperiu; printre ei, în primul rînd, turcii, pe care Basileul nu poate spera să-i învingă fără ajutorul occidentalilor. De aici, negocierile cu Papa, care se deschid în 1089 şi care vor conduce, şase ani mai tîrziu, la inițiativa Papei Urban II, negocieri ce se constituie într-o înțelegere bazată, în fond, pe o neconcordanță între cele două părți: occidentalii se gîndesc, în mod absolut, la eliberarea Locurilor Sfinte; Împăratul de Răsărit are nevoie de mercenari, pe care-i va folosi după placul inimii şi pe care-i va solicita acolo unde i se va părea că pericolul e prea mare: împotriva turcilor, bineînțeles, dar şi împotriva pecenegilor şi sîrbilor. Cît despre unitatea lumii creştine, ea nu pare să fi fost o preocupare majoră.

La chemarea lui Urban II, un prim val pleacă deîndată, compus din două grupuri principale, unul format mai ales din germani, sub conducerea lui Walter cel Sărac, celălalt condus de un călugăr, Petru Ermitul, amîndoi reunind oameni simpli, însuflețiți de o adîncă credință, ce se va trasforma curînd în fanatism şi va determina cumplite pogromuri în calea cruciaților. Această expediție populară, indisciplinată şi prea puțin obişnuită cu meseria armelor, va fi decimată de foamete şi căldură, înainte de a fi exterminată de turci în 1096, pe malul asiatic al Bosforului. Baronii nu pleacă decît în 1097, sub conducerea cîtorva mari seniori: ducele Lotharingiei – Godefroy de Bouillon, fratele său Balduin de Boulogne, contele Raymond IV de Toulouse, normandul Bohemund însoțit de nepotul său Tancred, toți avînd drept scop mărturisit eliberarea Pămîntului Sfînt. Greutățile sînt, însă, mari: lungimea călătoriei, întreprinsă, în funcție de grupuri, pe pămînt sau pe mare, rigoarea climei, puțina bunăvoință a Împăratului Alexie în a-i ajuta pe cruciați să treacă Strîmtorile, contra-atacuri ale musulmanilor în Asia Mică etc.

Rivalitatea, mai ales dintre şefii expediţiei, nu întîrzie să facă să pălească frumosul elan al cruciaţilor, unii încercînd, dincolo de toate, să-şi croiască principate în Siria şi Palestina. În cele din urmă, după un lung asediu al Antiohiei şi cucerirea sa, ei ajung la Ierusalim, îl iau cu asalt şi îl jefuiesc, în iulie 1099.

Intenţia noastră nu este de a relata în amănunt istoria epopeii occidentale pe pămînturile Islamului. Să reţinem numai că învingătorii au creat aici patru mici state feudale: comitatele de Edessa – repede recucerit de musulmani – şi de Tripoli, principatul Antiohiei şi regatul Ierusalimului, al cărui prim suveran este Godefroy de Bouillon. Relaţiile lor cu musulmanii vor fi, cel mai adesea, foarte bune, iar porturile de coastă (Tyr, Accra) cunosc o intensă activitate economică de care profită negustorii italieni şi republicile maritime din peninsulă. Marea slăbiciune, însă, a statelor „latine“ provine din caracterul feudal al organizării lor şi dezbinarea profundă a baronilor. Într-o mare măsură, apărarea Pămîntului Sfînt va fi opera noilor ordine militare: Ospitalierii Sf. Ioan din Ierusalim, Templierii, Cavalerii Teutoni, care construiesc vaste şi puternice fortăreţe şi se constituie în adevărate puteri.

Spiritul cruciadei, mereu treaz în Occident în timpul secolului al XII-lea, păleşte repede la nivelul principatelor din Pămîntul Sfînt. Începînd cu 1150, odată cu apariţia lui Nur al-Din, se afirmă, în plus, şi contra-ofensiva musulmană. Aceasta îl determină pe Sf. Bernard, după pierderea comitatului de Edessa, să predice la Vézelay, apoi în Flandra şi în Germania, a doua cruciadă pe care o conduc, din 1149, Împăratul Conrad III şi regele Franţei Ludovic VII. Rău pregătită, slăbită de trădarea bizantinilor şi de divergenţele dintre baroni, ea suferă o primă înfrîngere la Doryleea, în Asia Mică (1147), înainte de a eşua, în anul următor, în faţa Damascului. La sfîrşitul secolului, o a treia cruciadă este din nou predicată, atunci cînd prinţul musulman Salah al-Din (din care noi am făcut Saladin), fondator al unui vast regat, recucereşte Ierusalimul.

Noua expediție – împărțită, în fond, în mai multe grupuri – îi are drept conducători pe Împăratul Frederic Barbarossa, care piere în Asia Mică, regele Franței Filip August și Plantagenetul Richard Inimă-de-Leu. Cruciații recuceresc Accra, reușesc să salveze cîteva rămășițe ale vechii puteri teritoriale france – Antiohia în nord, o mică fîșie de coastă între Tripoli și Jaffa, insula Cipru – Ieruslimul, însă, rămîne în mîinile musulmanilor.

Occidentul împotriva Bizanțului: a patra cruciadă

Încă de la prima trecere a cruciaților pe malurile Bosforului, Basileul s-a ferit de occidentali și a practicat, în privința lor, o politică ambiguă, utilizîndu-le toate forțele spre a recupera o parte din teritoriile cucerite de selgiucizi – Niceea, Cilicia, Bithynia, provinciile de pe malul Egeei –, fără să se grăbească, însă, să-i aprovizioneze sau să le aducă, la fiecare contraatac musulman, întăriri, deci cu atît mai puțin să le deschidă porțile capitalei sale. Sub domniile lui Alexie I Comnenul (1081-1118) și a fiului său Ioan II (1118-1143), Imperiul a putut astfel, menajîndu-și energiile, să-și redreseze situația la frontiere, să-și îndepărteze adversarii cei mai periculoși și să-și facă recunoscută suzeranitatea de către coloniile france din Levant. Sub Manuel Comnenul, care domnește între 1143 și 1180, Imperiul Bizantin redevine o putere respectată și pare în măsură să pornească la recucerirea altor teritorii, pierdute încă din secolul al X-lea, mai ales cele care au trebuit părăsite în mîinile normanzilor.

Cu ocazia, însă, a celei de-a doua cruciade, Manuel Comnenul nu va dovedi abilitatea bunicului său în folosirea armatelor occidentale și extinderea recuceririi bizantine pînă în Asia Mică. Încheind un fel de pace cu vecinii săi selgiucizi și reușind să recupereze Antiohia, el face eforturi pentru a zădărnici cruciada, refuzînd să acorde dreptul de trecere pe teritoriul

statelor sale armatei lui Conrad, refuzînd să o aprovizioneze şi avertizîndu-i pe turci de planurile latinilor, lăsîndu-i, în fine, pe oamenii lui Ludovic VII să fie masacraţi în cîmpia de la Adalia, după ce sînt abandonaţi de toţi ghizii lor greci. Cruciaţii au nutrit o vie şi profundă ură faţă de Împărat.

Paradoxal însă, influenţa latină asupra curţii Basileului a fost extrem de puternică tocmai în timpul domniei lui Manuel Comnenul. Puţini împăraţi bizantini au fost atît de apropiaţi de suveranii occidentali. Mare admirator al împăraţilor romani, el visează să reediteze epopeea iustiniană şi să readucă Italia sub aripa Bizanţului, profitînd de ostilitatea Papei şi a oraşelor lombarde faţă de intenţiile lui Frederic Barbarossa. Între timp, el populează curtea de la Constantinopol cu „latini", introduce moda occidentală (aceea a turnirului, de pildă), angajează în armata sa numeroşi cavaleri franci, burgunzi, germani. El însuşi se căsătoreşte cu o prinţesă germană, rudă cu împăratul Conrad III şi leagă cu acesta o alianţă dirijată împotriva duşmanului lor comun, regele normand al Siciliei, Roger II. Izolarea bizantină ia astfel sfîrşit, Imperiul de Răsărit părînd chiar să adere la concertul politic european.

Eşecul celei de-a doua cruciade face, însă, ca această politică să fie cu greu continuată. Dezastrul militar, mai ales, din 1176, în faţa armatelor selgiucide, victorioase la Myriokephalon, pune capăt viselor îndrăzneţe ale Comnenului. Manuel moare patru ani mai tîrziu, lăsînd un moştenitor minor şi o regenţă susţinută de mercenari latini. Iată de ce bizantinii aduc la putere un văr al împăratului defunct, Andronic Comnenul, cu totul ostil occidentalilor, împotriva cărora dezlănţuie furia maselor din Constantinopol. Apoi, după ce va fi omorît pe împărăteasa Maria şi pe fiul său, Alexie II, el se căsătoreşte cu văduva celui din urmă – o prinţesă franceză de numai 13 ani – pornind la persecutarea aristocraţiei rebele. În 1185, este ucis în cursul unei revolte şi rupt în bucăţi de mulţime şi mercenarii latini.

În timpul scurtei uzurpări a lui Andronic, Cilicia a trebuit să fie din nou evacuată, ceea ce face ca şi protectoratul asupra statelor latine să cadă şi el. Succesorii uzurpatorului, din dinastia Anghelos, nu reuşesc să stabilizeze situaţia. Isaac II (1185-1195) reuşeşte să oprească năvălirile normande din preajma Thessalonicului, dar nu poate recupera Insulele Ionice. Sîrbii şi bulgarii îşi redobîndesc independenţa, apropiindu-şi frontiera de Rhodope. Eşecul celei de-a treia cruciade înăspreşte tensiunile cu occidentalii şi mai ales cu dinastia de Hohenstaufen. Cînd Frederic Barbarossa dispare, succesorul său, Henric VI, ocupă Sicilia şi preia proiectele normanzilor privind Bizanţul. Noul Împărat, Alexie III, care-şi detronează fratele şi pune să fie orbit, trebuie să accepte să plătească un tribut pentru a evita invazia. În sfîrşit, dispunînd de-o flotă mediocră, Basileul nu poate să-i împiedice pe piraţii genovezi sau de alte seminţii să-şi înmulţească atacurile de coastă şi să ocupe cîteva insule. Pradă decadenţei şi anarhiei, Bizanţul devine ţinta tuturor dorinţelor.

Aceasta este situaţia în ceea ce mai rămîne din Imperiul de Răsărit în momentul în care Papa Inocenţiu III lansează ideea unei noi cruciade, predicată încă din 1198, şi la care se asociază contele Flandrei, Balduin, şi fratele său, Henric, conte de Champagne Thibaut, ca şi un alt senior lombard, Bonifaciu de Montferrat, văr al Împăratului Filip de Suedia, căruia i se şi încredinţează, de altfel, conducerea expediţiei. Adunaţi la Veneţia pentru a se îmbarca, cruciaţii hotărăsc să atace Egiptul, centru economic şi politic al puterii musulmane, pentru ca abia apoi s-o pornească spre Constantinopol. Mijloacele financiare, însă, lipsesc cu desăvîrşire şi, de aceea, pentru a-şi plăti trecerea pe corăbiile veneţiene, ei trebuie, mai întîi, să accepte să cucerească, în beneficiul republicii maritime, oraşul Zara de pe coasta dalmată, aparţinînd regelui Ungariei. Prim compromis al cruciadei în favoarea unei puteri temporale, care nu se va mulţumi, de altfel, doar cu acestă deturnare de la spiritul sacru ce-i condusese pînă atunci pe creştini. Ce era mai grav urma de-abia

să se întîmple. Căci la Zara soseşte fiul lui Isaac II, răsturnat de fratele său, Alexie III, în 1195, care cere cruciaţilor să facă un ocol prin Constantinopol pentru a-i reinstala tatăl pe tron. Dogele Dandolo îi încuviinţează cererea şi-i împinge pe toţi baronii occidentali către o aventură pe care o acceptă doar în virtutea sumelor uriaşe pe care tînărul Alexie IV promite să le ofere. În iulie 1203, armata cruciaţilor porneşte la asedierea capitalei bizantine ai cărei locuitori, proaspăt detronatori ai lui Alexie III, deschid porţile Împăratului exilat şi fiului său, devenit co-împărat.

Repede, însă, populaţia Constantinopolului se va opune suveranilor impuşi de cei pe care-i consideră mercenari latini. Isaac II şi Alexie IV sînt asasinaţi, cruciaţii alungaţi din oraş şi constrînşi să-l asedieze a doua oară, înainte de a-l lua cu asalt pe 13 aprilie 1204 şi să-l prade împărţindu-şi resturile Imperiului. Împărţire prin excelenţă favorabilă veneţienilor, care pun stăpînire pe principalele porturi şi pe majoritatea insulelor de pe calea care unea Adriatica cu Constantinopolul, ocupă trei cincimi din capitală şi obţin o scutire de taxe comerciale absolută în întregul Imperiu, ca şi monopolul, de altfel, al alegerii patriarhului. Restul teritoriului bizantin este aşezat sub semnul Împăratului latin ales, Balduin de Flandra, încoronat la Sf. Sofia la 16 mai 1204, fiind compus din Thracia şi din teritoriile ce urmeză a fi recucerite în Asia Mică, acestea reprezentînd de-acum încolo domeniul imperial pe care sînt instalaţi baroni avînd principate şi domenii de importanţă inegală: Bonifaciu de Montferrat în Macedonia (regatul Thessalonicului), Othon de la Roche – Atena şi Theba, familia Villehardouin – Peloponezul (Principatul de Ahaia) etc. Vestitul stat moştenitor al lui Constantin şi al marilor dinastii de basilei se vede astfel umilit la condiţia de imperiu colonial şi regat feudal. Cît despre spiritul cruciadei, acesta era mult pervertit de evenimentele din 1203-1204.

Sfîrşitul Cruciadei şi replierea occidentală în Levant

În secolul al XIII-lea, în timp ce mongolii cuceresc Asia şi fac să dea înapoi puterea turcă selgiucidă, noi expediţii sînt organizate în încercarea de a salva ce se mai poate din aşezările latine în Pămîntul Sfînt. Încercarea însă eşuează din lipsă de convingere religioasă, entuziasm şi chiar mijloace. Ultima manifestare a fervorii populare apare în 1212 cînd, la apelul cîtorva profeţi luminaţi, mai multe mii de adolescenţi plecaţi din Franţa şi Germania iau drumul Ierusalimului. Îmbarcaţi la Marsilia de neguţători fără scrupule, majoritatea dintre ei vor fi masacraţi sau vînduţi ca sclavi.

După eşecul celei de-a cincea cruciade – hotărîtă în 1215 de Conciliul de la Lateran –, apoi al celei de-a şasea (transformată de Frederic II în operaţiune diplomatică), o ultimă speranţă de a salva Orientul se mai întrevede odată cu cele două expediţii pe care le conduce regele Franţei Ludovic al IX-lea şi care provoacă o anume reînnoire a fervorii religioase a cruciaţilor. Ludovic cel Sfînt, însă, este făcut prizonier la Mansourah cu prilejul celei de-a şaptea cruciade (1248-1250) şi moare de ciumă la Tunis, în 1270, în cursul celei de-a opta cruciade. Abandonate doar propriilor lor resurse, aşezările creştine din Orient cad una cîte una. Ultima, Sf. Ioan din Accra, este cucerită în 1291. La această dată, Ciprul reprezintă singura rămăşiţă a regatelor constituite în Orient de către baronii din Occident.

Dacă a eşuat din punct de vedere militar, cruciada a întreţinut, cu toate acestea, două secole de fructuoase contacte între Orient şi Occident. Pelerini şi negustori au adus din Asia Mică şi Pămîntul Sfînt gustul pentru stofe şi obiecte preţioase, practica unor noi culturi (orez, bumbac, fructe exotice) şi cunoaşterea unor noi tehnici: cîrma de etambot, busola, numeraţia. Moravurile ele însele vor fi uşor schimbate, gustul luxului, al

hainelor scumpe, al vieții ușoare luînd locul austerității și durității existenței feudale.

Reconquista și Cruciada au distrus cu desăvîrșire orice dorință de reîntoarcere ofensivă a Islamului în Mediterana occidentală. Și aceasta în clipa în care, în estul Europei, germanii îi resping pe slavi cu mult dincolo de limitele Imperiului.

La periferia Europei creștine: expansiunea germanică și instalarea de noi state

În timp ce monarhiile naționale se organizează în Occident și Bizanțul luptă pentru a supraviețui, celelalte state europene încearcă și ele să-și creeze frontiere mai stabile și un început de instituții. În Europa de Nord, trei unități distincte își fac apariția: Danemarca, care-și extinde suveranitatea asupra malurilor meridionale ale Balticii pînă la Riga, intrînd pentru aceasta în conflict cu principii germani; Norvegia care reușește să se elibereze de protectoratul danez și-și extinde dominația pînă în Groenlanda și Islanda; Suedia, în sfîrșit, care cucerește Finlanda și se constituie, la rîndul său, într-un regat autonom, cu Stockholm drept capitală și Uppsala centru episcopal. În toiul luptelor succesorale, adeseori sîngeroase, cele trei regate își creează instituții proprii, avînd conștiința clară a ceea ce le dă originalitate în sînul spațiului european. Între ele se leagă relații diplomatice, pe care le distrug mai apoi conflicte provocate de pretențiile hegemonice ale unora și altora. Restul Europei nu are nici un fel de contribuție la istoria lor, așa cum nici ele nu influențează evenimentele continentului.

Nu același lucru se petrece și cu țările Europei Centrale și Orientale. Așezate departe de marile centre de civilizație ale Occidentului și lumii mediteraneene, ele se reorganizează mai tîrziu, sub influență francă și bizantină. Situate, însă, la avan-

posturile Europei, în coasta continentului asiatic, cu imensele sale rezerve umane şi cu migraţii care se năpustesc pe teritoriile lor, ele cunosc, la mijlocul secolului al XIII-lea, invazia mongolă care perturbă începuturile unei firave organizării politice cu greu pusă pe picioare. Cel puţin, această invazie nu face să varieze aşezarea popoarelor care, în anul 1000, sînt, în linii mari, deja fixate. Dacă lăsăm deoparte statul ungar, instalat încă din secolul al X-lea pe malurile Dunării, Europa Centrală şi Orientală este domeniul slavilor şi situarea acestor triburi fixează, în mare, leagănul diverselor state. Vom evoca aceasta în capitolul următor.

Începînd cu secolul al XI-lea, domeniul slavilor cunoaşte, mai ales în partea sa septentrională, o presiune crescîndă din partea germanilor. Marii vasali ai împăratului au luat conducerea unei mişcări de colonizare care, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, cunoaşte un spectaculos progres. Albert Ursul ocupă Brandenburgul în 1150, organizează ţara, defrişează pămînturile şi pune bazele unor oraşe (Havelberg, Brandenburg). Henric Leul, duce de Saxonia şi Bavaria, cucereşte Lübeck-ul de la Adolf de Holstein (1158), apoi colonizează Mecklenburg şi Pomerania occidentală. Teritoriile supuse slavilor sînt de îndată ocupate de colonişti veniţi din Franconia, Olanda, Holstein, Westphalia. *Drang nach Osten* continuă şi se accentuează în secolul al XIII-lea, cucerirea militară urmînd o pătrundere lentă a colonizării agrare şi luînd repede aspectul unei cruciade.

Întemeiat în Pămîntul Sfînt de cavalerii germani şi de burghezii oraşelor din Nord, încuviinţat în 1199 de Papa Inocenţiu III, Ordinul Teuton se angajează în 1211 în apărarea populaţiilor creştine instalate la frontierele Europei Orientale. Ordinul îl ajută pe Andrei al Ungariei în problemele sale cu vecinii nomazi, apoi răspunde chemării lui Conrad al Mazoviei care vrea să evanghelizeze Prusia. În 1226, Frederic II îi concede toate teritoriile care vor fi cucerite de la păgîni, pentru ca, patru ani mai tîrziu, episcopii germani să lanseze o cruciadă

permanentă împotriva popoarelor din Est. Timp de mai bine de o jumătate de secol, teutonii, care obțin, în 1237, alipirea unui alt ordin militar cuceritor (operînd mai la est), cavalerii Gladiferi, se vor război astfel în teritoriile prusacilor, convertindu-i cu forța, deposedîndu-i de pămînturi în folosul coloniștilor germani, masacrînd populațiile care nu se supun creștinării și germanizării, întemeind sute de sate și zeci de orașe, printre care Thorn, Kulm, Elbing, Könisberg. La scurt timp, abandonîndu-și sediul la Veneția, Marele Maestru al ordinului va veni să se instaleze la Marienburg, conducînd, în virtutea rangului său de prinț al Imperiului, un puternic stat monastic.

Mai departe încă, în regiunile populate de baltici, călugării-soldați se vor lovi, însă, de rezistența letonilor, lituanienilor, estonilor, dar și de influența suedezilor și rușilor. În 1242, teutonii cunosc o cumplită înfrîngere în fața prințului de Novgorod, Alexandru Nevski (în bătălia de pe lacul Ciud). Cuceresc totuși Curlanda, instalînd un castel la gurile Niemenului: Memel. Mai înainte, germanii întemeiaseră o serie întreagă de orașe pe litoralul Balticii: Rostock în 1200, Wismar în 1228, Stralsund în 1234. În 1237, ei ocupă Stettin și în 1238 Danzig, privînd noul stat polonez de accesul la mare. Împreună cu Bremenul, Hamburgul, Lübeck, Revel și Riga, aceste porturi reunite în *Hansa* dețin în secolul al XIII-lea o adevărată hegemonie comercială în Europa de Nord, controlînd, de la Bruges pînă la Bergen și de la Londra la Novgorod, toate căile maritime dominate altădată de scandinavi. La acea dată, dacă Imperiul e în plină criză, influența germanică se întinde pe o mare parte a Europei Centrale și Orientale, lovindu-se, însă, de rezistența principatelor și statelor aflate în formare de cîteva secole deja, și care sînt legate și de lumea creștină.

Capitolul 6

EUROPA LA APOGEUL „EVULUI MEDIU CLASIC“ (SFÎRŞITUL SECOLULUI AL XII-LEA – ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIV-LEA)

■ *În secolul al XIII-lea se constituie în Occident două puternice monarhii. În Franța, Capețienii își extind autoritatea recucerind, în detrimentul regilor Angliei, o mare parte a teritoriului, fără însă a-i putea alunga din Guyenne şi nici să recucerească Flandra, aliată englezilor. Monarhia franceză îşi impune autoritatea marilor vasali şi se înzestrează cu instituții care fac să renască noțiunea de stat. În Anglia, monarhia este constestată şi încă din secolul al XIII-lea, baronii şi prelații impun suveranului un control al cărui instrument devine Parlamentul.*

■ *Veche deja, lupta dintre Papă şi Împărat cunoaşte noi evenimente: Împăratul germanic Frederic II Hohenstaufen încearcă să reconstituie un puternic imperiu compus din Italia şi Germania. După moartea sa, însă, în 1250, Imperiul se prăbuşeşte în anarhie: principii germani aşază puterea imperială sub tutelă. Italia scapă, deci, Imperiului, Papa intervenind întru aceasta şi profitînd de ambițiile rivale dintre prinții europeni, precum Carol de Anjou, Rudolf de Habsburg sau Petru de Aragon, pentru a împiedica reconstituirea unui puternic regat. Italia de Nord şi Centrală este, ea însăşi, sfîşiată de luptele dintre guelfi şi ghibelini.*

■ *La periferia Occidentului creştin se nasc noi state: Boemia Przemyslizilor, strîns legată de Germania, Polonia Piastilor,*

Ungaria amenințată în secolul al XIII-lea de invazia mongolă, și, la frontierele Imperiului Bizantin, sîrbii și bulgarii care încearcă și unii și ceilalți să domine Peninsula Balcanică. Pe de altă parte, principatele rusești rămîn supuse mongolilor cărora trebuie să le jure credință și să le plătească tribut.

■ ***Distrus de cruciați în 1204, Imperiul Bizantin este reconstituit de dinastia Paleologilor, pornind de la Imperiul de la Niceea, în Asia Mică, în 1261.***

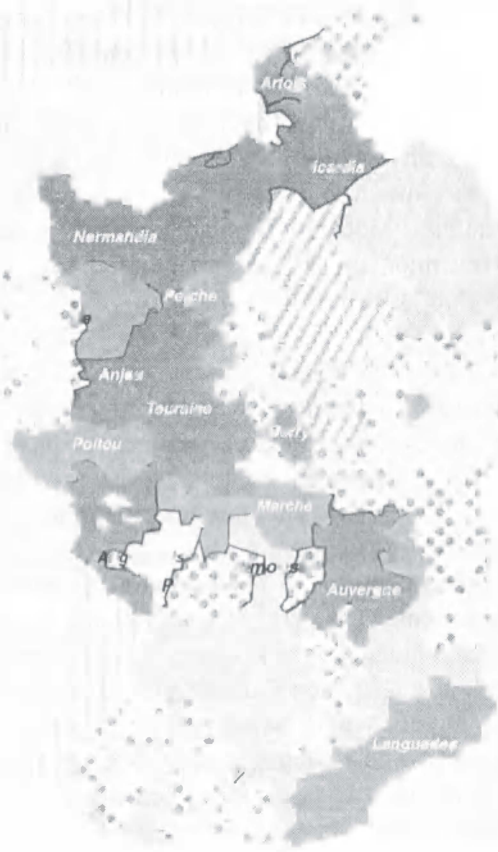
■ ***Victorioasă asupra Imperiului, pretinzînd să stabilească în Occident o teocrație respinsă de suveranii naționali, Biserica devine o putere temporală a cărei bogăție aduce cu sine critici și erezii – cele ale valdenzilor și ale catarilor. Biserica replică prin încercări de reformă, prin represiune, dar și prin crearea unor noi ordine (franciscani, dominicani...).***

Secolul al XIII-lea este considerat, în mod tradițional, ca secolul de apogeu al tradiției medievale europene: o epocă de echilibru și de relativă stabilitate, care se caracterizează, mai ales, prin renașterea statului, înflorirea societăților urbane, accelerarea marilor defrișări, dezvoltarea universităților, o epocă simbolizată de înălțarea marilor catedrale. Această imagine nu este falsă. Totuși, ea nu trebuie să disimuleze nici progresele împlinite în secolele precedente, nici greutățile sau calamitățile – războaie, foamete, sărăcie – care reprezintă fundalul vieții populației din Occident în acest secol privilegiat al Evului Mediu clasic.

Capețieni și Plantageneți

În vestul continentului, regatul Franței și cel al Angliei sfîrșesc prin a se constitui în state monarhice vizînd să impună marilor vasali autoritatea suveranilor săi.

Aceasta în contextul unui conflict aproape permanent între cele două dinastii domnitoare: Capețienii și Plantageneții.

Artois
Nermandia
Touraine
Poitou
Marche
Auvergne
Languedoc

În Franța, prudentul și vicleanul Filip II, care va primi supranumele de August ca aluzie la extinderea domeniilor sale, va profita de slăbirea adversarilor săi și mai ales de conflictul dintre Plantageneți, pentru a le distruge puterea pe continent. Împotriva regelui Henric II (mort în 1189), apoi a lui Richard Inimă-de-Leu (1189-1199), el nu reușește să-și creeze un avantaj. În 1198, chiar, regele Franței, care, după bătălia de la Fréteval, cu patru ani mai devreme, tebuise să fugă, pur și simplu, din fața adversarului său, părăsindu-și arhivele și tezaurul, este pus aproape în fața capitulării. Nu scapă decît grație păcii impuse de Papa Inocențiu III și abia la moartea lui Richard, ucis în 1199 în Limousin, în cursul unei acțiuni împotriva unui vasal rebel. Fratele și urmașul lui Richard (1199-1216), mediocrul Ioan I, numit mai tîrziu „Ioan Fără Țară", nu-l mai poate împiedica pe Filip August să-și însușească o mare parte din domeniile sale continentale. Regele Franței, care a obținut, între timp, de la contele Flandrei, cedarea provinciilor Amiens, Vermandois și Valois, cucerește și Normandia, Maine, Anjou și Auvergne. Ioan Fără Țară nu mai păstrează decît regiunea Bordeaux, Béarn și Comminges.

Acest spectaculos și rapid progres al puterii capețiene îi neliniștește mult pe puternicii vecini ai lui Filip. O coaliție se formează, ca atare, împotriva lui, formată din Ioan Fără Țară, Împăratul Otto IV și conții de Flandra, Boulogne, Olanda și de Limburg, la care vin să se adauge și alți principi din Imperiu. Această coaliție iese victorioasă pe mare la Damme, în 1213, dar este zdrobită pe uscat, la Bouvines, lîngă Tournai, la 27 iulie 1214, Plantagenetul însuși fiind bătut în Anjou de fiul regelui Franței. În 1216, acesta va împinge ofensiva pînă la Londra și dacă atunci coroana îi scapă lui Filip August, aceasta e pentru că Papa Ionocențiu III se opune. La moartea regelui Franței, în 1223, domeniul regal și-a triplat suprafața, iar comitatul Flandrei a trecut sub severa tutelă a suveranului capețian. Urmașul lui Filip, Ludovic VIII, nu domnește decît 3 ani, dar el este cel

ce pregăteşte alipirea la coroană a teritoriilor contelui de Toulouse, Raymond VI, acuzat de erezie de către Biserică.

Lunga domnie a lui Filip II nu se traduce doar prin extinderea teritoriului direct controlat de capeţieni. Aceasta este marcată şi de o întărire a puterii regale. Din ce în ce mai mult, suveranul caută să-şi mărească autoritatea asupra vasalilor şi să limiteze influenţa marilor feudali. El se sprijină întru aceasta pe burghezia oraşelor, favorizînd mişcarea de eliberare urbană şi obţinînd, în schimb, bani şi soldaţi pentru armata sa. Mai bogată, monarhia poate de acum încolo să-şi plătească funcţionari docili şi competenţi. Vechilor magistraţi însărcinaţi cu admininistrarea domeniului şi care munceau cel mai adesea pentru a-şi umple propriile buzunare, le sînt substituiţi încetul cu încetul notarii regali (aşa-numiţii *baillis*, numiţi, în Sud, seneşali) care ridică impozitele şi fac dreptate în numele regelui. De asemenea, în timp ce sarcinile tradiţionale de la curte tind să devină pur onorifice sau să se reducă la o fundaţie domestică, regele începe să-şi aleagă sfetnicii din rîndul funcţionarilor de origine modestă, formaţi în spiritul dreptului roman, întru totul devotaţi persoanei sale şi care vor deveni agenţi zeloşi ai centralizării monarhice. Justiţia regală progresează în defavoarea celei seniorale. Păstrat în Templu, la Paris, de către călugării-cavaleri ai ordinului fondat în Pămîntul Sfînt, Tezaurul regal este alimentat şi de veniturile domeniului şi de drepturile seniorale plătite de vasali, de taxe diverse, impozite prelevate bisericilor, impozite directe şi ajutoare diverse cerute cu prilejul războaielor sau cruciadelor, diferite expediente în sfîrşit, precum taxa impusă evreilor. Acest embrion al finanţelor permanente permite monarhiei capeţiene să întreţină nu numai funcţionari, dar şi o mică armată, ea însăşi permanentă şi compusă din cavaleri şi pedestraşi mercenari.

La moartea lui Ludovic VIII (1226), tînărul său fiu, Ludovic IX, (care va fi canonizat de Biserică doar la cîţiva ani după moarte), nu are decît 12 ani. Regenţa este asigurată de mama sa, Blanche de Castilla, care are de îndată de înfruntat

rebeliunea cîtorva mari vasali – mai ales pe cea a lui Thibaut de Champagne şi a lui Pierre Mauclerc, duce de Bretagne –, susţinuţi de mici seniori din Vest şi de contele de Toulouse, Raymond VII, care profită de situaţie pentru a reintra în posesiunea pămînturilor sale, alungîndu-i pe baronii din Nord. Rezultă de aici o lungă perioadă de anarhie, de pe urma căreia regele Angliei încearcă să profite pentru a-şi recupera, şi el, domeniile continentale. Energia şi simţul politic care o caracterizează pe regentă permit coroanei Franţei să traverseze această epocă fără mari daune, ba chiar să obţină promisiunea de a anexa comitatul de Toulouse (dacă din căsătoria fiicei lui Raymond VII cu fratele regelui, Alphonse de Poitiers, nu s-ar fi născut nici o descendenţă). În 1234, cînd Ludovic IX, devenit major, îşi asumă personal răspunderile puterii (împărţită, încă, cu mama sa), situaţia este aproape restabilită, iar, în 1241, el se află chiar în fruntea unei armate care îl pune pe fugă, lîngă Saintes, pe regele Angliei, Henric III, debarcat în Franţa pentru a susţine revolta contelui de la Marche.

Joinville ne-a lăsat asupra lui Ludovic cel Sfînt imaginea unui suveran înzestrat cu cele mai rare virtuţi morale şi cu o pietate profundă. Ducînd o existenţă foarte simplă, nu o dată îi primeşte pe cei săraci la masa sa sau îi îngrijeşte pe leproşi. În fiecare noapte se trezeşte pentru slujba religioasă şi, în fiecare vineri, se lasă biciuit în amintirea flagelării lui Hristos. În 1244, refăcut după o grea boală, el hotărăşte să ia crucea şi să se îmbarce, în august 1248, la Aigues-Mortes, port depinzînd de contele de Provenţa, a cărui moştenitoare s-a căsătorit cu fratele regelui, Carol, conte de Anjou. A şaptea cruciadă, predicată pentru a veni în ajutorul ultimelor aşezări latine ameninţate de turcii horezmieni, cunoaşte cîteva succese în Egipt, înainte de a fi complet distrusă de către musulmani. Făcut prizonier, apoi eliberat în contul unei foarte mari răscumpărări, Ludovic IX va petrece patru ani pe Pămîntul Sfînt, înainte de a se reîntoarce în regatul său, înţelept administrat, în absenţa sa, de Blanche de Castilla, apoi, după moartea acesteia, în 1252, de Aphonse de

Poitiers. Acest eşec nu-l va descuraja pe Ludovic care, în 1270, se îmbarcă pentru Tunis, primă etapă a celei de-a opta cruciade. Deja bolnav şi sleit de puteri, el moare aici de ciumă.

Acest suveran pios şi preocupat de soarta celor umili a fost, în acelaşi timp, şi un suveran autoritar, conştient de prerogativele coroanei, fără a-şi ştirbi atributele de om al păcii. El s-a gîndit mai puţin la extinderea domeniului său, cît la consolidarea a ceea ce dobîndiseră străbunii săi. Deşi învingător al regelui Angliei care atacase Poitou, el semnează, în 1259, cu rivalul său Plantagenet, Tratatul de la Paris. Ludovic IX renunţă prin acest tratat la anumite teritorii – Limousin, Périgord, Quercy –, în schimb, Henric III recunoaşte cuceririle făcute de Filip August şi se declară vasal principal (homme-lige) al regelui pentru ducatul Guyenne (*homme-lige*, termen folosit pentru a desemna un vasal care, avînd mai mulţi suzerani, contractează, faţă de unul dintre aceştia, obligaţii prioritare). Dornic, de altfel, de a asigura pacea interioară a regatului, Ludovic cel Sfînt pune totul în joc pentru a împiedica războaiele personale dintre seniori şi interzice portul armelor nobililor ca şi ţăranilor.

Ludovic mai vrea ca raporturile între supuşii săi să se afle sub semnul echităţii şi onestităţii. Veghează ca fiecare parte să poată, în caz de litigiu cu justiţia seniorală, face apel la tribunalul regelui şi-i place lui însuşi să împartă dreptatea. Bate noi monede de aur şi cere ca acestea să circule în regat „bine“ şi „cinstit“. În acelaşi timp, însă, întăreşte mecanismele administraţiei centrale. Sub domnia sa, fosta „curte“ feudală începe să se împartă într-o curte de justiţie, un Parlament şi o Curte de Conturi, însărcinată cu controlul finanţelor regale.

După domnia lui Filip III cel Îndrăzneţ (1270-1285), care primeşte drept moştenire domeniile contelui de Toulouse, dar eşuează într-o expediţie împotriva regelui Aragonului, aflat în război cu unchiul său, Carol de Anjou, devenit rege al Siciliei, coroana capeţiană îi revine lui Filip IV cel Frumos. Acesta adaugă, prin căsătorie, domeniului regal, comitatele de Champagne şi Brie şi anexează Lyon-ul şi comitatul Bigorre.

Războinic vestit, care nu pregetă să plătească într-o bătălie cu prețul propriei sale persoane, ultimul mare capețian „direct" rămîne încă și astăzi un personaj destul de enigmatic, autoritar, desigur, și cinic, dar preocupat și el de a face ordine și de a aduce pace în regatul său. În timpul domniei sale, mai mult decît în timpul celei a lui Ludovic cel Sfînt, monarhia franceză tinde să joace în Europa rolul principal, înlocuind, în acest sens, Sfîntul Imperiu a cărui decadență se accentuează.

Filip a știut să se înconjoare de sfetnici de marcă: Pierre Flote, Enguerrand de Marigny, Guillaume de Nogaret, „legiștii", numiți astfel pentru că erau experți în drept roman. În virtutea acestei competențe, ei au dedus numeroase lucruri, proclamînd faptul că „regele este împărat în regatul său", ceea ce însemnă că nu recunoaște nici o autoritate deasupra sa, fie ea temporală (Împăratul) sau spirituală (Papa). Rezultă din aceasta un conflict aspru, la începutul secolului al XIV-lea, cu Papa Bonifaciu VIII, pontif autoritar, care amenințase cu detronarea lui Filip, dar pe care acesta din urmă îl răpește la Anagni, în 1303.

În timp ce regele își impune autoritatea marilor vasali și noțiunea de stat apare din nou, administrația regatului continuă să se perfecționeze. Notarii regelui (*baillis*) și seneșalii sînt plătiți și supravegheați îndeaproape. Pentru a-și crea o armată permanentă, regele încearcă să instituie un impozit periodic, *fouage* (impozit pe „foc", per casă). Dar nevoile sale crescînde de bani îl obligă să caute noi și variate soluții: taxe pe averea clerului, negustorilor și bancherilor evrei sau italieni, privați de bunurile lor, expulzați sau constrînși sub amenințare să verse trezoreriei sume considerabile, profituri realizate din variațiile de valoare ale monedei etc. În 1307, Filip îl însărcinează pe Nogaret să-i aresteze și să-i judece pe Templieri, cărora li se impută crime de necrezut, dar regele, de fapt, le pizmuie enormele bogății. Anumiți frați, mărturisind sub tortură sau în fața amenințării cu arderea pe rug (54 sînt arși de vii în 1310, printre care și Marele Maestru, Jacques de Molay), Filip obține

de la Papa Clement V suprimarea ordinului căruia îi confiscă bunurile.

Lărgirea domeniului regal continuă cu dobîndirea regiunii Barrois, a unei părți din Lorrena, a comitatelor Diois și Valentinois, a Montpellier-ului, ca și a Dauphiné-ului, dăruit fiului regelui Franței, al cărui simbol va deveni de-acum încolo. Şi totuşi, acestă concentrare a puterii militare capețiene nu este nelimitată. În vechile principate feudale – Guyenne, Bretagne, Burgundia, Flandra – și în posesiunile constituite în defavoarea principilor de sînge și care și ele se pot transforma în principate, puterea suveranului trebuie să concureze cu aceea a marilor feudali.

Rivalitatea cu Plantageneții, căreia Ludovic cel Sfînt crezuse că-i pusese capăt semnînd Tratatul de la Paris, izbucnește din nou sub domnia lui Filip IV. Acesta nu reușește nici să domine ducatul Guyenne, unde războiul reîncepe în 1293, nici să anexeze teritoriile contelui de Flandra, Guy de Dampierre, împins către o alianță cu englezii de către burghezii orașelor postavului, a căror prosperitate este legată de livrările de lînă de dincolo de Marea Mînecii. În 1302, garnizoana franceză de la Bruges este masacrată și crema cavaleriei franceze este pusă pe fugă la Courtrai de milițiile flamande. Doi ani mai tîrziu, armata regală repară înfrîngerea la Mons-en-Pevèle, însă poporul flamand, care a demonstrat la Courtrai că vitejia și hotărîrea „pietonilor" putea să țină piept grelei cavalerii a baronilor, nu este liniștit.

Urmașii lui Filip cel Frumos, Ludovic X (1314-1316), Filip cel Lung (1316-1322) și Carol IV (1322-1328) cunosc dificultăți financiare și trebuie să facă față unei noi revolte feudale. De aceea, ei încearcă tot mai mult să se sprijine pe burghezii orașelor, care, în schimbul subsidiilor care le sînt cerute, doresc să le controleze utilizarea. O criză politică se profilează astfel în clipa în care apar grave probleme economice și sociale care vor afecta, în secolul al XIV-lea, cea mai mare parte a lumii occidentale și în care problema dinastică se va

repune în discuție. Carol IV fiind mort, fără moștenitor de sex masculin în linie directă, baronii au de ales între Eduard al Angliei, nepot al lui Filip cel Frumos pe linie maternă, și Filip de Valois, văr al regelui defunct, pe care-l desemnează, în cele din urmă, ca suveran, sub numele de Filip VI, invocînd, în justificarea alegerii lor, legea salică, care interzice orice succesiune pe linie feminină („crinii nu torc niciodată"). Din această hotărîre va decurge „Războiul de o Sută de Ani".

De cealaltă parte a Canalului Mînecii, forța și prestigiul monarhiei atinseseră apogeul sub domnia lui Henric II și la începutul celei a lui Richard Inimă-de-Leu. Dar deja cînd acesta, plecînd în a treia cruciadă, îi lasă fratelui său Ioan grija de a gira afacerile regatului, Anglia se prăbușește într-o profundă dezordine. Cînd Ioan Fără Țară îi urmează la tron lui Richard, omorît, în 1199, după cum am văzut, în timpul asediului castelului unui vasal din Limousin, situația decade vertiginos. Noul suveran este un psihopat, crud și disprețuitor la adresa supușilor săi. Pierderea celei mai mari părți din teritoriile sale continentale, cucerite de Filip August, înfrîngerea sa de la La Roche-aux-Moines și cea a aliaților săi coalizați la Bouvines în 1214, obligația la care este supus în 1213 de a recunoaște suzeranitatea Papei (Inocențiu III depunîndu-l), grelele impozite cu care îi copleșește pe englezi, toate acestea sfîrșesc prin a ridica împotriva lui aproape întrega populație a regatului.

În 1215, prelați, seniori și burghezi din Londra se unesc pentru a-i impune regelui semnarea unui document prin care se angajează să respecte privilegiile baronilor, ca și libertățile tradiționale ale Bisericii și orașelor. Baronii și prelații aleg 25 dintre ei ca să-l supravegheze pe monarh și să controleze ridicarea impozitelor. Acest document –, „Marea Cartă" – nu este nici pe departe revoluționar, întrucît este în întregime întors către trecut și încearcă să restabilească, în profitul seniorilor și al clasei conducătoare a orașelor, situația anterioară domniei lui Henric II. Așa cum ni se înfățișează, el enunță totuși niște principii – consimțirea la impozite, libertatea personală a supușilor,

judecată prin intermediul „pair“-ilor (cei care aparţin aceleiaşi categorii sociale) –, principii care se află la originea întregii evoluţii ulterioare a monarhiei engleze. La scara Europei şi a istoriei sale, documentul introduce pentru prima oară în Evul Mediu ideea că puterea unui suveran poate fi controlată de supuşii săi în mod permanent. În acest sens, „Marea Cartă“ se află la baza unei culturi politice specifice, pe care Anglia o va face mai tîrziu să triumfe pe continent.

Ioan Fără Ţară moare în 1216, atunci cînd lupta cu baronii tocmai reîncepuse, regele, sprijinindu-se pe ajutorul Papei Inocenţiu III, dorind să anuleze efectele Marii Carte. În timpul minorităţii tînărului Henric III (1216-1272), care nu are decît 9 ani la moartea tatălui său, marii seniori îşi impun propria lege, iar cînd, în 1235, noul suveran ajunge la majorat, se vede obligat să confirme clauzele Cartei. Va căuta, la scurt timp după aceea, să se elibereze de aceasta. Înconjurîndu-se de seniori poitevini şi provensali, el încearcă să sfărîme rezistenţa nobilimii engleze şi ridică, fără să o consulte, grele impozite. Rezistenţa este neiertătoare. Grupaţi în jurul unuia dintre ei, Simon de Montfort, unul din fiii conducătorului cruciadei albigenze, baronii îl constrîng pe Henric III să accepte „Prevederile de la Oxford“, care stabilesc controlul lorzilor în privinţa administraţiei regale. De acum înainte, Marele Consiliu, compus din 15 baroni aleşi de *pair*-ii lor, se va întruni de trei ori pe an, în timp ce regele nu poate preleva impozite fără ştirea lor. În 1265, Simon de Montfort, care a învins trupele regale şi a stabilit, timp de un an, o adevărtă „dictatură“, permite să intre în consiliul numit deja Parlament, pe lîngă reprezentanţii înaltei nobilimi, şi pe cei ai micii nobilimi, pe membrii clerului şi burgheziei orăşeneşti. Simon de Montfort este învins şi ucis un an mai tîrziu, însă Henric III, a cărui domnie se încheie în haos, nu va mai avea cum reveni asupra reformelor acceptate.

Cu Eduard I (1272-1307), suveran priceput şi conducător de oşti de temut, coroana îşi recîştigă o parte din prestigiu. Noul rege încearcă să-şi mărească regatul cucerind teritorii vecine.

Dacă nu reuşeşte în privinţa Scoţiei, el îşi stabileşte dominaţia în Irlanda, unde englezii s-au instalat încă din timpul domniei lui Henric II, şi reuşeşte să anexeze Ţara Galilor. Din campaniile dure, purtate în regiuni cu acces greu, împotriva partizanilor scoţieni şi galezi, englezii au învăţat lucruri care-i vor ajuta să-şi adapteze înzestrarea militară evoluţiei vremurilor, care pune, deja, în umbră rolul cavaleriei grele cuirasate. Ei adoptă armele adversarilor lor, în special arcul mare galez, şi pun un accent deosebit pe infanteria oraşelor şi comitatelor. Aceasta chiar în momentul în care cavaleria franceză se lasă zdrobită, la Courtrai, de către miliţiile flamande. Primele mari bătălii ale Războiului de o Sută de Ani vor pune, de altfel, repede în valoare avantajul pe care-l prezintă pentru armatele Plantageneţilor aceste schimbări legate de transformările sociale şi politice din timpul „Evului Mediu Tîrziu"

Eduard I are înţelepciunea de a nu-i înfrunta direct pe nobilii şi burghezii care populează acum Parlamentul. Sub domnia sa, acesta se întruneşte regulat la Westminster şi-şi exercită fără greutate funcţia de controlor al fiananţelor şi al administraţiei. La începutul secolului al XIV-lea, el se împarte în două camere: de o parte membrii de drept, prelaţi şi baroni, constituind Camera Lorzilor, pe de altă parte membrii aleşi, reprezentanţi ai micii nobilimi şi ai oraşelor, formînd Camera Comunelor şi transmiţîndu-şi părerile Camerei Lorzilor prin intermediul unui orator (*speaker*). Acest sistem nu numai că nu slăbeşte monarhia, ci îi asigură, dimpotrivă, un fundament şi un „consens" în rîndul elitelor, consens precar, desigur, dar care nu există în regatul rival capeţian.

Eduard II (1307-1327) nu va şti să profite de această operă de redresare. Veleitar şi cheltuitor, guvernînd sub influenţa favoriţilor săi, el nu întîrzie să intre în conflict cu Parlamentul, respingînd reformele propuse şi văzîndu-se deîndată refuzat în privinţa subsidiilor sale regulate. În 1327, regina Isabela, prinţesă franceză, preia conducerea, alături de amantul său Mortimer, a unei expediţii militare care, pornită din Franţa, debarcă

în Anglia şi constrînge pe rege să abdice în favoarea fiului său. Suveran energic şi respectat, tînărul Eduard III reînnoadă cu politica bunicului său, punînd monarhia engleză într-o poziție de forță în momentul în care în Franța se anunță criza dinastică ce-l va aduce pe tron pe Filip VI de Valois.

Papa şi Împăratul

În timp ce Franța şi Anglia devin, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cele două principale puteri europene, Sfîntul Imperiu Roman Germanic se cufundă într-un declin din care nu-şi va mai reveni. Înainte, el strălucise cu Frederic II, ultimul dintre marii suverani Hohenstaufen, strălucire cu totul deosebită, concentrată, de fapt, asupra domeniilor italiene ale împăratului german.

Cînd, în 1198, dispare Împărăteasa Constanța, văduvă a lui Henric VI, cea care îşi asumase regența minorității tînărului Frederic Roger, viitorul Frederic II, în vîrstă de numai 4 ani –, tronul Sf. Petru este ocupat de Inocențiu III: un papă energic şi hotărît, mai mult decît toți predecesorii săi, să facă să prevaleze funcția de vicar al lui Hristos asupra puterii temporale a suveranilor. Pretențiile sale depăşesc cu mult pe cele ale lui Alexandru III, pentru care regii nu aveau decît un exercițiu al puterii delegat de Papă, dar care se ferise să intervină în calitate de prinț temporal. Proiectul pontifical de *dominium mundi* pare, în aceste condiții, cu atît mai realizabil cu cît Împărăteasa Constanța îi încredințează, înainte de a muri, tutela fiului său, ceea ce lasă cîmp liber noului Papă spre a conduce după bunul plac afacerile Imperiului. Legații săi în Germania îl impun pe candidatul său la tron: Otto IV de Braunschweig, împotriva lui Filip de Suabia, frate al împăratului defunct în 1201, iar apoi, după moartea celui din urmă şi excomunicarea lui Otto, plecat, în 1209, să cucerească regatul Siciliei, pe tînărul Frederic

Roger, ales ca rege al romanilor, apoi ridicat la rang imperial în 1215, sub numele de Frederic II.

În tot acest timp, Inocențiu III s-a comportat ca un adevărat şef al Creştinătății şi ca un suveran temporal dornic să-şi mărească statele susținîndu-l pe Filip August împotriva coaliției suscitate de Ioan Fără Țară, excomunicînd suveranii rebeli, impunîndu-şi suzeranitatea celorlalți (regilor de Aragon, de Castilia, ai Portugaliei, Ungariei, Suediei, Danemarcei, Poloniei, Bulgariei şi Angliei), anexînd statului pontifical Romagna cu Ravenna, regiunea Marches, Ancona şi fostul ducat Spoleto, lansînd, în sfîrşit, două cruciade: a patra, care va fi, după cum am mai spus, deturnată către Constantinopol, şi exepediția împotriva albigenzilor. Conciliul de la Lateran, din 1215, în cursul căruia el dispune de domeniile confiscate de la contele de Toulouse în beneficiul lui Simon de Montfort, marchează apogeul puterii sale.

Inocențiu III moare în 1216. Dar, încă din primul an al domniei sale, pupilul său imperial a arătat că nu se va dedica uşor planurilor pontifului roman. Destinul acestui Hohenstaufen este ciudat şi fascinant, căci, născut şi crescut în Sicilia, el nu vorbeşte limba străbunilor săi, dar stăpîneşte cu uşurință nu numai italiana şi latina, ci şi greaca, franceza şi araba. Fără să ignore Germania, el îşi concentrează atenția asupra domeniilor peninsulare şi, mai ales, asupra moştenirii materne, Sicilia regilor normanzi, răscruce mediteraneană în care se amestecă influențele latine, greceşti şi musulmane din care voia probabil să compună sufletul unui Imperiu al Sudului. Pentru a sparge încercuirea la care erau supuse propriile sale state, Inocențiu III avusese grijă ca, înaintea încoronării lui Frederic II, să-i smulgă acestuia coroana Siciliei atribuită foarte tînărului fiu al lui Frederic, Henric, cu obligația pentru suveranul Hohenstaufen, de a-l emancipa pe acesta din urmă şi de a renunța, în ceea ce-l privea, la moştenirea siciliană.

Această promisiune nu-l împiedică pe Frederic să-şi instaleze curtea la Palermo, capitală somptuoasă, în care acest literat

înzestrat cu o imensă curiozitate intelectuală, poet şi filosof la vremea sa (el l-a citit pe Aristotel sub forma în care i-a venit prin Averroes), pasionat de matematică, de medicină, ştiinţele naturii, istorie, el atrage împrejurul său artişti, scriitori, medici, jurişti, gînditori veniţi din toate colţurile lumii mediteraneene, fie că sînt romano-catolici, fideli ai Bisericii greceşti sau musulmani. Nonconformismul său, spiritul critic, şi toleranţa sa nu au întîrziat însă să fie speculate de duşmanii săi şi puse pe seama unei dereglări a spiritului care a făcut, din păcate, ca el să apară, în loc de prinţ al Renaşterii ivit în plin Ev Mediu, drept un necredincios şi un imoral.

Deşi nu este cu totul necredincios, Frederic II nu este însă, fără îndoială, nici un catolic fervent şi, de aceea, acest umanist înainte de vreme nu se simte deloc chemat să ducă un război sfînt în ţară musulmană. În 1227, în clipa îmbarcării sale, la Brindisi, pentru cruciadă, şi lovit şi el de epidemia care-i decimează baronii, el îşi amînă, pur şi simplu, plecarea, ceea ce-i aduce din partea lui Grigore IX excomunicarea. În anul următor, un cruciat exclus din Biserica lui Hristos se îmbarcă pentru Sf. Ioan din Accra unde, preferînd negocierea războiului, obţine de la musulmanii din Egipt un tratat care recunoaşte creştinilor posesiunea Ierusalimului şi a Locurilor Sfinte.

Cu Papalitatea, raporturile se inversează repede. Frederic obţine, într-adevăr, din partea principilor, fără a rupe promisiunea făcută lui Inocenţiu III, alegerea fiului său drept rege al romanilor, sub numele de Henric VII, restabilind astfel unitatea dinastică a tronului imperial şi a celui al Siciliei: ceea ce Papa va accepta, în cele din urmă, în 1240. De atunci, Frederic consacră Siciliei şi Italiei de Sud întregul său efort. Făcînd din insulă o monarhie centralizată, administrată riguros de funcţionari competenţi, formaţi la Universitatea pe care o creează în 1224, supunînd-o unei stricte discipline, el elaborează Constituţiile de la Melfi (1231), care ameninţă cu pedeapsa cu moartea pe cei care ar fi continuat războaiele personale în regat. Pentru a-şi aplica politica, Împăratul construieşte o reţea strînsă de fortăreţe

şi drumuri, impunîndu-şi în întreg regatul vicarii şi ofiţerii. Rezistenţele feudale sînt uneori foarte puternice. În timpul şederii lui Frederic în Orient, Grigore IX profită de această absenţă pentru a pune mîna pe regat. Dar la întoarcere, Împăratul îl recucereşte şi obţine, prin tratatul de la San Germano (1230), ridicarea excomunicării sale.

Lucrurile se deteriorează atunci cînd, dornic să-şi asigure continuitatea între domeniile sale germanice şi cele din Italia de Sud, Frederic II începe să pună oraşele din nordul şi centrul peninsulei sub autoritatea agenţilor săi. Din nou excomunicat de Papă în 1239, el trebuie să ţină piept revoltei oraşelor toscane şi mai ales Ligii Lombarde, susţinută de suveranul pontif, care predică împotriva Împăratului o adevărată cruciadă. Un război aproape permanent şi de o cumplită cruzime se instalează astfel în peninsulă, opunîndu-l pe Frederic şi partizanii săi ghibelini cetăţilor guelfe şi Statului pontifical pe care-l domină parţial suveranul Hohenstaufen. În 1241, Grigore IX convoacă un conciliu general la Roma, cu scopul de a-l detrona pe Împărat; acesta, însă, pune mîna pe corăbiile genoveze care-i transportau pe părinţii conciliari şi-i trimite în captivitate în Pouilles. Patru ani mai tîrziu, urmaşul lui Grigore IX, Inocenţiu IV, hotărăşte să-şi părăsească statele, reuneşte la Lyon un conciliu care pronunţă detronarea lui Frederic şi-şi trimite legaţii în Germania pentru a numi un nou rege al romanilor. În ciuda greutăţilor pe care le întîmpină în Italia de Nord, Împăratul se pregăteşte să reia lupta, însă îşi află moartea în decembrie 1250.

Declinul şi fărîmiţarea Imperiului Germanic

Din duelul care a opus Papalitatea Împăratului, acesta din urmă ieşea, deci, învins, incapabil de a-şi impune autoritatea în Italia de Nord, repede ameninţat în domeniile sale meridionale şi pradă ambiţiilor principilor germani. După moartea lui Frederic II care, în întregime absorbit de afacerile sale italiene, le

acordase acestora principalele drepturi regale, edificiul imperial se prăbuşeşte în anarhie timp de un sfert de secol, acel sfert de secol care constituie ceea ce se numeşte „Marele Interregn" (1250-1273). În timp ce fiul lui Frederic II, Conrad IV, apoi nepotul său, Conradin, se opun candidaţilor străini susţinuţi de Papă – contele Wilhelm de Olanda, Alfonso X al Castiliei, Richard de Cornwall –, Germania se transformă într-un mozaic de state aproape independente: principate laice şi ecleziastice, state ale Cavalerilor Teutoni, oraşe libere ale Hansei etc. Colegiul electoral care-l desemnează pe regele Romanilor (candidatul, deci, la titlul imperial), redus la şapte membri – arhiepiscopii de Köln, Meinz şi Trier, contele palatin al Rhinului, regele Boemiei, margraful de Brandenburg şi ducele de Saxonia –, ţine monarhia în tutelă şi-şi impune condiţiile candidaţilor.

În 1273, Papa, îngrijorat de prelungirea vacanţei imperiale, îi determină pe marii electori germani să desemneze un prinţ a cărui modestă putere teritorială – nu posedă decît un număr mic de fiefuri în Elveţia şi în Alsacia de Nord – să nu-i neliniştească pe marii feudatari germanici: Rudolf de Habsburg. Acesta, în loc să încerce să reînnoade ambiţiile imperialiste ale dinastiei Staufen sau să-şi impună autoritatea asupra principilor, nu-şi foloseşte domnia decît pentru a-şi mări teritoriul în Austria, Styria şi Carniola în defavoarea regelui Boemiei, Otokar II. Altfel spus, asistăm la o recentrare a Imperiului, sau a ceea ce mai rămîne din acesta, în jurul ţărilor de limbă germană şi la renunţarea din partea primului Habsburg care poartă coroana imperială la orice pretenţie la o monarhie universală.

Rudolf de Habsburg nu va reuşi, de altfel, să obţină de la succesorul lui Grigore X consacrarea pe care-o reprezintă încoronarea imperială de către Papă, nici ca fiul său, Albert, căruia marii electori i-l preferă pe Adolf de Nassau, să fie desemnat, în 1292, ca rege al Romanilor. Abia în 1296, după ce-l vor detrona pe Adolf, ei vor trece la alegerea lui Albert de Habsburg. În 1308, acesta este, însă, asasinat de nepoţii săi şi înlocuit cu un prinţ a cărui modestă proprietate nu-i putea nelinişti pe principi:

Henric, conte de Luxemburg, care nu va întîrzia, ca şi Hohenstaufen-ii altădată, să se dezintereseze de Germania pentru a relua visul italian. Momentul nu este încă propice pentru Habsburgi, de a asigura în mod durabil coroana imperială şi de a-i reda strălucirea pe care-o cunoscuse în vremea primilor Ottonieni, a lui Barbarossa sau a lui Frederic II.

În timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea, Italia se desprinde complet de orbita germană. La sud, Papa Inocenţiu IV îşi găseşte, încă din 1253, sprijin în contele de Anjou şi de Provenţa, Carol, pentru a-i elimina pe urmaşii lui Frederic II, oferindu-i fratelui lui Ludovic cel Sfînt coroana Siciliei. În 1265, Carol răspunde chemării acestuia şi-i nimiceşte rînd pe rînd pe Manfred, fiul bastard al Împăratului mort, lîngă Benevento (1266), apoi pe ultimul Hohenstaufen, Conradin, venit grabnic din Germania şi executat după înfrîngerea sa în faţa angevinilor la Tagliacozzo. Stăpîn al Italiei de Sud, Carol de Anjou încearcă să-şi extindă autoritatea şi asupra celorlalte părţi ale peninsulei. El se instalează în Toscana şi la Roma, unde profită de o lungă vacanţă a Sfîntului Scaun pentru a se face ales senator şi a pune sub tutela sa comuna romană. Visînd, ca şi regii normanzi, să domine Mediterana orientală, el se gîndeşte să restaureze, în profitul său, Imperiul latin al Constantinopolului. Imperialismul angevin a ridicat însă repede împotriva lui adversari de temut. În primul rînd, Papa Grigore X care, pentru a evita refacerea unei puteri comparabile cu cea a lui Frederic II, înlesneşte alegerea lui Rudolf de Habsburg la tronul imperial. Apoi îl favorizează pe regele de Aragon, Petru III, care va profita de masacrul ocupanţilor francezi la Palermo, la 30 martie 1282 (faimoasele Vecernii Siciliene), pentru a cuceri insula şi a se proclama rege al ei. Angevinii nu vor mai reuşi să-l urnească de aici, în ciuda cruciadei purtate împotriva Aragonului de regele Franţei, Filip III. La sfîrşitul secolului al XIII-lea, monarhia angevină, retrasă la Neapole, constituie încă o putere care intervine în întreaga Italie, beneficiind de sprijinul pontifical.

Italia de Nord şi Italia Centrală rămîn în tot acest timp pradă luptelor care se dau între guelfi şi ghibelini. În principiu, primii sînt partizanii Papei, iar adversarii lor – cei ai Împăratului. În realitate, lucrurile nu sînt atît de simple. Guelfii sînt mai întîi campionii autonomiei municipale şi, chiar dacă s-au aliat cu Papa, ei nu împărtăşesc şi ambiţiile teocratice ale anumitor pontifi. De îndată ce Papa încearcă să-şi impună autoritatea în afara statelor sale şi pare hotărît să unifice Italia, ei nu ezită să-l abandoneze. Ghibelinii, la rîndul lor, se definesc mai degrabă în termeni de opoziţie între oraşele sau clanurile rivale din interiorul aceleiaşi cetăţi – opoziţie legată de cele mai multe ori de străvechi lupte familiale –, decît în raport cu aderziunea la programul imperial. În Italia de Nord, cea mai mare parte a cetăţilor face parte din Liga Lombardă şi este duşmana dinastiei Staufen; în Italia Centrală, şi mai ales în Toscana, există oraşe guelfe (Florenţa, Lucca) şi oraşe ghibeline (Sienna, Pisa, Pistoia), ostilitatea politică născînd aici rivalităţi economice; în fiecare dintre aceste cetăţi există clanuri guelfe şi clanuri ghibeline, care practică între ele vendete şi exilări. În chiar sînul partidului guelf dominant există facţiuni rivale – Albii şi Negrii – care se exclud şi se combat. Dante Alighieri va trebui, după victoria Negrilor la Florenţa, să se exileze din oraşul său în 1301 pentru a nu se mai întoarce acolo niciodată.

În 1310, Henric VII de Luxemburg, pe care electorii germani l-au desemnat cu doi ani mai devreme drept rege al romanilor, ia şi el drumul Italiei, la chemarea ghibelinilor. Dar, la Roma, el se loveşte de guelfi şi nu poate să fie încoronat Împărat la Lateran decît în 1312, înainte cu un an de a muri, fără a fi reuşit să împace partidele. Papalitatea şi aliaţii săi italieni triumfă în urma unei lupte care va fi durat două secole şi jumătate, în timp ce în Germania puterea imperială începe să se descompună. Oraşele imperiale şi nobilimea Imperiului dobîndesc privilegii care fac din ele adevărate entităţi autonome, putînd încheia între ele ligi şi acorduri de pace. Un astfel de exemplu îl reprezintă muntenii celor trei cantoane, Uri, Schwyz şi

Unterwalden, care, în 1291, se unesc pentru a impune Habsburgilor recunoaşterea tribunalelor lor locale, preludiu la ceea ce va deveni mai tîrziu Confederaţia elveţiană.

La periferia Occidentului creştin

Începînd cu secolul al XI-lea, încadrarea în sînul Creştinătăţii a teritoriilor situate în estul Europei a continuat cînd în sfera de influenţă romană, cînd în cea a Bisericii Orientale, greutăţile Imperiului Bizantin, apoi dispariţia sa temporară, la începutul secolului al XIII-lea, neputînd decît să defavorizeze pe a doua în detrimentul celeilalte. Ceea ce caracterizează, însă, în mod special evoluţia acestei părţi a continentului este lenta apariţie a unor noi puteri, a căror voinţă de independenţă şi ale căror ambiţii vin deseori în contradicţie cu cele ale imperiilor vecine.

Aşa stau lucrurile cu Boemia, de exemplu. Încă din epoca carolingiană, triburile cehe care se instalaseră în acestă zonă întreţineau relaţii cu lumea occidentală. Campaniile lui Carol cel Mare făcuseră din Boemia o anexă a ducatului de Bavaria şi adesea ea era inclusă în regulamentele succesorale ale moştenitorilor imperiali.

În secolul al X-lea, însă, Boemia s-a desprins treptat de tutela germanică sub aripa ducilor „naţionali" – Przemyslizii (descendenţi ai lui Przemysl). În secolul al XI-lea, aceştia din urmă reuşesc să-şi extindă autoritatea către est, înglobînd Moravia, apoi Silezia. Au intrat, astfel, în contact cu polonii care, în acelaşi timp, îi organizau pe slavii de pe Vistula. De aici, numeroase conflicte, fiecare dintre cele două „state" căutînd să-şi asigure controlul asupra celuilalt. Această stare de război permanentă între Boemia şi Polonia a fost speculată de împăraţii germanici, ei opunîndu-se sistematic creării unui mare regat al slavilor occidentali, a cărui existenţă le-ar fi putut ameninţa frontierele orientale. În 1004, Henric II este cel care,

alungîndu-i pe poloni, îi reinstalcază pe Przemyslizi la Praga. În 1039, în schimb, Henric III îl salvează pe Cazimir al Poloniei de dominația ducelui de Boemia.

În schimbul unei vasalități general acceptate, împărații îi consideră pe ducii de Boemia ca pe niște prinți germani. Cehii trimit, ca atare, contingente armatei imperiale, asistă la dietele Imperiului și participă la alegerile imperiale. Tributari ai unei înalte funcții la curtea împăratului, ei primesc chiar, din mîinile lui Frederic Barbarossa, titlul regal. În 1158, Vladislav II se prevalează de acest titlu, ceea ce nu-l împiedică pe imperialul său protector de a lucra cu sîrg la slăbirea noului regat, încurajînd tendințele separatiste ale Moraviei.

În 1197, profitînd de o luptă succesorală veche de 20 de ani între urmașii lui Vladislav II, Henric VI impune o soluție de partaj: Przemysl I, zis Ottokar, va domni peste Boemia, fratele său Wladislaw, peste Moravia. După moartea lui Henric VI, însă, criza din Sfîntul Imperiu va fi speculată de suveranii boemieni. Diverșii pretendenți îi garantează lui Ottokar autonomia și titlul regal, iar, în 1212, Împăratul german Frederic II promulgă o bulă de aur care, recunoscînd calitatea de prinț german regelui Boemiei, îi asigură în mod solemn și independența. În 1222, îi va reveni și Moravia.

Or, acestă autonomie cu greu dobîndită, va fi folosită de regii Boemiei pentru a-și exercita un rol tot mai important în sînul lumii germanice. Ei pot fi văzuți intervenind activ în luptele care-i opun pe Frederic II și pe adversarii săi, în timp ce germanii atrași de privilegii speciale vin să se stabilească, numeroși, în regat: negustori care monopolizează comerțul și întemeiază orașe, clerici și chiar seniori care acaparează înalte funcții și pămînturi dintre cele mai bogate. Într-atît încît, dacă suveranii lor privesc către Germania, slavii din Boemia suportă din ce în ce mai greu adevărata colonizare germanică al cărei teatru este însăși țara lor.

În 1230, regele Wenceslaw I se căsătorește cu o Hohenstaufen, fiica lui Filip de Suabia. Preocupat doar de obiectivele

sale germanice, el nu face nici un efort pentru a se opune invaziei mongole care, în 1241, începe în Europa Centrală, lăsîndu-i pe fiii lui Gengis-Han să treacă prin foc şi sabie Moravia şi Ungaria. Criza de succesiune care urmează în Imperiu drept consecinţă a morţii lui Frederic II favorizează intrigile şi pretenţiile la coroana imperială. Şi într-adevăr, în timpul perioadei numite a „Marelui Interregn“, regele Boemiei, Ottokar II, este, fără îndoială, cel mai puternic prinţ german. Tulburările germanice i-au permis să ocupe Austria, Styria, Carinthia, Carniola. Adăugate proprietăţilor Boemiei şi Moraviei, aceste teritorii constituie un real imperiu care-i justifică pretenţiile. Papa Grigore X, care vede în el un prinţ docil, supus Sfîntului Scaun, îi sprijină candidatura. Posesiunea minelor din Boemia îi asigură venituri nepreţuite. Însă excesul puterii sale îi îngrijorează pe principii germani care îl preferă, cum am văzut, pe landgraful de Alsacia, Rudolf de Habsburg. În conflictul care-i opune pe aceştia din urmă şi pe regele Boemiei, Ottokar iese învins, fiind ucis în 1279. Regatul său este dezmembrat, iar tînărul său fiu, Wenceslas, pus sub tutela unui senior germanic. În cîţiva ani, orgolioasele pretenţii ale regelui Boemiei s-au risipit şi, odată cu ele, autonomia, cu greu dobîndită, a statului ceh.

Mai la nord, tot spre mijlocul secolului al X-lea, începe să se organizeze, sub ducii Mieszko I (963-992) şi Boleslav cel Viteaz (992-1025), un stat polonez al cărui centru se situează în bazinul Vistulei, între Carpaţi şi Baltica. O lungă luptă, dusă de Boleslav împotriva Împăratului Henric II, îi asigură independenţa şi, dacă presiunea imperială îl obligă să renunţe la Boemia cucerită între 1003-1004, el se consolează, atribuindu-şi, în 1025, titlul de rege.

Efemeră măreţie şi scurtă independenţă! Mediocrul Miezsko II (1025-1034) lasă să-i scape o bună parte din cuceririle tatălui său şi trebuie din nou să se recunoască vasal al Împăratului. O vasalitate care salvează totuşi regatul de anexarea sa, proiectată de Bretislav de Boemia. Restaurat sub domnia lui Cazimir Renovatorul (1034-1058), regatul Poloniei se

cufundă în cea de a doua jumătate a secolului al XI-lea în anarhie şi dezordine, fiecare provincie încercînd să-şi păstreze cu înverşunare particularitatea şi să se sustragă oricărei tentative centralizatoare.

Domnia lui Boleslav III Gură-Strîmbă, care începe în 1102, marchează ultimul efort al dinastiei Piast de a jugula tendinţele centrifuge care înving, în cele din urmă, în regat. Boleslav reunifică ţara, o măreşte cu Pomerania cucerită de Împărat şi impune feudalilor autoritatea sa suverană. Însă, împărţirea pe care el o hotărăşte între fiii săi, fiecare administrînd o provincie şi trebuind să recunoască suzeranitatea celui mai mare („senioratul"), nu duce decît la adîncirea separatismelor. Senioratul, titlu mai mult onorific decît real, trece de la un ducat la altul, fiecare prinţ gîndindu-se cum să-şi extindă mai bine domeniul în defavoarea vecinilor săi. Uzurpările şi războaiele civile se înmulţesc, în profitul deplin al seniorilor feudali avizi de independenţă.

Această anarhie este cu atît mai gravă cu cît supravieţuirea însăşi a Poloniei este în joc. Le vest, ea trebuie să se apere împotriva valului ameninţător al germanismului încarnat de ducele de Brandenburg. La începutul secolului al XIII-lea, acesta cucereşte litoralul baltic şi cursul inferior al Oder-ului. În 1226, ducele de Mazovia, Conrad, în luptă împotriva păgînilor din Prusia, face apel, am mai spus-o, la Cavalerii Teutoni care constituie un stat în zona de jos a Vistulei, împiedicînd şi aici accesul polonilor la mare. Strîmtul coridor prin care regatul se mai află încă în contact cu Baltica riscă să fie şi el înghiţit de expansiunea germanică. Dacă mai adăugăm că şi ruşii cu lituanienii devin ameninţători la frontierele estice ale Poloniei, putem înţelege gravele consecinţe pe care riscă să le comporte, în privinţa supravieţuirii regatului, incapacitatea prinţilor de a-şi impune autoritatea în faţa celei a marilor vasali.

Cea mai solidă entitate statală în Europa Centrală, la începutul secolului al XI-lea, o constituie monarhia maghiară. Regatul Sfîntului Ştefan a ştiut, într-adevăr, altfel decît vecinii săi,

să se apere împotriva intervenţiilor Imperiului. Păstrîndu-şi astfel independenţa, regii Ungariei au putut să se consacre dezvoltării ţării lor. O ţară prosperă, îmbogăţită de un comerţ activ, a cărui frontieră a fost repede deplasată pînă la Carpaţi dă importanţă unor suverani activi care profită de greutăţile Imperiului Bizantin pentru a-şi extinde teritoriul şi în ţările slave ale Balcanilor din apropierea coastei adriatice. Încă din 1064, ungurii cuceresc Belgradul. Sub domniile lui Ladislau I (1077-1095) şi a nepotului său Coloman (1095-1116), expansiunea continuă: Slovacia şi Croaţia cad în mîinile maghiarilor, graţie şi binevoitoarei neutralităţi a împăraţilor Comneni care văd în ei nişte aliaţi de valoare împotriva micilor prinţi sîrbi mereu agitaţi în Balcani.

Cu toate acestea, creşterea puterii maghiare în regiune îi nelinişteşte repede pe suveranii bizantini. Profitînd de disputele din sînul familiei domnitoare a lui Arpad, aceştia instigă un pretendent împotriva celuilalt şi încearcă să-i vasalizeze, ba chiar să absoarbă statul maghiar. Şi par pe punctul de a reuşi la mijlocul secolului al XI-lea, însă moartea lui Manuel Comnenul şi domnia dezastruoasă a lui Andronic răstoarnă situaţia în profitul suveranului ungar Bela III. Acesta reia bizantinilor teritoriile pierdute în Balcani, îşi înzestrează regatul cu instituţii stabile şi se simte repede destul de puternic pentru a interveni în afacerile vecinilor săi, mai ales în acelea ale prinţului Kiev-ului.

Astfel absorbit de ambiţiile sale externe, Bela III lasă să se dezvolte în Ungaria o puternică pătură de feudali care acaparează teritorii şi ciuntesc puţin cîte puţin drepturile regale. La moartea suveranului, în 1196, cei doi fii ai săi îşi dispută succesiunea şi, pentru a-şi asigura fideli, împart pămînturi şi privilegii. Victoria lui Andrei II este cea a unui monarh dezarmat în faţa nobilimii. Conjuraţiile se înmulţesc şi, în 1222, nobilii unguri, grupaţi în jurul fiului suveranului – Bela, îi impun o „Bulă de Aur“, adevărată renunţare a regelui – asemănătoare „Marii Carte“ engleze – în faţa pretenţiilor seniorale. Bela IV,

venit pe tron în 1235, încearcă zadarnic să repare situația la care a contribuit din plin.

În 1241, în plină dezordine interioară, intervine şi invazia mongolă, Bela străduindu-se din răsputeri să opună o armată feudală care să-l combată pe invadator. Cînd, în sfîrşit, reuşeşte s-o facă, mongolii sînt deja bine instalați pe Dunăre şi nimicesc, pe 11 aprilie 1241, armata regelui Ungariei. În timp ce acesta din urmă aleargă după ajutor din partea Austriei, copleşindu-l pe împărat cu cereri de ajutor, ca şi pe papă şi pe suveranii occidentali, mongolii ocupă țara. Oraşele sînt incendiate, fortărețele distruse, populațiile umilite sau masacrate. La începutul lui 1242, Bela IV trebuie să se refugieze în Croația, urmărit de duşmanii săi de-a lungul litoralului dalmat. Doar moartea lui Ogodai Han şi conflictele care urmează între şefii mongoli îl salvează *in extremis* pe Bela şi regatul său.

În paralel cu constituirea statelor polonez şi ungar, are loc şi aceea a statului sîrb. Pînă la începutul secolului al X-lea, prinții care domnesc aproape permanent asupra triburilor de sîrbi instalate între Adriatica şi Dunăre – de la Vlastimir şi pînă la Paul Branovič – sînt vasali ai împăratului bizantin şi istoria lor este indisociabilă de cea a Imperiului de Răsărit. Serbia autonomă nu începe să se desprindă, la începutul secolului al X-lea, decît din cauza tulburărilor care afectează Peninsula Balcanică. Lupta între Bizanț şi Simion al Bulgariei îi determină pe cei doi adversari să-i introducă pe sîrbi în sfera lor de influență.

Rînd pe rînd, bizantini şi bulgari impun sîrbilor suverani care le sînt favorabili. În războiul pe care Vasile II îl duce împotriva lui Samuel, prințul Vladimir din Diocleea (sau Zeta) este pentru basileu un aliat de preț, ceea ce are drept consecință anexarea principatului său Bulgariei. Victoria, însă, a Bulgaroctonului pune lucrurile la punct. Trebuie aşteptat anul 1135 pentru a-l vedea pe prințul sîrb de Zeta, Ştefan Voislav, aducînd independența poporului său, respingînd protectoratul bizantin, ca şi expedițiile punitive lansate de Împărat, reuşind chiar să-şi

mărească principatul. La moartea sa, în 1052, micul stat Zeta este prima țară slavă din Balcani care a știut să devină independentă față de Bizanț. Ea va duce de acum încolo împotriva fostului său protector o politică activă, susținînd sau determinînd veleitățile de independență ale Bulgariei vecine. Prințul Mihai, chiar, cel care conducea principatul de la moartea lui Ştefan Voislav, îl încoronează pe fiul său, Constantin Bodin, în 1072, ca țar al bulgarilor.

În 1077, același Mihai primește de la Roma, a cărei opoziție față de Bizanț este totală de la schisma din 1054, coroana regală. Sub Constantin Bodin, care-i urmează, domnind între 1080 și 1101, o nouă etapă începe: regatul sîrb profită de luptele care opun Imperiul de Răsărit normanzilor și de poziția sa excentrică în Balcani pentru a-și alipi Raska vecină, care va deveni centrul de greutate al Serbiei și baza expedițiilor sale împotriva Bizanțului.

Moartea lui Constantin Bodin îi oferă Imperiului grec un moment de pace de care va profita Alexie Comnenul pentru a agrava rivalitatea care se naște între cei doi poli ai regatului sîrb: Zeta și Raska. În primele două treimi ale secolului al XII-lea, Serbia se vede din nou supusă Bizanțului și pradă revoltelor neîncetate care fac din hegemonia greacă o hegemonie precară. Manuel Comnenul nu face decît să reprime revoltele „Marilor Jupani" din Raska. Revolta condusă de Ştefan Nemanja în 1166 este astfel reprimată sîngeros de Manuel, dar cînd Andronic Comnenul îi urmează, în 1181, se declanșează o cumplită insurecție care, cu sprijinul lui Bela III al Ungariei, va aduce războiul pe întregul teritoriu al Imperiului. Sîrbii profită pentru a-și lărgi teritoriul în defavoarea Imperiului: valea Moraviei, Zeta și o parte din coasta adriatică trec sub dominația lor.

La moartea sa, în 1196, Marele Jupan Ştefan Nemanja lasă un stat sîrb puternic, localizat în nord-vestul Peninsulei Balcanice, care se va împotrivi, cu ajutor bulgar, oricărei tentative de recucerire a Bizanțului. După căderea Constantinopolului în

mîinile cruciaților în 1204 și împărțirea rămășițelor Imperiului între veneţieni şi baronii occidentali, urmaşul lui Nemanja, Ştefan II, primeşte din partea Papei coroana regală (1217). Doi ani mai tîrziu, el primeşte de la Niceea permisiunea de a crea în Serbia un arhiepiscopat autocefal. La sfîrşitul secolului al XIII-lea,regatul sîrb al Nemanizilor devine o putere balcanică.

Soarta Bulgariei, în ciuda trecutului său glorios, seamănă cu cea a Serbiei. Zdrobirea de către Vasile II a Imperiului lui Samuel nu a pus capăt şi dorinţei de independenţă a nobilimii. Moartea Bulgaroctonului, exacţiunile fiscale ale guvernului bizantin şi stîngăciile comise faţă de autorităţile religioase bulgare au suscitat în 1040 o revoltă generală împotriva grecilor, înăbuşită în anul următor, dar care pune în lumină eşecul eforturilor de asimilare întreprinse de basileu.

Trebuie, însă, aşteptată prăbuşirea puterii bizantine în Balcani, care urmează morţii lui Manuel Comnenul, pentru a vedea reconstituindu-se un adevărat stat bulgar. La sfîrşitul secolului al XIII-lea, doi fraţi de origine nobilă bulgară sau valahă, Assan şi Petru, sprijiniţi de sîrbi şi unguri, îi ridică pe boieri cu ajutorul cumanilor veniţi din stepele Rusiei. Soldaţii lor invadează Moesia, distrug nordul Thraciei şi pătrund în Macedonia. Assan este îndată încoronat ţar, iar campaniile lui Isaac II, chiar dacă îi obligă pe bulgari să evacueze Thracia şi Macedonia, nu pot împiedica naşterea unei Bulgarii independente.

După o perioadă confuză, care vine după moartea lui Assan I, în 1196, şi cea a lui Petru în anul următor, coroana îi revine ţarului Caloian, fratele lor, în care Bizanţul va găsi un adversar de temut. În 1204, el reuşeşte să obţină de la Papalitate recunoaşterea titlului său imperial. Pînă la moartea sa, în 1207, el întăreşte dominaţia asupra nord-estului Peninsulei Balcanice, combătînd Imperiul Latin şi Regatul Thessalonicului, aşa cum combătuse şi Bizanţul.

Odată cu domnia lui Ioan Assan II, Imperiul bulgar cunoaşte o impresionantă extindere. Ţarul nu se gîndeşte decît la cum să exploateze ostilitatea dintre latini şi greci pentru a-şi asigura coroana Constantinopolului. Înmulţindu-şi intrigile şi intervenţiile, el nu va reuşi totuşi să devină stăpînul metropolei bizantine dar, instalat în Thracia şi Macedonia, el constituie, pînă la moartea sa, în 1241, un pericol permanent pentru Imperiul de la Niceea. Dispariţia sa, coincizînd cu invazia mongolă, marchează prăbuşirea puterii bulgare. Distrusă de invadatori, Bulgaria este supusă tributului. Fiii minori ai lui Ioan Assan sînt neputincioşi în faţa revenirii în forţă a bizantinilor şi Ioan III Vatatzes nu face nici un efort pentru a recuceri teritoriile pierdute.

Disputele interne absorb toate energiile bulgare pînă la sosirea la putere a unui Nemanid, Constantin Tich, care domneşte între 1257 şi 1277, întărind legăturile bulgaro-sîrbeşti. În 1280, cumanul Gheorghe I Terter devine ţar, după ce-l va fi detronat pe protejatul Bizanţului, Ioan Assan III. Carol de Anjou va găsi în el un aliat sigur împotriva grecilor. La sfîrşitul secolului al XIII-lea, cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice scapă definitiv din sfera de influenţă bizantină.

Mai la est, moartea lui Iaroslav cel Mare, în 1054, deschide pentru Rusia o perioadă de confuzie şi o anarhie care se va prelungi pînă la invazia mongolă din 1224. Unitatea teoretică, realizată, un moment, de Kiev, apare repede ca artificială. Împărţirea teritoriilor între descendenţii prinţilor duce la apariţia unei multitudini de principate, iar titlul de Mare Prinţ[22], rezervat celui mai mare frate din familie, nu este mai încărcat de semnificaţii decît cel de „senior“ în Polonia. Războaiele civile se înmulţesc şi principatul sfîşiat este o pradă uşoară pentru barbarii nomazi ai stepelor: polovţienii şi cumanii. Se pare că, începînd cu secolul al XII-lea, a vut loc o importantă mişcare migratoare îndreptată în special către nord-est, între cursurile superioare ale fluviilor Volga şi Oka, şi către Galiţia, aceasta punîndu-i pe ruşi în contact cu polonii.

Din cele aproape 60 de principate care se nasc atunci, cîteva nume se disting prin importanța lor. Principatul Kievului cunoaşte, pînă în 1157, o anume preponderență în raport cu celelalte, suveranii săi purtînd numele de Mari Prinți. Unul dintre ei, Vladimir II Monomahul (1113-1125) apare, chiar, la un moment dat, ca stăpîn al întregii Rusii. Dar dezordinea care urmează morții sale face să se prăbuşească toate visele mărețe ale Kievului. Acest principat îşi păstrează, pentru o bună bucată de vreme, supremația asupra principatului nordic Suzdal, al cărui principe dinastic, Andrei Bogoliubski, cucereşte Kievul în 1169 şi încearcă să organizeze un stat unitar, transmisibil din tată în fiu. Întrega sa viață, el va lupta zadarnic pentru a-şi realiza țelul. Mai există, pe lîngă numeroasele principate moştenitoare ale Rusiei – Kiev şi Suzdal –, oraşe comerciale care se organizează în republici autonome: cel mai prosper, Novgorodul, devine şi el un principat, al cărui suveran, Alexandru Nevski, îi bate pe suedezi pe Neva, în 1240, şi pe Teutoni pe gheața lacului Ciud, doi ani mai tîrziu.

Această țesătură de micro-state nesigure şi fluctuante, mongolii lui Gengis Han o cuceresc fără nici o greutate începînd cu 1224. În 1237, Riazan este luat cu asalt. În anul următor, mongolii intră în Moscova şi pradă tot nord-estul Rusiei. În acelaşi timp, detaşamente întregi de cavalerie supun la sud-est triburile nomade ale polovțienilor şi cumanilor. În 1240, principatele din sud cunosc, la rîndul lor, invazia. Kiev-ul este cucerit şi, odată cu el, întregul teritoriu populat de ruşi intră sub dominație mongolă.

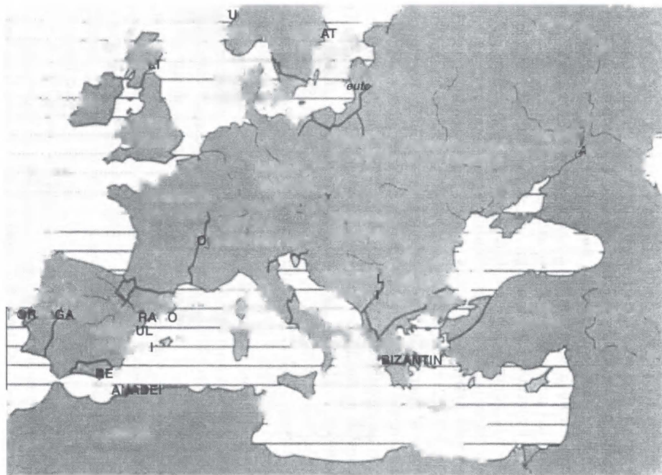
Refluxul acestora din urmă în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, chiar dacă eliberează Europa Centrală, nu marchează pentru Rusia sfîrşitul dominației Hanilor. Stabiliți pe malul Mării Negre, mongolii Hoardei de Aur continuă să-şi exercite protectoratul asupra totalității principatelor ruseşti. Un tribut anual, plătit de fiecare prinț, materializează aceste legături de vasalitate şi, la fiecare schimbare de domnie, noul suveran trebuie să meargă în țara mongolă pentru a-i aduce Hanului

omagiul datorat oricărui suzeran. Nici un prinț rus nu scapă de această dură dominație, nici măcar Alexandru Nevski, a cărui victorie asupra Teutonilor şi Gladiferilor devine simbolul rezistenței ruse împotriva năvălitorilor. Pînă la distrugerea Hoardei de Aur de către Ivan III la sfîrşitul secolului al XV-lea, mongolii vor rămîne arbitrii situației în această parte a Europei. Sub protectoratul lor se va elabora, în timpul ultimelor secole ale Evului Mediu, națiunea rusă.

Şi Bizanțul?

Marele brigandaj latin din 1204 nu a pus definitiv capăt Imperiului Bizantin. În fața lui Balduin şi a principatelor france, prea slabe pentru a-şi extinde dominația în Asia Mică, mai multe state greceşti s-au constituit pe malul sudic al Mării Negre şi în Anatolia. Din cele două principate întemeiate de nepotul lui Andronic Comnenul, cel al lui David, din jurul Heracleei din Pont, a dispărut repede. Al doilea, însă, al cărui suveran, Andronic, se proclamă basileu la Trapezunt, va rezista asalturilor tuturor vecinilor săi şi-şi va păstra independența pînă în 1461, practicînd un comerț activ şi extinzîndu-şi autoritatea de la Sinope şi pînă la Caucaz, ca şi asupra mai multor oraşe comerciale în Crimeea, Cherson şi pînă la malurile Mării Azov.

În partea europeană a ex-Imperiului Bizantin, latinii, decimați de atacurile bulgarilor, n-au putut împiedica formarea unui alt principat grec, în Epir. Aflat în fruntea sa, despotul Mihai Anghelos, care menține vechile instituții, se declară independent de Imperiul din Niceea, instalîndu-şi capitala la Arta şi sprijinindu-se pe o biserică greacă autonomă. Urmaşul său, Teodor Anghelos, începe foarte curînd lupta împotriva latinilor. În 1216, el îl face prizonier şi-l elimină pe Împăratul de la Constantinopol, Robert de Courtenay, întors de la Roma (via Epir) unde a fost încoronat de Papă şi, în 1222, cucereşte Thessalonicul. Nu-i trebuie nimic mai mult pentru a se pro-

AT
eute
GA
RA
UL
BE
BIZANTIN

clama basileu cu ajutorul tuturor episcopilor greci din Europa şi pentru a obţine ungerea din partea patriarhului de Ohrida. În 1230, însă, atunci cînd devine stăpîn al Adrianopolului şi ameninţă pe faţă fosta capitală imperială, el este crunt bătut de bulgarii lui Ioan Assan şi trebuie să renunţe să restaureze, în propria-i persoană, puterea bizantină.

Recucerirea se efectuează, în cele din urmă, pornind de la cea mai importantă parte a statelor sale – Imperiul Niceei, stabilit în Asia Mică, de pe malurile Egeei (Smirna) şi pînă la cele ale Mării Negre –, sub domnia lui Theodor I Lascaris (1204-1222). Bine apărată de triplele sale ziduri, aşezată în mijlocul unei bogate regiuni irigate şi la întretăicrea marilor căi comerciale, Niceea serveşte drept refugiu preoţilor şi funcţionarilor care trebuie să părăsească, în 1204, Constantinopolul. Luptînd pe două fronturi, împotriva turcilor la est, înfrînţi la Iconium de Theodor, dar şi împotriva latinilor la vest, Imperiul de la Niceea se impune repede ca putere regională. Sub Ioan III Vatatzes (1222-1254), puterea centrală se întăreşte în defavoarea nobililor, în timp ce basileul intervine activ în Europa, susţinîndu-l pe Frederic II împotriva Papei şi aliaţilor săi, conducînd el însuşi o campanie împotriva bulgarilor cărora le preia Thracia şi Macedonia, cucerind mai apoi Thessalonicul şi despotatul Epirului. Cînd moare, în 1254, aureolat de un imens prestigiu şi de o mare fervoare populară, doar Constantinopolul, Grecia şi insulele mai sînt încă în mîinile latinilor. Dar nu pentru multă vreme. În 1259, Mihai Paleologul, care preia puterea în Niceea, înfrînge la Pelagonia, în Macedonia, o puternică armată de coaliţie, pentru ca, mai tîrziu, pe 25 iulie 1261, cu ajutorul genovezilor care i-au acordat sprijinul flotei lor în schimbul a multiple privilegii în toate oraşele Imperiului şi în Marea Neagră, să intre fără luptă în Constantinopol, de unde ultimul Împărat latin, Balduin II, fuge şi unde este încoronat în Sfînta Sofia sub numele de Mihai VIII.

Timp de mai bine de 20 de ani, Mihai VIII va trebui să lupte împotriva coaliţiei latinilor, bulgarilor şi urmaşilor despo-

tului din Epir. În 1281, alianța de la Roma, în persoana papei Martin IV, a venețienilor și a lui Carol de Anjou, cărora li se adaugă bulgarii și sîrbii, pun grav în pericol viitorul Imperiului restaurat. „Vecerniile Siciliene“, însă, și intervenția aragoneză în Italia de Sud îndepărtează pericolul și permit restului Imperiului Bizantin să supraviețuiască pe cele două maluri ale Bosforului, în ciuda disputelor interioare, a luptelor sociale și a presiunii constante exercitate asupra frontierelor sale de turbulenții săi vecini.

Biserica: putere temporală și contestată

Victorioasă asupra Împăratului germanic în interminabila luptă pe care a dus-o împotriva acestuia în dorința de a face să prevaleze propria sa viziune despre *dominium mundi*, încoronînd și detronînd suverani și prinți după bunul său plac sau în funcție de preocupările sale spirituale și temporale, profitînd de slăbiciunile patriarhatelor din Orient și de înaintarea către est a creștinismului roman, reprezentată, în sfîrșit, de cîteva personalități remarcabile – un Inocențiu III, un Grigore X sau un Bonifaciu VIII –, Papalitatea s-a comportat în secolul al XIII-lea ca o adevărată putere europeană. Desigur, ea n-a avut numai succese. N-a reușit să relanseze cruciada, nici să restaureze unirea Bisericilor din Occident și Orient, nici, mai ales, să impună tuturor teoria sa despre teocrația pontificală. Regii Franței au refuzat mereu să aducă omagiu pontifului roman, opunînd doctrinei sale pe aceea a regelui „împărat în regatul său“. Pentru a fi făcut un pas mai mult în conflictul ce-l opunea lui Filip cel Frumos, Bonifaciu VIII a trebuit să îndure, în 1303, umilința de la Anagni. Și totuși, în clipa în care „marele secol“ al Evului Mediu ia sfîrșit, prestigiul instituției pontificale rămîne considerabil. Eforturile făcute de către pontifi în domeniul legislației canonice și al administrației fac din statele lor o adevărată monarhie centralizată, care întîmpină, de altfel, ace-

leaşi dificultăţi ca şi omoloagele lor laice în privinţa dotării cu o fiscalitate permanentă. Ceea ce-i îndeamnă la a recurge la tot felul de expediente imaginate de clericii Curiei pentru a umple trezoreria Sf. Petru, expediente precum „cruciada“, predicată pentru acoperirea afacerilor politice fără nici o legătură cu cele spirituale şi uneori îndreptate împotriva creştinilor (Frederic II sau regele Aragonului).

Bisericii în asamblul său şi marii mase a fidelilor, miraculoasa îmbogăţire a societăţii occidentale, sub efectele combinate ale marilor defrişări, dezvoltării comerţului şi renaşterii urbane, ridică o nouă problemă: cum să-ţi afli izbăvirea într-o lume în care preocupările materiale, banul, ocupă un loc atît de important? Peste tot, într-adevăr, gustul cîştigurilor şi-al luxului este la modă. El se opune fundamental idealului de sărăcie şi caritate care fusese pînă atunci cel al Bisericii. În curînd, aceasta se vede contaminată, şi ea, de pofta de bani. Ea posedă imense domenii, strînge impozite, participă la activităţi comerciale. Numeroşi creştini, cei însufleţiţi adesea de cea mai profundă credinţă, consideră că mesajul lui Hristos este trădat de opulenţa clerului şi de spiritul de dominaţie al prelaţilor. Ei îşi doresc o revenire la simplitatea Bisericii de la început şi aspiră la o viaţă mai pură, făcută din sărăcie şi din dispreţul pentru lucrurile materiale. Manifestările cele mai caracteristice ale acestui fenomen apar cu pregnanţă în oraşele Italici de Nord şi în Sudul Franţei, acolo unde îmbogăţirea a fost mai rapidă şi unde diferenţele de avere sînt foarte evidente.

În faţa ostilităţii prelaţilor, unii călugări şi laici vin să critice în mod făţiş organizarea clerului, apoi diverse puncte ale doctrinei Bisericii, mai exact utilizarea anumitor taine. Ei sînt atunci consideraţi drept eretici, excomunicaţi de Biserică şi repede urmăriţi. Mişcările eretice, numeroase, după cum am văzut, în sînul Bisericii greceşti şi aceasta de multă vreme, încep să se manifeste în Occident încă de la începutul secolului al XI-lea, deopotrivă în Franţa de Nord (Orléans, Arras, Chalons-sur-Marne), în Acquitania, în Germania şi Lombardia. În cursul secolului al XII-lea, mai ales, ele iau amploare şi se

înmulţesc. Printre primii eretici, cei mai importanţi sînt dintre discipolii reformatorului italian Arnaldo de Brescia, sugrumat şi ars la Roma în 1155, şi cei ai bogatului negustor lyonez Pierre Valdès (sau Valdo). Creată către 1170, secta Sărmanilor din Lyon se opune ierarhiei catolice proclamînd că toţi credincioşii virtuoşi pot acţiona ca şi cum ar fi preoţi. Condamnaţi de Conciliul de la Verona, în 1184, fidelii lui Valdès se împart în mai multe facţiuni: cea care se instalează în Sudul Franţei şi se opune Catharilor şi care va fi recuperată de predicile Sf. Dominic. Cealaltă ramură trece în Italia, apoi în Europa Centrală, unde este vînată de autoritatea bisericească.

Mai periculoasă pentru Biserica romană este erezia cathară (= „purii"). Ea fost introdusă în Germania mai întîi, apoi în Nordul Franţei, în Lombardia, în Italia Centrală şi în Catalonia. De aici, ea trece în Languedoc şi în regiunea Albi, găsind un teren favorabil pe domeniile contelui de Toulouse. Pentru cathari (sau albigenzi), idealul de sărăcie este dublat de un refuz al oricărei taine şi al autorităţii Bisericii de la Roma. Ei pun, mai ales, sub semnul întrebării ideea unui Dumnezeu unic şi cred – înnodînd cumva cu tradiţia maniheismului oriental – în existenţa unei lupte permanente între principiul binelui şi divinitatea răului. Toleranţa lui Raymond VI le va permite să-şi organizeze, în Lauragais, o adevărată Biserică, cu şase episcopate şi comunităţi conduse de elita „perfecţilor" susţinuţi de aristocraţia locală.

În faţa acestui val de erezii, apărarea Bisericii se operează la trei nivele. În primul rînd prin reforme care sînt opera mai multor concilii, mai ales al celui de la Lateran, în 1215. Apoi prin represiune. Contele de Toulouse permiţînd ereziei cathare să se dezvolte pe pămînturile sale, unde un legat pontifical este asasinat în 1208, Papa Inocenţiu III predică o cruciadă împotriva catharilor. Condusă de Simon de Montfort, o armată de mici seniori ai Franţei de Nord invadează Languedoc-ul şi-l pradă, masacrîndu-l. Războiul durează mulţi ani şi nu ia sfîrşit decît la intervenţia regelui Franţei, Ludovic al VIII-lea, care supune regiunea. Bunurile lui Raymond VI îi revin, astfel, lui Simon de

Montfort, apoi regelui Franței în virtutea Tratatului de la Paris (1229). Toate acestea nu distrug însă erezia. Pentru a o stîrpi, Biserica se folosește de un tribunal special, Inchiziția, plasat sub directa autoritate a reprezentanților Papei și avînd sarcina de a-i urmări și condamna pe eretici. Numeroși vor fi cei aruncați în închisoare, torturați și, în cele din urmă, arși de vii.

Crearea ordinelor de cerșetori constituie a treia direcție a politicii adoptate de pontifii romani pentru a face față doctrinelor și practicilor eretice. Rămînînd credincioși învățămintelor Bisericii, fondatorii acestor ordine se străduiesc să pună în practică idealul de sărăcie care-i însuflețește pe mulți dintre credincioși. Începînd cu 1210, Papa Inocențiu III încuviințează regula de sărăcie pe care Francisc Bernadone (1182-1226) – fiu al unui bogat postăvar din Assisi, care renunță la toate bunurile sale pentru a trăi ca sihastru o viață de rugăciune și cerșetorie – o transmite cîtorva dintre discipolii săi: Frații Minori. Conștient de forța curentului care, în sînul populației creștine, înclină către întoarcerea la puritatea și simplitatea primelor timpuri ale creștinismului, și conștient și de pericolul prin care trece Biserica de a-și vedea credincioșii cei mai ardenți alunecînd către revoltă și erezie, Papa se străduiește să canalizeze și să recupereze un număr de aspirații și inițiative, foarte puțin diferite, la început, de cele ale catharilor sau ale altor secte apărute atunci în Italia, precum Patarin-ii, Sărmanii Lombarzi sau „Umiliții" din Milano.

Nașterea și avîntul rapid al franciscanismului se înscriu deci în politica de recucerire spirituală întreprinsă la începutul secolului al XIII-lea de Papalitatea romană. Destinați sărăciei, franciscanii – începînd cu însuși fondatorul lor, din care legenda a făcut un ascet complet rupt de lume – sînt în egală măsură și misionari, a căror acțiune vizează reînsuflețirea și întărirea credinței fidelilor. După moartea Sf. Francisc, în 1226 (el este canonizat doi ani mai tîrziu), comunitatea pe care el a întemeiat-o se transformă repede într-un ordin centralizat, ierarhizat și strîns legat de Sfîntul Scaun. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, el comportă mai mult de 1500 de case repartizate în 34 de pro-

vincii aflate în toate colțurile lumii creștine, din Italia pînă în Irlanda, din Portugalia pînă în Scandinavia. Influența sa este uriașă, preluată de cea a călugărițelor franciscane sau clarise, și de cea a celui de-al Treilea Ordin al Penitenților, care adună împreună laici asociați în numele acțiunii misionare. El este, în același timp, împărțit între „spirituali“ – zeloși ai unei sărăcii absolute și apropiați de ideile lui Ioachim din Flora (Gioacchino da Fiore) – călugăr cistercian a cărui operă despre Trinitate fusese condamnată la cel de al IV-lea Conciliu de la Lateran, în 1215 –, și „conventuali“, partizani ai îmblînzirii regulii.

Contemporană cu inițiativa Sf. Francisc, se impune și cea a canonicului spaniol Dominic Guzman. În 1215, după ce traversează Languedoc-ul în timpul unei misiuni și constată progresele ereziei cathare, el obține de la Inocențiu III să-i confirme comunitatea pe care tocmai o instalase la Toulouse pentru a-i converti pe cathari prin predici. Începînd cu 1220, ordinul dominican își constituie primele structuri, cu un magistru general căruia i se supun toți „frații predicatori“ și cu un capitul general care, reunit anual, elaborează regulile ordinului și controlează aplicarea lor. Această regulă este cea a canonicilor Sf. Augustin: ea acordă un loc larg rugăciunii și impune călugărilor obligația sărăciei și a cerșetoriei. Folosiți în lupta împotriva ereziei cathare, mai întîi ca predicatori care, altfel decît franciscanii, caută mai mult să convingă decît să emoționeze, apoi ca instrumente privilegiate ale Inchiziției, dominicanii nu întîrzie, și ei, să se împrăștie în întreaga Europă. Se cunosc 500 de case la sfîrșitul secolului al XIII-lea, principalele centre aflîndu-se în orașele universitare – Paris, Oxford, Bologna, Köln, Toulouse, Roma, Madrid, Segovia –, acolo unde erudiția fraților predicatori și calitatea învățăturii lor reușesc să monopolizeze catedrele facultăților. Începînd cu mijlocul secolului, cei mai iluștri profesori ai creștinătății – suabul Pierre de Tarentese, cel care va deveni Papa Albert cel Mare, napolitanul Toma d'Aquino – sînt dominicani.

Născute, ca și monahismul oriental, din dorința de a reveni la izvoarele creștinismului originar, ordinele de cerșetori apar,

în plin Ev Mediu clasic, ca o armă spirituală, întru totul devotată instituției pontificale și consacrată sarcinii sale de recucerire a spiritelor înspre ortodoxia romană. De la *Poverello* din Assisi și pînă la tribunalele Inchiziției, unde-și vor afla loc repede frații „minori“ și „predicatori“, distanța este uriașă. Cu franciscanii și dominicanii, Papalitatea dispune de un instrument de temut de convertire, de care nu se va sfii să se folosească în tot timpul secolului al XIII-lea și, mai departe chiar, pentru a-și menține și întări influența în Europa creștină.

Capitolul 7

CIVILIZAȚIA EUROPEANĂ ÎNTRE SECOLELE XI–XIII

■ *Fărîmițată politic, Europa este totuși, începînd cu secolul al XI-lea, locul unui vast amestec de popoare, datorat migrațiilor, cruciadelor, pelerinajelor și acțiunii clericilor sau negustorilor.*

■ *Principalele puncte centrale ale acestei firave identități sînt școlile monastice, apoi, începînd cu secolul al XII-lea, cele episcopale. Acestea din urmă dau naștere universităților, corporații de studenți și profesori, în general ecleziastici sau aspiranți la acest statut, corporații adesea opuse autorităților ecleziastice și laice.*

■ *În jurul universităților se produce o schimbare, o reînnoire a gîndirii prin redescoperirea autorilor antici – și mai ales a lui Aristotel. Problema împăcării mesajului evanghelic întemeiat pe Revelație cu logica aristotelică reprezintă esența scolastică, ilustrată de Abélard, Albert cel Mare și mai cu seamă de Toma d'Aquino.*

■ *Începînd cu secolul al XII-lea, în școlile publice, se dezvoltă cunoașterea limbilor „vulgare" și, plecînd de la acestea, o anume literatură profană triumfă în Franța odată cu romanul „de curte", ilustrat de Chrétien de Troyes. În secolul al XIII-lea, această linie se prelungește în simbolismul* **Romanului Trandafirului** *al lui Guillaume de Lorris sau în satira lui Jean de Meung. Pe lîngă această literatură aristocratică, se naște și o literatură burgheză – cronicile lui Robert de Clari, ale lui Villehardouin, Joinville, relatînd evenimentele vremii – și o poezie*

realistă şi satirică (**Romanul Vulpii*****). Marea capodoperă, însă, a Evului Mediu în limbă vulgară rămîne opera italianului Dante Alighieri,* Divina Comedie.**

■ ***Arhitectura, şi ea, se înnoieşte: în secolul al XI-lea, se naşte în Europa arhitectura „romană“, rezultat al influenţelor romană, bizantină, şi al puternicelor tradiţii locale, în timp ce în oraşe se înalţă catedralele „gotice“. Născută în Ile-de-France, în centrul domeniului capeţian, această artă regală, care încearcă să combine elanul mistic şi construcţia raţională, va fi imitată în întreaga Europă monarhică.***

Am văzut că imaginea unei Europe „feudale“, compusă din micro-societăţi închise în ele însele, trăind aproape autarhic şi organizate într-o rigidă piramidă, consecinţă a unei paralizii aproape complete a schimburilor, era în foarte mare parte mitică. Sub această formă caricaturală, ea nu a existat cu adevărat niciodată, nici măcar în vremea sumbrelor atacuri sarazine şi normande, cînd, după renaşterea carolingiană, autoritatea suverană s-a fărîmiţat într-un mozaic de centre investite cu putere, în fond slabe şi contestate. Această imagine este cu atît mai puţin corectă începînd cu secolul al XI-lea, cînd oraşele devin polul dezvoltării economice şi culturale.

Sigur că, pînă la începutul secolului al XIII-lea, tendinţa generală este cea de împrăştiere, cel puţin în plan politic. Doar din secolul al XII-lea, şi încă mai mult în secolul al XIII-lea, odată cu reînnoirea noţiunii de stat şi cu acţiunea cîtorva suverani (Capeţienii, Plantageneţii, Hohensatufen-ii) de unificare a domeniilor lor şi de creare a unui embrion de administraţie, supunîndu-i, în acelaşi timp, pe marii feudali autorităţii lor, abia atunci, deci, „balcanizării feudale“ îi urmează o regrupare de teritorii şi de popoare înzestrate cu o anume coerenţă (etnică, lingvistică, religioasă). Dar nici atunci, „naţiunile-state“ pe cale de a se naşte nu vor putea şterge particularităţi locale persistente.

Toate acestea favorizează, în multe domenii, organizarea – relativă, desigur, dar totuşi efectivă –, a societăţilor Europei creştine. Într-o vreme cînd statul-naţiune modern, cu frontierele sale rigide, cu limba sa fixă şi impusă minorităţilor supuse, cu specificitatea sa instituţională şi identitară, nu există încă, individul se află dependent de mediul său înconjurător imediat – clan, familie, seniorie, parohie, cetate etc. – şi pluteşte într-un universalism care, deşi manifest mai ales la elite, se hrăneşte din dubla referinţă imperială şi creştină. În acest sens, există – conştient sau inconştient – un fenomen care ar putea fi calificat astăzi drept „transnaţional" şi care face ca închiderii aparente a lumii feudale să i se suprapună structuri de schimb, de contact, de amestec, care dau societăţii occidentale creştine o relativă unitate.

Agenţii acestui amestec de popoare, limbi, culturi şi mentalităţi, nu sînt numai clericii. Migraţiile au contribuit şi ele, ca şi deplasările de populaţii care însoţesc marile defrişări şi colonizarea spaţiilor pînă atunci puţin populate. Războaiele, la rîndul lor – şi sînt numeroase –, mai ales cele care iau aspectul unor cavalcade îndepărtate şi încă şi mai mult Cruciadele, devin adevărate expediţii „multinaţionale", adunîndu-i pe baronii veniţi din toate colţurile Europei pentru a combate sub acelaşi semn simbolic, cel al apartenenţei lor la Creştinătate. Şi negustorii participă la această vastă mişcare, reunindu-se în tîrguri sau întîlnindu-se în îndepărtatele filiale comerciale pe care companiile lor le instalează în cele patru colţuri ale continentului, şi chiar mai departe. Pe toate marile drumuri terestre ale Occidentului medieval, ei se lovesc mereu de alţi itineranţi, pelerini, călători pe lungul drum către Roma, Ierusalim sau Saint-Jacques-de-Compostelle.

Este, însă, evident că, între toţi aceşti vectori de omogenizare, cei mai puternici sînt cei care ţin de universalismul creştin: clericii în majoritatea lor şi, în mod deosebit, reprezentanţii ordinelor religioase (comunităţi ierarhizate, strîns legate de Sf. Scaun şi a căror organizare transcende limitele

statului, senioriei şi clivajele etnice sau lingvistice). Din rîndul lor apar acei producători de cultură care sint „universitarii" Evului Mediu.

Şcoli şi universităţi

Între „renaşterea carolingiană" şi dezvoltarea universităţilor în secolul al XIII-lea, releul de transmisie al ştiinţei are loc în primul rînd prin intermediul şcolilor monastice, apoi episcopale. În secolul al X-lea, la vremea cînd ţările vestului european suportau din greu invaziile scandinave sau musulmane – mănăstiri jefuite, biblioteci arse, maeştri şi clerici alungaţi –, cultura şi studiile şi-au găsit refugiu în Imperiu şi au beneficiat de protecţia împăraţilor ottonieni. Otto I a reluat după propriile sale principii programul şcolar al lui Carol cel Mare şi a deschis, şi el, o „şcoală" a Palatului. Otto III l-a avut drept preceptor pe cel mai mare erudit al timpului, pe Gerbert d'Aurillac (viitorul Papă Silvestru II). Graţie lor, mănăstirile Imperiului rămîn mari centre intelectuale, asemeni celor de la Sankt-Gall în Suabia, Corvey în Saxonia, Gembloux şi Lobbes în Lotharingia.

Reînnoirea monastică din secolul al XI-lea este însoţită de un avînt la fel de spectaculos al şcolilor care se constituie în cadrul marilor abaţii benedictine şi clunisiene. Unele dintre ele îşi păstrează pînă în secolul al XII-lea o puternică influenţă: este cazul abaţiei de la Cluny şi al foarte bogatei sale biblioteci, cel al abaţiei Bec în Normandia, unde se întîlnesc Sf. Anselm, Yves de Chartres şi călugărul italian Lanfranc, cel care va deveni după cucerirea Angliei de către normanzi, arhiepiscop de Canterbury, cazul apoi, al abaţiei de la Monte-Cassino, al celor din regiunile morave, din Liège, al abaţiilor Sf. Victor şi Sf. Géneviève din Paris, unde au predat Guillaumme de Champeaux şi Abélard. În mare, însă, asistăm, la jumătatea secolului al XII-lea, la declinul şcolilor monastice. Sînt semnele

timpului: accentul pus de către reformatorii cistercieni asupra meditației și rugăciunii, ca și asupra muncii manuale, i-a deturnat pe călugări de la studii, în timp ce tinerele generații urbane părăsesc instituțiile monastice, așezate prea departe de orașe și dispensatoare ale unui învățămînt tradițional.

De atunci, școlile episcopale vor fi cele cărora vîntul le va bate de la pupa. Instalate în orașe, ele existau și pe vremea lui Carol cel Mare, însă se dezvoltă abia începînd cu secolul al XI-lea, triind contingente întregi de clerici ce vin din cele mai diverse medii. Magiștri și elevi sînt împreună itineranți, elevii urmîndu-i pe cei dintîi în deplasările lor de-a lungul Europei, trecînd din oraș în oraș în ritmul cererilor care sînt cu atît mai mari cu cît renumele magistrului e mai vestit. Această celebritate aduce, de altfel, și succesul școlilor episcopale: Fulbert la Chartres, Raymond de Sédirac la Toledo, Bérenger la Tours, Anselm și Abélard la Paris și Laon etc.

Aceste școli orășenești sînt puse sub autoritatea episcopului care-i numește și revocă pe profesori și alege din capitlul catedralei un discipol însărcinat să controleze ortodoxia învățămîntului și moralitatea elevilor și magiștrilor. Programul de studii continuă să se bazeze, ca pe vremea carolingiană, pe cele șapte arte liberale, grupate în două „cicluri“: *trivium* (gramatică, retorică, dialectică) și *quadrivium* (aritmetică, geometrie, teorie muzicală, astronomie). Învățămîntul magistral se reduce la o lectură a textului, comentat de magistru și discutat de către elev. Puțin cîte puțin, între școlile episcopale operează o specializare: se studiază dialectica și filosofia cu precădere la Paris, dreptul – la Bologna, medicina – la Salerno și Montpellier, retorica la Orléans, teologia la Laon, aritmetica la Chartres, astronomia și matematica la Toledo.

Studenții, care frecventează în număr din ce în ce mai mare, în secolul al XII-lea, școlile episcopale, nu sînt numai discipoli entuziaști ai marilor maeștri, avizi să cunoască și să facă descoperiri intelectuale. Deși cei mai mulți se îndreaptă către un statut clerical, există, printre ei, și tineri turbulenți, ale

căror afirmații și conduită indignează adesea autoritățile și pe reformatorii Bisericii, începînd cu Sf. Bernard însuși. Ei suportă foarte greu autoritatea episcopului, mai ales cînd acesta vrea să reformeze moravurile, controlîndu-le faptele și gesturile. De aici rezultă o mișcare de emancipare care se conturează în sînul comunităților pe care le constituie cu magiștrii lor la începutul secolului al XIII-lea și care coincide cu înființarea corporațiilor. „Universitățile" devin, într-adevăr, asociații de studenți și de profesori vizînd eliminarea tutelei episcopului, ba chiar uneori și a celei laice (staroste regal la Paris), pentru a apăra, în schimb, independența și privilegiile comunității școlare. Ele profită, întru aceastea, de foarte marea lor coeziune, manifestată mai ales cu ocazia grevelor, și de sprijinul unei Papalități care află astfel un mijloc suplimentar de a face ca autoritatea sa să învingă în fața puterilor locale.

Mișcarea începe încă de la sfîrșitul secolului al XII-lea. La Paris, în 1194, Papa Celestin III acordă corporației studențești primele sale privilegii. La acea dată, magiștrii și elevii începuseră să părăsească curtea interioară a catedralei, preferîndu-i pantele colinei Sainte-Géneviève sau abația Sf. Germain-des-Prés: ei considerau apăsător controlul exercitat de agentul episcopal, cancelarul, căruia-i revine dreptul exclusiv de a conferi gradele (mai ales *licentia docendi*, licența de învățămînt). În 1200, în urma unei înfruntări între burghezi și studenți, urmată de intervenția starostelui și a santinelei care a făcut mai mulți morți printre cei dintîi, regele Filip August trebuie, sub amenințarea grevei, susținută de profesori, să pună să fie dărîmate casele burghezilor responsabili de încăierare și să impună starostelui să-și ceară scuze Universității. Aceasta, oficial recunoscută de Papă în 1209, primește, șase ani mai tîrziu, din partea legatului Robert de Courçon, primele sale statuturi, fixînd regulile de alegere a magiștrilor, regulile disciplinare și obiectele de învățămînt. Trebuie așteptat, însă, pînă în 1231 pentru ca, în urma unor noi incidente grave, urmate și de secesiunea universitarilor de la Orléans, Universității de la

Paris, sustrasă deja jurisdicției episcopului, să i se acorde, printr-o bulă a lui Grigore X (*Parens scientarum*), dreptul de a se organiza singură şi monopolul acordării gradelor.

Naşterea altor universități are loc după aceeaşi schemă. La Oxford, emanciparea are loc între 1230 şi 1240, după ce Inocențiu III va fi aşezat tînăra universitate engleză, apărută sub domnia lui Ioan Fără Țară şi amenințată de dominația lui Henric III, sub protecția Sfîntului Scaun. La Bologna, şcoala episcopală pe care au reprezentat-o în secolul al XII-lea jurişti precum Irnerius şi Grațian, devine universitate (în 1219) în urma unui conflict care o opune nu autorității ecleziastice, ci celei comunale. Nu toate universitățile se nasc în urma unei rebeliuni împotriva puterii. Cea de la Napoli este întemeiată, în 1224, de Frederic II, cu scopul de a rivaliza cu cea de la Bologna, oraş guelf, şi de a furniza regatului Siciliei funcționari cu o înaltă calificare. Altele au fost create la inițiativa Bisericii, cu scopul de a combate sau preveni întoarcerea la erezie – este cazul universității din Toulouse, întemeiată în 1229, după cruciada cathară – sau cu scopul de a instala citadele ale civilizației creştine în plin teritoriu recucerit de la sarazini: la Salamanca, Valladolid, Valencia în Spania sau Coïmbra în Portugalia.

Înzestrate cu statuturi şi organizate după modelul altor corporații, universitățile scapă, ca şi clericii, jurisdicției obişnuite a suveranului sau oraşului. Membrii lor se grupează în „națiuni", care, la originea lor, îi adună pe studenții veniți din aceeaşi țară (la Paris se adunau „națiunea" franceză, normandă, picardă şi engleză). Învățămîntul, care se practică în latină, se ordonează în două cicluri şi este asigurat de Facultăți, în mare nu mai mult de patru: Artele (ştiințe şi litere), Decretul (dreptul), Teologia şi Medicina. Cărțile sînt rare şi scumpe, iar studenții, care deseori trebuie să-şi plătească singuri magistrul, au greutăți în a-şi duce viața de pe o zi pe alta. Cu atît mai mult cu cît studiile sînt foarte lungi (cel puțin 8 ani pentru un doctorat în teologie). Studenții alcătuiesc, ca atare, o lume turbulentă, foarte pestriță şi foarte legată de privilegiile şi libertățile

sale. Cu scopul de a le asigura un acoperiş şi o existenţă ceva mai senină, mai conformă statutului ecleziastic căruia cei mai mulţi i se dedică, întemeietori pioşi deschid pe proprie cheltuială colegii în care sînt primiţi studenţi bursieri. Astfel se prezintă colegiul fondat în 1257 la Paris de Robert de Sorbon, fiul unui ţăran devenit magistru de teologie şi cleric al Sf. Ludovic.

Cît despre magiştri, ei sînt ecleziastici, foarte ades Fraţi Predicatori sau Fraţi Minori, precum franciscanul Francis Bacon, profesor la Oxford, sau dominicanii Toma d'Aquino şi Albert cel Mare, canonizaţi amîndoi de Biserică. Magiştri şi studenţi, toţi călătoresc mult. Albert cel Mare va fi profesor la Regensburg, apoi la Strasbourg şi la Köln, înainte de a preda la Paris, unde lecţiile sale au un asemenea succes încît trebuie să le facă în aer liber, într-o piaţă care-i poartă numele: Piaţa Maubert (de la *Magister Albertus*). De-a lungul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea, magiştrii seculari de la Universitatea din Paris se opun vehement dominaţiei ordinelor cerşetoare asupra învăţămîntului universitar. Ei le reproşează cu precădere faptul că se dezinteresează de problemele materiale care se ridică înaintea magistraţilor şi că se comportă în mod voit ca nişte spărgători de grevă. Va fi nevoie de intervenţia regelui Franţei, Ludovic al IX-lea, şi de cea a Papei pentru ca aceşti călugări regulari să obţină în cele din urmă cîştig de cauză.

Filosofia şi teologia

Dezvoltarea universităţilor favorizează şi reînnoirea ideilor şi cunoştinţelor. Această reînnoire profită de contractele restabilite cu Orientul şi cu lumea greacă, prilejuite de cruciade şi de marile călătorii de afaceri, ca şi de progresul instrumentelor de exprimare. Latina, limbă universală, vorbită, citită şi scrisă de clerici, capabilă să redea toate nuanţele gîndului, îşi regăseşte puritatea atunci cînd, foarte departe deja de dialectele

populare, nu mai poate fi contaminată de acestea. Ea beneficiază în plus şi de înnoirea studiilor clasice episcopale. Ovidiu, Vergiliu, Lucian, Horaţiu, Cicero şi Seneca sînt studiaţi aici şi analizaţi, comentaţi şi admiraţi nu numai ca modele exclusiv stilistice, ci şi pentru conţinutul operelor lor. Clericii secolelor al XII-lea şi al XIII-lea acordă, de altfel, o foarte mare importanţă calităţii discursului şi scrierilor lor. Chiar şi Sf. Bernard, căruia îi cunoaştem dispreţul faţă de modelele antice, îşi redactează predicile şi tratatele după regulile retoricii savante.

Marea noutate a vremii o reprezintă renaşterea logicii, şi, în mod particular, a dialecticii. Pînă la mijlocul secolului al XI-lea, filosofia rămîne un simplu exerciţiu de subtilitate a minţii. În şcolile episcopale, sînt comentate texte de inspiraţie platoniciană, pagini din Seneca, Boethius sau John Scotus. Este un joc al minţii, total rupt de preocupările religioase. De Dumnezeu te apropii prin dragoste, credinţă, cunoaşterea scrierilor sacre, dar nu prin raţiune. Or, acest lucru se schimbă la sfîrşitul secolului al XI-lea, nu pentru că în sfîrşit clericii încep să discute esenţa revelaţiei, ci pentru că, în dorinţa de a o aprofunda, apare grija faţă de meditaţia raţională a dogmei. Aristotel are întru aceasta un mare rol: cel al tratatelor de logică, traduse de Boethius, care aşteaptă ca, odată cu Reconquista şi Cruciada, să pătrundă în Occident şi traducerile şi interpretările arabe ale filisofului grec – cea a lui Avicenna (980-1037) şi mai ales cea a lui Averroes (1126-1198).

Aristotel fundamenta cunoaşterea lumii doar pe raţiune. Cum să conciliezi aceasta cu doctrina creştină care se bazează esenţial pe credinţă? Aceasta este întrebarea pe care şi-o pune începînd cu secolul al XII-lea Thierry de Chartres. „Filosofia, spune el, este dragostea de Înţelepciune, iar Înţelepciunea este desăvîrşita înţelegere a adevărului care există, înţelegere care nu poate fi obţinută decît dacă iubeşti." Înainte de a ajunge aici, însă, se trece la făurirea instrumentului de înţelegere sub forma raţionamentului dialectic. În lectura cărţilor sfinte şi a scrierilor

Părinţilor Bisericii, Sf. Anselm şi discipolii săi (Anselm de Laon, de exemplu), introduc o parte de reflecţie personală, care se adaugă glosei, anume comentariului literal al textului. Aceasta este originea *scolasticii*: cînd, în privinţa unei probleme ridicate de un text apar contradicţii, logicii îi revine (şi deci raţiunii) misiunea de a concilia tezele în discuţie. În această perspectivă, dialectica trebuie, în mod esenţial, să explice şi să confirme conţinutul revelaţiei, fie că e vorba de existenţa lui Dumnezeu, de Sfînta Treime sau de alte articole ale dogmei examinate, de exemplu, de Sf. Anselm.

Se crede că metoda scolastică a fost repede considerată ca un pericol de către cei care, din sînul Bisericii, privilegiind demersul mistic, spiritualitatea Bisericii primitive şi cuvîntul sacru al Vechiului Testament, al Părinţilor greci şi al Sf. Augustin, privilegiază, în fond, credinţa necondiţionată în detrimentul raţiunii dialectice. Este cazul lui Hugues de Saint-Victor şi încă şi mai mult al lui Bernard de Clairvaux care, la Conciliul de la Sens, în 1140, va cenzura anumite propoziţiuni considerate prea îndrăzneţe ale lui Pierre Abélard şi-l va obliga, în 1148, la Conciliul de la Reims, pe un alt magister parizian, Gilbert de La Porée, să retracteze.

Abélard nu era nicicum revoluţionar în materie de teologie şi cu atît mai puţin un eretic. „Nu vreau să fiu Aristotel, scria el, astfel încît să fiu separat de Hristos." Dar mai mult decît Sf. Anselm, el aşeza logica aristotelică în centrul gîndirii teologice, estimînd că raţiunea trebuia să lumineze credinţa şi opunînd, în opera sa *Sic et non* (da şi nu), autoritatea autorităţii. De la încrederea acordată raţiunii şi pînă la repunerea în chestiune a anumitor dogme, drumul de parcurs nu era nesfîrşit. Fără a ajunge chiar acolo, Abélard era, totuşi, cu mult deasupra ideilor timpului său. Filosofia sa constituie o încercare de lămurire şi o critică raţională a ideilor primite care, asemeni moralei umaniste şi individualiste, nu putea să nu intre în conflict cu tendinţele dominante ale epocii. Aceasta este cauza, alături de drama personală pe care i-a adus-o iubirea pentru frumoasa

Héloïse, virulentelor atacuri şi persecuţiilor la care l-au supus adversarii săi. În 1121, Conciliul de la Soissons a ordonat ca *Introducere în teologie*, lucrarea sa, ce conţinea un număr de afirmaţii puţin ortodoxe despre Sfînta Treime, să fie aruncată în flăcări. Mai apoi, cel care, la 23 de ani, fusese vedeta studenţilor de pe colina Sainte-Geneviève, unde-şi deschisese propria şcoală în care tria clientela magistrului său Guillaume de Champaux, va rătăci timp de 20 de ani din mănăstire în mănăstire, pînă cînd, condamnat încă o dată de Conciliul de la Sens, este primit de Petru Venerabilul în abaţia sa de la Cluny, unde va şi muri în 1142.

În secolul al XIII-lea, scolastica se instalează în centrul gîndirii teologice şi aceasta sub influenţa magiştrilor proveniţi din ordinele cerşetoare. Alexandru de Hales (1190-1245), călugăr franciscan englez care a predat la Paris filosofia şi teologia, a fost unul dintre primii care foloseşte traducerile arabe din Aristotel, fără a se putea prea mult desprinde de gîndirea augustiniană. Albert cel Mare (1193-1280), provenit dintr-o familie nobilă suabă, provincial din ordinul dominican şi magister la Regensburg, Strasbourg, Köln şi, în cele din urmă, la Paris, îşi petrece o parte din viaţă reconstituind ansamblul filosofiei aristotelice, conspectînd lucrările arabilor şi rabinilor care aduseseră în Occident traduceri din filosoful grec. S-a străduit, apoi, să facă acest material accesibil clericilor şi să-l folosească – în *Summa theologiae*, către 1270 – în favoarea dogmei creştine. Discipolul său, dominicanul Toma d'Aquino – devenit Sf. Toma d'Aquino în 1323 – va face, însă, ca Aristotel şi comentatorii săi arabi să intre în gîndirea teologică occidentală. Fiu al unui senior înstărit din sudul Latium-ului, predestinat unui venit bogat, Toma, ca şi Francisc din Assisi, se rupe de mediul său şi renunţă la bunurile sale pentru a deveni dominican, apoi student la Paris şi Köln, în sfîrşit, profesor, tot la Paris şi în diferite oraşe ale peninsulei.

Autor al *Summei theologica* şi al *Summei împotriva gentililor* rămase, amîndouă, neterminate, dar amîndouă încercînd

să rezume întreaga cunoaştere umană, Sf. Toma se preocupă de stabilirea unei distincţii fundamentale între credinţă şi raţiune, între exigenţele inteligenţei creştine şi contribuţiile gîndirii antice. Filosofia este domeniul gîndirii raţionale şi tot ceea ce ţine de natură este demonstrabil doar prin resursele sale. Teologia, în schimb, se bazează pe revelaţii. Există, aşadar, între ele o separare absolută? Există, oare, cumva, un „dublu adevăr", aşa cum o lasă să se înţeleagă anumite afirmaţii ale lui Averroes? Toma gîndeşte altfel, el consideră, dimpotrivă, că există o armonie între credinţă şi raţiune şi că, dacă a doua trebuie să se subordoneze celei dintîi, fiecare îşi are, totuşi, locul şi funcţia sa, cunoaşterea aducîndu-i „doctrinei sacre" atît o metodă de judecată, cît şi presupoziţii fundamentale privindu-l pe Dumnezeu, apoi omul şi lumea.

Era tot prea mult pentru conservatorii strictei ortodoxii augustiniene. În 1277, anumite formulări ale lui Toma d'Aquino asupra unităţii formale a individului uman, asupra întîietăţii inteligenţei în actul voluntar, au fost condamnate de către episcopul Tempier şi de Facultatea de teologie. Scrierile averroiştilor, precum Siger de Brabant, sînt şi ele condamnate, tendinţa în ultimul sfert de veac al XIII-lea fiind aceea de a relansa augustinismul, sub influenţa franciscanului Duns Scot (1266-1308), în timp ce tradiţia mistică, al cărei principal reprezentant aparţine tot ordinului Fraţilor Minori, italianul Giovanni Fidanza, continuă să se menţină. Sf. Bonaventura (1221-1274), profesor la Paris alături de Sf. Toma d'Aquino şi autor al unui *Itinerariu al sufletului către Dumnezeu*, descrie aici etapele şi instrumentele spirituale cu ajutorul cărora omul poate spera să se înalţe către creator.

Progresul logicii şi al dialecticii, la fel ca şi aplicarea gîndirii aristotelice la examinarea textelor sfinte şi a scrierilor Părinţilor Bisericii, fundamente, pentru secole de-acum înainte, ale gîndirii teologice occidentale, nu trebuie să pună în umbră reuşitele în domeniul ştiinţific, fie că e vorba de zestrea antică, reintrodusă în Occident graţie traducătorilor arabi şi evrei ai

tratatelor de matematică, fizică, astronomie, alcătuite de greci (Universitatea din Toledo a jucat, în această privință, un rol considerabil), fie că e vorba de practicile medicale predate la Salerno sau de locul acordat metodei experimentale de către englezii Robert Grosseteste şi Roger Bacon. Acesta din urmă, mai ales, a deschis calea experimentării ştiinţifice într-al său *Opus majus*, redactat între anii 1268-1276. Născut în 1214, student la Oxford, apoi la Paris, intrat în ordinul franciscan, el îşi începe cariera, ca şi alţi tineri magiştri ai timpului, studiindu-l pe Aristotel. El renunţă, însă, mai tîrziu şi la filosofie şi la teologie în favoarea ştiinţelor, formulînd legile reflexiei şi fenomenul de refracţie, punînd în lumină erorile calendarului iulian şi punctele slabe ale sistemului lui Ptolemeu.

Dacă secolul al XIII-lea nu a inventat „summae-le" care să reunească nu numai ansamblul cunoştinţelor teologice, ci totalitatea cunoaşterii, el a fost deosebit de prolific în opere de acest gen, cea mai completă şi mai celebră dintre aceste „enciclopedii" fiind *Speculum Majus*, „Marea Oglindă", a dominicanului francez Vincent de Beauvais (1190-1264). Ea cuprinde trei tratate: *Oglinda naturală*, *Oglinda doctrinală* şi *Oglinda istorică*, completate, mai tîrziu, cu o a treia, operă a unui continuator al lui Vincent de Beauvais (*Oglinda morală*), în care se află rezumată întreaga cunoaştere omenească a vremii văzută dintr-o perspectivă ce vizează să integreze cunoştinţele unei viziuni creştine asupra lumii.

Literatură profană şi literatură burgheză

Începînd cu secolul al XIII-lea, în Occident are loc o puternică difuzare a culturii literare. Dezvoltarea afacerilor impune noilor elite să ştie să citească, să scrie, să socotească, să se exprime în mai multe limbi – începînd cu franceza care, la vremea respectivă este limba folosită de negustori – impune, deci, ca ele să primească o instruire adaptabilă nevoilor

momentului. Această instruire este asigurată în şcoli publice, independente de influenţa clerului. Ea este asigurată în limba „vulgară“, ceea ce contribuie la fixarea graiurilor „naţionale“ şi face să pălească hegemonia latinei, redusă, la mijlocul secolului al XIII-lea, la două spaţii principale: învăţămîntul superior şi liturghia.

Două fapte majore merită a fi subliniate. În primul rînd, întîietatea pe care o exercită, în domeniul literelor profane, literatura franceză. Franţa este atunci ţara cea mai populată şi cea mai prosperă din Europa, ţara în care se întretaie şi intră în contact oameni de afaceri veniţi din cele patru puncte cardinale ale continentului. Este ţara care şi-a exportat elitele cavalereşti către Spania, Italia de Sud, Anglia, Pămîntul Sfînt, Moreea etc. şi a cărei capitală, Parisul, devenită centrul intelectual cel mai important al Occidentului, atrage magiştri şi mulţimi de studenţi provenind chiar din marile universităţi străine.

A doua trăsătură a acestei literaturi medievale clasice este declinul speciilor pur cavalereşti în favoarea romanului zis „curtenesc“ şi a poeziei lirice. Cîntecele de gestă nu dispar, desigur, de la o zi la alta din orizontul cultural al lumii feudale, deci nici din Franţa, unde genul a atins apogeul în secolul al XII-lea. Formulele sale, însă, uzate, nu se mai reînnoiesc, autorii mulţumindu-se, cel mai adesea, să reproducă în mai multe sau mai puţine cuvinte modele din trecut. *Huon de Bordeaux*, operă omonimă de la începutul secolului al XIII-lea, scapă puţin conformismului genului, în afara Franţei însă, tradiţia epică se menţine, traducînd temperamente „naţionale“ deja afirmate, fie că e vorba de Spania, de Portugalia sau de regiunile germanice. Compus către 1200, în Germania de Sud, „Cîntecul Nibelungilor“ preia şi structurează, în jurul temei morţii lui Siegfried şi a răzbunării Kriemhildei, străvechi legende nordice importate în ţara francă şi germană în secolul al VI-lea. Personajele eroice pe care această epopee le pune în scenă nu reproduc, în mod stereotip, modelele franceze, dar nici nu se eliberează de spiritul vremii: Siegfried şi Gunther sînt războinici de

valoare, nu nişte primitivi care ignoră frumoasele maniere ce triumfă, la acea oră, în romanul curtenesc.

De la mijlocul secolului al XII-lea, publicul îşi îndreaptă preferinţele către literatura de curte, aşa cum s-a dezvoltat ea în ţările de limbă *d'oc*, în jurul marilor feudali sau simplilor castelani avînd gustul rafinat a ceea ce ţine de spirit. Schimbarea intervine mai întîi la nivelul formei, odată cu înlocuirea epopeei cîntate de către opere citite cu voce tare şi rimate. Temelor militare care dominau primele cîntece de gestă li se adaugă, tot sub influenţă languedociană, teme privind natura şi iubirea. Cu Aliénor de Aquitania, soţia lui Ludovic al VII-lea, apoi a lui Henric Plantagenetul, această nouă literatură pătrunde pe domeniul regal francez, apoi în Imperiul angevin şi în Anglia normandă. Fiicele lui Alienor, Alice-de-Blois şi, mai ales, Marie, contesă de Champagne, protectoare a lui Chrétien de Troyes, contribuie mult la difuzarea acestei literaturi în Franţa de Nord.

În timp ce tradiţionalul cîntec de gestă cunoaşte puţin cîte puţin influenţele timpului, cu romanul curtenesc înfloreşte un nou gen, mai bine adaptat preocupărilor vremii şi evoluţiei mentalităţii aristocratice. Inspiraţia celtică, care transpare în legendele bretone şi în cele trei mari teme narative, a lui Tristan, a Graalului şi a lui Arthur – şef al rezistenţei bretone împotriva invadatorilor saxoni din secolul al VI-lea –, se amestecă cu modelele epice ale antichităţii, împrumutate mai ales de la Vergiliu şi Ovidiu. Printre poeţii care s-au afirmat în literatura curtenească, trebuie menţionat Benoît de Saint-Maure, protejat al lui Aliénor şi autor al *Romanului Troiei*, compus în 1165 şi punînd în scenă eroi antici transformaţi în cavaleri viteji, Marie de France, ale cărei *Lais* – mici nuvele poetice – folosesc mult legendele bretone, Gautier d'Arras şi, mai ales, Chrétien de Troyes (~1135-~1185). Acesta din urmă, protejat de Marie, contesă de Champagne, apoi de Filip de Alsacia, conte de Flandra, începe prin a copia în stil antic, traducînd *Arta de a iubi* şi *Metamorfozele* lui Ovidiu. Alegîndu-şi, apoi, din tradiţia celtică subiectul pentru operele sale *Tristan şi Isolda* şi *Eric şi Enide*,

el va continua cu operele sale de căpătîi: *Yvain sau cavalerul cu leul* (~1177), *Lancelot sau cavalerul cu șareta*, pe care o va termina compatriotul său Geoffroy de Lagny, *Perceval sau Povestea Graalului*, de asemenea, neterminată. Eroii sînt, în aceste opere, cavaleri curajoşi, hărţuiţi, precum Lancelot, între dragoste şi aventură, sau angajaţi, precum Perceval, într-o asceză mistică care simbolizează căutarea Graalului, pocal conţinînd sîngele lui Hristos. Prin faptul că recurge la imaginar, prin arta sa de a lega o intrigă şi de a-şi pune în scenă personajele cu o psihologie complexă, Chrétien de Troyes este adevăratul fondator al tradiţiei romaneşti care începe să se afirme în Europa şi chiar dincolo de frontierele sale. Prin eleganţa şi limpezimea stilului său, Chrétien de Troyes contribuie, în plus, la triumful francianei – dialect din Ile-de-France – asupra altor graiuri din regat.

La începutul secolului al XIII-lea, literatura aristocratică cunoaşte o nouă transformare, consecinţă a schimbărilor care afectează mentalitatea şi gustul unui public mai modern, mai grijuliu faţă de realitatea concretă, mai aproape de universul intelectual al burgheziei şi clerului, şi, deci, de concepţia creştină despre cavalerism şi metodele scolastice. Odată cu *Romanul trandafirului,* al lui Guillaume de Lorris, compus către 1230, libertatea curtenească se desăvîrşeşte într-un simbolism voit didactic, ba chiar moralizator, şi în alegorie. Aproape 50 de ani mai tîrziu, Jean de Meung îi va compune o continuare, într-o perspectivă cu totul diferită, amestecînd preocupările enciclopedice cu satira feroce a moravurilor şi superstiţiilor vremii. El îşi bate joc de morala curtenească şi de cultul femeii, neagă superioritatea nobilimii de sînge şi pune raţiunea în centrul viziunii sale despre lume. Odată cu el, literatura trece către o nouă etapă care anunţă criza secolului al XIV-lea şi îndrăzneala timpurilor moderne.

Pînă atunci, însă, în timp ce literatura de curte continuă să producă opere de calitate în Spania, Catalogna, Portugalia, Germania (cu *minnesänger*-ii: Heinrich von Morungen, Reinmar

von Haguenau, Walter von Vogelweide), în oraşele italiene şi la curtea Siciliei, publicul curţilor seniorale contribuie la succesul unui alt gen literar, cel al poeziei lirice. Occitania încetează, în secolul al XIII-lea, să mai fie un centru de gravitaţie, centru care glisează către nordul Franţei, unde se afirmă mai ales Thibaud IV, conte de Champagne şi autor al unei opere în întregime consacrate iubirii, şi Adam din Halle, poet stabilit la început la Arras, apoi la curtea napolitană a lui Carol de Anjou, căruia îi datorăm frumoase motete şi rondeluri, ca şi cîteva prime încercări de teatru medieval (*Jeu de la Feuillée*, *Jeu de Marion*).

Semn al timpurilor, relativul declin al literaturii curteneşti este însoţit, în secolul al XIII-lea, de o dezvoltare foarte accentuată a literaturii burgheze. Epopeei imaginare, plină de înalte fapte de arme, de eroi pasionaţi şi mistici, i se substituie o literatură de actualitate: ceea ce am numi astăzi „istoria timpului prezent", în sensul în care autorul naraţiunii a fost martorul evenimentelor pe care le relatează. Acesta este cazul a doi cronicari ai celei de-a patra cruciade: Robert de Clari, mic nobil din regiunea Pérone, a cărui măruntă personalitate se ascunde îndărătul principalilor actori ai expediţiei, şi, mai ales, Geoffroy de Villehardouin, autor al unei *Cuceriri a Constantinopolului*, alcătuită în 1210, autor care a fost unul dintre cei mai importanţi protagonişti ai evenimentului, ceea ce nu-l împiedică să se pună în scenă cu cea mai mare discreţie. Opera lor dovedeşte un simţ foarte ascuţit al realului şi o grijă pentru actualitate care mai apare şi în *Istoria lui Ludovic cel Sfînt*, scrisă în ultimii ani ai regimului (între 1300-1309) de către Joinville, seneşal de Champagne, care-l însoţise, cu o jumătate de secol mai devreme, pe regele Franţei în cea de-a şaptea cruciadă şi care face din figura sa o imagine desigur idealizată, dar plină de o sinceritate naivă şi de o mare bunătate.

Cu *Romanul vulpii*, în secolul al XII-lea, înving gustul realităţii şi folosirea limbii vulgare, asociate vervei satirice care caracterizează întreg acest ansamblu de 27 de poeme căruia îi

este cunoscut doar un singur autor – Pierre de Saint-Cloud. Aceste poeme combină tradiția populară cu povestirile fabuliştilor antici (Esop şi Fedru), pun în scenă animale victime ale vicleniei perversități a vulpoiului (Renart): Isengrin lupul, Noble leul, Tibert pisica, Baudouin măgarul etc. *Romanul vulpii* va continua, în secolul al XIII-lea, cu *Renart de Bestourné* al lui Rutebeuf, *Le Couronnement de Renart* şi *Renart le nouvel* ale lui Jacquemart Gelée din Lille (1288) şi, mai tîrziu, *Renart le contrefait*. Zugrăvirea caracterelor cedează puțin cîte puțin locul satirei politice şi chiar religioase, anticlericalismul îndreptat mai ales împotriva ordinelor religioase semănînd cu cel al lui Jean de Meung, în a doua parte a *Romanului trandafirului*.

Detaliul realist, glumele pline de veselie, ironia antifeministă şi anticlericală, satira aplicată eticii curteneşti caracterizează şi cele cam 150 de *fabliaux*-uri care s-au păstrat, alături de „chantefable" – alternanță de versuri asonantice destinate a fi cîntate şi de bucăți de proză –, compuse în a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi consacrate poveştii unei idile adolescentine, contrariate, dar terminîndu-se în mod fericit: *Aucassin şi Nicolette*, prima producție a unui gen reprodus fără încetare pînă în zilele noastre.

Fără îndoială, însă, e că marea capodoperă literară a Evului Mediu, scrisă în limba vulgară – în speță italiana –, rămîne puternic marcată de spiritul religios. Este vorba de *Divina Comedie* a florentinului Dante Alighieri (1265-1321). Odată cu Dante, Italia dă secolului al XIII-lea european şi umanității întregi una dintre gloriile sale universale cele mai strălucite. Dante provine dintr-o familie burgheză guelfă moderată – *il popolo vecchio* –, care i-a înlocuit în fruntea Republicii pe aristocrații feudali. Discipol al lui Brunetto Latini, a cărui *Comoară*, scrisă în franceză, a fost compusă pentru instruirea conducătorilor cetăților italiene, el este în acelaşi timp poet – *Vita nuova*, publicată între 1291 şi 1293, cîntă dragostea sa pentru Beatrice Portinari, pe care-o iubeşte de la nouă ani şi care moare în 1290 –, scriitor politic (el scrie *De Monarchia*

pentru Împăratul Henric VII, de la care aşteaptă permisiunea de a se întoarce la Florența de unde l-au alungat guelfii „negri", partizani intransigenți ai Papei, în 1302), savant (*Quaestio de aqua et terra*) şi filosof, format de gîndirea aristotelică şi de cea a lui Toma d'Aquino.

Scrisă în exil, probabil între 1307 şi 1321, *Divina Comedia* (adjectivul „divin", apărut doar în secolul al XVI-lea, spune mult despre admirația postumă de care s-a bucurat Dante) relatează, în 100 de cîntece, de 130-140 de versuri fiecare, odiseea poetului „pierdut, în plin drum al vieții" în pădurea întunecată a păcatului, salvat de întîlnirea cu Beatrice şi înfăptuind un periplu mîntuitor în lumea cealaltă, condus mai întîi de Vergiliu, (*Infernul* şi *Purgatoriul*), apoi de Beatrice însăşi (*Paradisul*). Dincolo de acest itinerar simbolic, subiectul operei este universul în totalitatea sa: binele şi răul, frumosul şi urîtul, umanul şi inumanul, sublimul şi trivialul, individualul încarnat în propriul destin al poetului şi universalul, raționalul şi supranaturalul, pe scurt, tot ceea ce compune realitatea lumii, căci totul este semn de la Dumnezeu. Toate acestea transcend, din punctul de vedere al formei, genurile literare, amestecînd autobiografia şi istoria, filosofia de cea mai înaltă calitate cu polemica cea mai acerbă, politicul şi religiosul, într-o limbă poetică de o forță şi de o luminozitate extreme. Unul dintre marile texte ale aventurii omeneşti, fondator al identității culturale „italiene" şi imagine a Creştinătății medievale la apogeul său, echivalent, dacă am putea spune, prin armonia şi profunzimea sa, al capodoperelor arhitecturii şi sculpturii gotice.

De la roman la gotic

Imaginea bine cunoscută, popularizată de cronicarul Raoul Glaber, a „unei albe mantii de biserici" acoperind întreaga Creştinătate la începutul secolului al XI-lea, nu trebuie să inducă în eroare. E adevărat că, în contextul progreselor economice şi

spirituale care definesc această perioadă, occidentalii au fost cuprinşi de o febră a construcţiilor, însă arta „nouă", născută, în multe privinţe, la „comandă socială" şi sub semnul fervorii religioase a populaţiilor creştine, nu a apărut din neantul timpurilor barbare. Ea îşi află, dimpotrivă, rădăcinile într-o lungă tradiţie, căreia îi preia gusturile şi tehnicile.

Primul val este acela al arhitecturii şi decoraţiunilor „romane" Arheologii şi istoricii secolului al XIX-lea au calificat cu acest epitet arta Occidentului creştin în epoca feudală, pentru a marca cum trebuie înrudirea cu monumentele construite în vechiul Imperiu Roman, tot aşa cum se vorbeşte de limbi *romanice* pentru a desemna dialectele derivate din latină, după ce suportă şi influenţele „barbare" În fond, însă, dacă influenţele romane sînt evidente – întîlnite în planul construcţiilor, în folosirea boltei, a arcurilor pe coloane şi a frontoanelor triunghiulare, folosirea absidei şi a ornamentelor arhitecturale clasice – ele nu sînt nici pe departe singurele.

Arta bizantină, de remarcat în centrul Imperiului sau în prelungirile de la Ravenna şi Italia de Sud, cu edificiile sale cu cupole şi cu caracterul hieratic şi chiar ţeapăn al decoraţiunilor sale, arta musulmană, descoperită în Spania Reconquistei şi pe Pămîntul Sfînt, i-au inspirat mult pe arhitecţii şi artiştii romani. Mai trebuie ţinut cont şi de foarte vechile tradiţii locale – în Franţa, de exemplu, arta plină de realism şi vervă a artizanilor gali. În ţările Imperiului, din Lorrena şi pînă în Boemia şi din Africa pînă în Polonia, începînd cu a doua jumătate a secolului al X-lea, se dezvoltă o arhitectură ottoniană care prezintă deja numeroase trăsături comune cu romanicul şi care este moştenirea directă a artei carolingiene.

Primele manifestări ale unei arhitecturi romane originale – caracterizată prin bolta de pietre ajustate, meţinute de o piatră mai groasă, înfundată cu forţa, *cheia de boltă* – apar aproape în acelaşi timp, la sfîrşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea, în Catalogna, Lombardia şi Lorrena. De aici ele se extind în tot Occidentul creştin, punctul de convergenţă situ-

îndu-se în Burgundia și Auvergne, adevărate leagăne ale „marii arte romane“. Condițiile sînt atunci favorabile creării de biserici noi, mai spațioase și mai bine construite: înmulțirea comenzilor venite din partea prinților puternici (Wilhelm Cuceritorul și soția sa Mathilde, contele de Anjou Foulque Nerra etc.), a episcopilor și comunităților religioase, mîna de lucru numeroasă, progresele realizate în tehnica tăierii pietrei, mai buna folosire a animalelor de tracțiune pentru a transporta încărcături importante.

Începînd cu 1050, noutățile hotărîtoare în structura și decorarea edificiilor se generalizează. Planul bisericilor romane combină planul „sirian“, în formă de cruce, cu o navă centrală, tăiată de transept, deseori mărginită de naosuri laterale și uneori de un vestibul acoperit: narthexul. Dincolo de transept, o absidă semicirculară ades împărțită în absidiole adăpostind capele de jur împrejur, conține corul și altarul. Cînd biserica adăpostește sfinte relicve – ceea ce este fracvent –, acestea sînt, în general, conservate într-o criptă subterană, amenajată sub cor.

Printre problemele tehnice care se ridicau în fața arhitecților romanici, cea mai importantă era aceea a acoperișului. Structurile din lemn ale bisericilor preromane prezentau grave riscuri de incendiu. Au fost înlocuite cu bolți din piatră în plin arc, a căror tehnică este împrumutată de la romani. Greutatea, însă, a bolții îl obliga pe arhitect să construiască ziduri joase, groase, cu rare deschideri de mici dimensiuni. Pentru a compensa inconvenientele acestei tehnici care condamna biserica romană la a rămîne un edificiu îndesat și prost luminat, începînd cu secolul al XI-lea vor fi adoptate soluții variate: juxtapunerea mai multor cupole, bolți în umbrar susținute de arcuri ce dublează bolta, bolți cu linii de intersecție a două suprafețe, și unele și altele sprijinindu-se pe coloane robuste, pe ziduri consolidate de puternici contraforți etc.

Arhitectura aceasta nouă, apărută aproape în același timp în regiuni foarte îndepărtate unele de altele, s-a răspîndit repede în Franța – mai ales în Burgundia, Poitou, Auvergne, Provența,

Languedoc –, în Italia şi în Spania de Nord, apoi în Anglia şi în regiunile germanice. În secolul al XII-lea, specimene ale acestei arhitecturi pot fi aflate şi în Scandinavia, Ungaria şi în statele latine din Levant. Influenţa tradiţiilor locale, varietatea materialelor de construcţie (piatra de rîu în regiunile calcaroase ca Burgundia sau Ile-de-France, granitul în Masivul Central, cărămizile în Languedoc şi Lombardia), multitudinea nevoilor, explică marea diversitate a artei romane. Sînt de remarcat, de exemplu, bisericile şi mănăstirile foarte simple, cu linii pure şi austere, ridicate de călugării cistercieni, şi marile biserici de pelerinaj, mai ales cele care mărginesc principalele itinerarii conducîndu-i pe pelerini la Santiago de Compostella. Aşezate, în general, în plină cîmpie, precum Biserica Conques, construită între Rouergue şi Causses, sau biserica Sf. Nectarie din Auvergne, ele joacă rolul de adăpost la capătul unei etape şi posedă vaste galerii în care, noaptea, se întind rogojini pentru culcare. Cînd e vorba de punctul terminus al vreunui pelerinaj, atunci există alt fel de galerii, de mari dimensiuni, destinate şi procesiunilor solemne în faţa relicvelor sfinţilor.

Trebuie subliniate cîteva particularităţi regionale: edificii cu cupole în vestul Franţei, mari biserici normande, rhenane şi scandinave cu turnuri de faţadă şi cu clopotniţă (Jumièges, Worms, Lund), biserici fortificate în Languedoc şi Provenţa, acolo unde face ravagii pirateria musulmană, mari nave în umbrar în bisericile din Auvergne.

Cît despre decoraţiunile romane, acestea sînt total dependente de învăţămintele credinţei creştine. Pentru oamenii din popor, pentru ţărani, mai ales, ei constituind imensa majoritate a credincioşilor, biserica reprezintă o imensă carte cu poze, din care se învaţă istoria sfîntă şi care rezumă principalele învăţăminte ale Bisericii. Artizanilor, însă, care lucrează la decorarea edificiilor romane, le place să reprezinte şi scene de viaţă cotidiană. Sculpturi superbe într-un stil foarte pur, adesea naiv, împodobesc portalurile şi capitelurile coloanelor romane. Ziduri şi coloane erau pictate sau acoperite cu tapiserii, uneori cu

mozaicuri, însă frescele murale au fost foarte rar conservate, ca la Saint-Savin-sur-Gartempe (Vienne), Auxerre sau Berzé-la-Ville (Burgundia). Mai rămîn însă numeroase piese de orfevrerie din acele vremuri: cruci, calicii, carcase menite a adăposti relicve, făcute toate din metal prețios încrustat cu pietre și email.

În cursul secolului al XII-lea, în Franța de Nord se dezvoltă un nou tip de construcție religioasă, calificată drept „gotică" sau „barbară", în timpul Renașterii, în semn de dispreț față de operele medievale. În comparație cu bisericile romane, adesea construite în jurul mănăstirilor aflate în locuri retrase, edificiile gotice se ridică, dimpotrivă, în orașe. Pe măsură ce orașele își măresc dimensiunile, ele impun și biserici, primării, hale capabile să adăpostească nu numai populația cetății, ci și locuitorii împrejurimilor vecine care vin zilnic la piață sau iarmaroc. Cele mai frumoase construcții gotice sînt catedralele pe care episcopii le-au înălțat în centrul orașelor, pentru a sublinia rolul dominant al religiei creștine.

Noua arhitectură se naște în Ile-de-France, în jurul Parisului, pe domeniul regal al Capețienilor. Prototipul este abația Saint-Denis, transformată, începînd cu 1122, la inițiativa abatelui Suger, consilier al lui Ludovic al VII-lea, și înzestrată cu un narthex, cu un transept și un cor în boltă cu ferestre duble în ogive. Procedeul este cunoscut arhitecților romani, dar folosit pînă atunci (de exemplu, la catedrala Durham, în Anglia) într-o perspectivă pur decorativă. Nu este o întîmplare. Această artă, pe care contemporanii o vor boteza *opus francigenum* (lucru francez), este o artă regală, care se dezvoltă în clipa în care se afirmă monarhia capețiană și cînd unitatea teritorială a Franței se desăvîrșește. Dintr-o perspectivă identică, îmbinînd progresele tehnicii cu cele ale administrației regale și cu conceptele teologice ale momentului, ea va înflori și în Anglia regilor normanzi, în regatele spaniole ale Reconquistei, în regiunile Germaniei de Mijloc și în Scandinavia. Leagănul ei rămîne însă Bazinul parizian, unde sînt înălțate între mijlocul secolului

al XII-lea şi sfîrşitul secolului al XIII-lea perlele rare ale arhitecturii religioase gotice: Sens (1130-1168), Paris (1153-1250), Senlis (1153-1240), Rouen (1145-1307), Laon (1160-1200), Reims (1211-1300), Soissons (1177-1320), Chartres (1194-1260), Beauvais (1250-1300) etc.

Istoricii artei medievale au renunțat astăzi să mai definească stilul gotic printr-o referință exclusivă la formele arhitecturale şi, mai ales, la criteriile tehnice considerate, în mod absolut, ca specifice acestui stil: arcul frînt sau „ogiva“, des folosite în epoca romană, bolta situată pe întretăierea ogivelor, apărută la sfîrşitul secolului al XI-lea în Anglia şi nefolosită sistematic în epoca gotică, arc-butantul, esențial în echilibrul maselor, dar a cărui descoperire este posterioară lui 1180. Ceea ce distinge goticul de roman este mai degrabă spiritul care însuflețeşte întreaga producție artistică de la mijlocul secolului al XII-lea şi pînă la sfîrşitul secolului al XV-lea: un amestec armonios între elanul mistic şi rațional care, inspirat de construcția filosofilor şi teologilor, se traduce printr-un echilibru al volumelor, un avînt către înalt al edificiului, o adevărată pădure de piatră înălțată către cer (32 m la Paris, 37 m la Amiens, 48 m la Beauvais), deschiderea către lumina zilei grație dimensiunilor ferestrelor, substituirea simbolisticii romane cu un decor în care reprezentarea figurii umane ocupă un loc important şi se apropie de modelele clasice.

Această prezență a umanului nu este legată doar de metafizica vremii. Este, în egală măsură, şi produsul osmozei care se produce în secolele al X-lea, între populația cetății şi acest loc al sociabilității şi comunicării între indivizi care este catedrala. În navă sau naosurile laterale, poporul citadin circulă, mănîncă, doarme, ba uneori îşi introduce şi animalele. Aici se dau întîlniri de afaceri. Breslele care au finanțat şi realizat o parte din lucrări (zidari, dulgheri, sticlari etc.) îşi țin adesea aici reuniunile. Construirea edificiului, întinsă pe mai multe generații, se face cu ajutorul maselor citadine ale locuitorilor întregului ținut, folosiți la căratul grinzilor şi pietrelor din pădure sau carierele vecine.

Sculptura gotică a cunoscut şi ea un secol de profundă evoluţie. Primele programe iconografice sînt încă asemănătoare tradiţiei romane. Puţin cîte puţin, însă, artiştii substituie multitudinii de flori şi animale care definesc decorul roman, o artă centrată pe uman, la început reprezentat impersonal, într-o perspectivă mai degrabă didactică decît emoţională, apoi cu o grijă pentru emoţional, pentru exprimarea realităţii, respectînd regulile care dau operei de artă caracterul său clasic: decenţă în exprimarea sentimentelor, eleganţă şi claritate a trăsăturii, armonie a compoziţiei etc. Între 1260-1280, această tendinţă triumfă, cu nuanţe de la o ţară la alta, în faţadele şi interioarele marilor catedrale din Franţa de Nord, din Rhenania, Anglia, Spania şi Italia centrală: lui Hristos-rege din timpanele romane îi urmează Hristos al durerii, surprins în momentul crucificării, în timp ce o parte tot mai mare a programului iconografic este ocupată de viaţa Fecioarei (Bunavestire, Vizitarea) şi a sfinţilor.

Grafica şi artele minore evoluează în acelaşi sens, dar cu o oarecare întîrziere. Dacă trebuie să aşteptăm secolul al XIV-lea pentru a asista la înflorirea unei picturi cu adevărat gotice, arta vitraliului, favorizată de locul important pe care arhitectul i-l acordă în iluminarea edificiului, cunoaşte, în schimb, un formidabil avînt. Sticlăria pe care Suger o aşează de jur împrejurul galeriilor de la Saint-Denis, apoi programele realizate la Chartres, Bourges şi Paris (Sfînta Capelă) fac în curînd şcoală în întreg Occidentul şi contribuie la aceeaşi operă didactică ca şi sculpturile portalurilor. Acelaşi lucru se întîmplă cu miniaturile şi orfevreria, mai lente, însă, în desprinderea lor de modelele romane.

Tansformările pe care tehnica şi stilul gotic le-au impus construcţiilor religioase se regăsesc şi în numeroase edificii civile, fie că e vorba de o arhitectură militară (fortificaţiile de la Carcassone sau Provins), de palatele regale sau princiare (Luvrul lui Filip August, *Castel del Monte* al lui Frederic II), de primării sau alte palate comunale sau de locuinţele burghezilor bogaţi. La sfîrşitul secolului al XIII-lea, în spaţiul care se

întinde din nordul Angliei şi pînă în Sicilia şi de la Andalusia pînă la malurile Balticii şi în Polonia, *opus francigenum* este pe cale să devină arta Creştinătăţii occidentale. Apogeul său coincide cu cel al Europei medievale: o Europă care în curînd va cunoaşte din plin consecinţele lungii şi dureroasei crize a secolului al XIV-lea.

Note şi comentarii

[1] „Legiştii“ (de la etimonul latin *lex*, *legis* = lege) erau specialişti în drept roman, formaţi, cu începere din secolul al XII-lea, la marile Universităţi europene. Ca membri ai Consiliilor regale, atît în Franţa, cît şi în Anglia sau în Peninsula Iberică, ei şi-au pus competenţa cîştigată la dispoziţia statului monarhic, constituind astfel nu numai primul embrion de birocraţie în Europa, dar fiind, totodată, şi cei dintîi autori şi apărători ai ideii de suveranitate regală, pe care – deşi mulţi dintre ei erau membri ai clerului – au justificat-o sistematic împotriva teoriei theocratice şi universaliste pontificale (v. în acest sens, inter alia *Histoire de France*, sous la direction d'André Burguière et Jacques Revel. *L'État et ses pouvoirs*, par Robert Descimon, Alain Guéry, Jacques Le Goff, Pierre Lévęque, Pierre Rosanvallon, Paris, Éditions du Seuil, 1989).

[2] Cuvîntul „temporal“ (de la *tempus*, *temporis*) are în Evul Mediu o conotaţie religioasă şi se referă la tot ce ţine de lumea materială sau de Universul vizibil, în opoziţie cu „spiritualul“ – domeniul prin excelenţă al Bisericii romane – a cărui sferă era divinul.

[3] În realitate, avarii şi bulgarii nu au ocupat niciodată o regiune numită „cîmpia Dunării“: dacă primii s-au stabilit, în secolul al VI-lea (568), în Panonia, înlocuindu-i aici pe longobarzi şi gepizi (după ce, în prealabil, pustiiseră Dobrogea), ceilalţi se vor aşeza definitiv la sud de Dunăre, unde vor întemeia un stat propriu (în anii 679-681). Autorii se gîndesc probabil la teritoriul din jurul *gurilor* Dunării, ceea ce este altceva (V. şi *infra*, n. [4] şi [16]).

[4] v. nota precedentă şi [16].

[5] De fapt, această presupusă translaţie lexicală, ca şi filiaţia dintre *huni* şi *maghiari* (acreditată ulterior) sînt pur ipotetice.

[6] Principalul izvor istoric invocat, alături de aşa-zisa *Lex Ribuaria*, pentru a proba existenţa francilor „ripuari“ este geograful anonim din Ravenna, care aminteşte, către anii 475-480, de o regiune, *Francia Rinensis*, locuită de o parte a acestei populaţii (numită de autor francii *renani*). În opinia lui F. Beyerle, *ripuarii* nu au constituit niciodată un trib sau o ramură distinctă a francilor (mai bine zis nu au purtat acest nume). Studiind *Lex Ribuaria* cercetătorul german a arătat că aceasta nu reprezintă un cod distinct de *Lex Salica* (aparţinînd francilor *salieni*), ci numai o simplă variantă a ei, mai tîrzie. Termenul „ripuari“ (în forma corectă *riboari*) este menţionat, de fapt, pentru prima dată, în anii 726-727 în *Liber Historiae Francorum* (compusă la St.-Denis, în primul sfert al secolului al VIII-lea), fiind aplicat locuitorilor din partea dreaptă a Rinului, din regiunea cuprinsă între Köln şi Bonn (cf. Lucien Musset, *The Germanic Invasions. The Making of Europe (A D 400-600)*, The Pennsylvania State University Press, 1975, p. 69-70, 226, care oferă asupra acestei chestiuni informaţile cele mai complete; v. şi ediţia în limba franceză: *Les Invasions. Les vagues gérmaniques*, Paris, 1965. De asemenea, Louis Halphen, *Les Barbares. Des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, 3ème édition, Paris, 1936, *passim*).

[7] O prejudecată tenace, a cărei origine rămîne obscură, dar care se reflectă de mai multe decenii în periodizările convenţionale ale medievalităţii, prezente în toate manualele şcolare şi universitare, ataşează anului 476 dubla (dacă nu chiar tripla) semnificaţie de moment al căderii Imperiului Roman de Apus, de sfîrşit al Antichităţii şi de început al Evului Mediu. Or, după cum au demonstrat multe din cercetările din ultimii ani, o asemenea interpretare (inspirată – e bine să nu uităm acest lucru – de o perspectivă esenţialmente factuală sau evenimenţială asupra istoriei), chiar dacă nu este întrutotul lipsită de justificări, nu rezistă unei analize atente a faptelor. E adevărat că dificultăţile crescînde ale unei guvernări unitare şi tendinţele centrifuge din imperiu deveniseră, începînd cu secolul al III-lea, îndeajuns de serioase, pentru a-i determina pe împăraţi, cu începere de la Diocleţian, să atribuie sistematic responsabilitatea administrării Orientului şi Occidentului unor persoane diferite. Acest sistem pare a fi cul-

minat la moartea lui Theodosius I (395) prin numirea a doi succesori, Arcadius în Răsărit şi Honorius în Apus şi, mai tîrziu, prin hotărîrea – adoptată după promulgarea Codului Theodosian în 438 – ca edictele publicate de unul din împăraţi să nu se aplice automat în posesiunile celuilalt decît cu încuviinţarea expresă a acestuia. Cu toate acestea, se cuvine să distingem aici între realitatea de fapt şi realitatea ideii. Chiar dacă unitatea *de facto* a Imperiului a cunoscut, după secolul al III-lea, o erodare sistematică, ajungînd două veacuri mai tîrziu aproape formală, în mentalitatea epocii Imperiul continua să fie unul singur, aşa-zisul partaj din 395 nefiind conceput ca o divizare politică, ci numai ca o distribuire a puterii în cadrul *aceluiaşi* sistem de organizare. Din acest unghi, actul din 476 dobîndeşte înţelesul mai curînd al unei reveniri la o situaţie mult mai veche, de unitate a conducerii, decît al unei „prăbuşiri". Depunerea lui Romulus Augustulus de către Odoacru nu a afectat ci, dimpotrivă, a *întărit* autoritatea împăratului de la Constantinopol, în condiţiile în care şeful germanic – trimiţînd însemnele imperiale în răsărit – a recunoscut astfel preeminenţa acestuia asupra provinciilor apusene, acceptînd, totodată, din partea lui Zenon titlurile de patriciu şi *magister militum per Italiam* care, din punct de vedere juridic, îl transformau în funcţionar imperial. Procedînd în acest mod, Odoacru nu numai că restabilea de fapt unitatea puterii, dar se şi conforma unui tip de conduită specific tuturor regilor germanici, care vedeau în cel ce guverna la celălalt capăt al lumii romane singura autoritate în măsură a încarna în chip legitim ideea imperială. Inutil de a mai adăuga că, în acea epocă, actul său nu a avut nici un impact semnificativ, fiind, din contra, perceput ca restabilind o legitimitate periclitată de îndelungatele conflicte şi uzurpări anterioare (cf. J. B. Bury, *The Invasion of Europe by the Barbarians*, New York - London, 1967, p. 167-173; A. H. M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, Longman, 1978, p. 125-126; Ferdinand Lot, *La Fin du Monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1951, *passim*; Roger Remondon, *La Crise de l'Empire roman. De Marc Auréle à Anastase*, Paris, 1970; p. 225-228 şi *passim*. De asemenea, N. Iorga, *Evoluţia ideii de libertate*. Ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de Ilie Bădescu, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1987, p. 147-148 şi Lucien Musset, *op. cit.*, p. 27-28. Pentru izvoarele care relatează episodul din 476, cf. *inter alia* Iordanes, *Getica*, ed. G. Popa-Lisseanu, Bucureşti, 1939; idem in *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, II, Bucureşti, 1970;

Iordanes şi-a redactat opera la mijlocul secolului al VI-lea, după *Historia Gothorum* scrisă de Cassiodorus, astăzi pierdută).

[8] Lucrurile s-au petrecut, de fapt, invers, iniţiativa campaniei din Italia aparţinîndu-i nu lui Teodoric, ci împăratului Zenon, îngrijorat deopotrivă de veleităţile de independenţă manifestate de Odoacru în Italia, la scurtă vreme după evenimentul din 476 şi, pe de altă parte, de prezenţa din ce în ce mai ameninţătoare a ostrogoţilor în Peninsula Balcanică, care reclamau din partea autorităţilor imperiale noi concesii teritoriale (în virtuta *foedusului* din 470 cu romanii, care le garantase instalarea în Moesia inferioară). Pentru a orienta nemulţumirile crescînde ale ostrogoţilor într-o direcţie folositoare propriilor scopuri, Împăratul i-a cerut lui Teodoric – numit *magister militum*, consul şi patriciu – să se îndrepte spre Italia, ceea ce acesta a şi făcut în 488-489 (cf. Gabriel Fournier, *L'Occident de la fin du Ve siècle à la fin du IXe siècle*, Paris, 1970, p. 24, 27; Lucien Musset, *The Germanic Invasions...*, p. 45-47).

[9] Termenul de „catolic" (*catholicos* = universal) folosit aici de autor pentru a-i desemna pe creştinii din partea de apus a Imperiului (în cazul de faţă din Italia) în raport cu ostrogoţii arieni (tot creştini, dar eretici) a devenit de uz curent abia în secolul al XI-lea, după Marea Schismă din 1054, numindu-i astfel pe toţi credincioşii de obedienţă religioasă romană în opoziţie cu cei de rit „ortodox" (*orthodoxos* = calea, învăţătura dreaptă), afiliaţi Bisericii răsăritene. Pînă atunci, însă, ambele cuvinte (*catholicos* şi *orthodoxos*) au servit concomitent la caracterizarea susţinătorilor adevăratei doctrine, în contextul controverselor dogmatice de după secolul al III-lea d. Hr. Primul dintre cele două adjective a fost întrebuinţat pentru întîia dată în secolul I d. Hr. de Sf. Ignatius din Antiohia pentru a evoca plenitudinea, universalitatea Bisericii creştine. Cel de-al doilea a sfîrşit prin a se singulariza în vocabularul religios mai cu seamă după evenimentul din 1054, fără a i se cunoaşte însă autorul (care, probabil, nici nu există) (cf. Alfred Bertholet, *Dicţionarul religiilor*. Ediţie în limba română de Gabriel Decuble, Ed. Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 1995, p. 80; Jean Meyendorff, *Biserica ortodoxă ieri şi azi*. Traducere de Cătălin Lazaruca, Ed. Anastasia, 1996, p. 5-8; Timothy Ware, *The Orthodox Church*, Penguin Books, 1964, p. 19-26).

[10] Pentru secolul al VI-lea, termenul de „bizantin“ (de la numele vechii colonii greceşti Byzantion, întemeiată pe locul viitoarei capitale a Imperiului de Răsărit), utilizat de autor pentru a desemna structura politică din Orient şi pe conducătorul acesteia, este impropriu, de vreme ce, prin modul de organizare, prin mentalitate şi spirit universal, dimensiunea romană a Imperiului rămîne încă, în această vreme, aproape intactă. Se consideră că elenizarea Imperiului de Răsărit şi restrîngerea acestuia la teritoriile care ulterior vor face parte fie din stăpînirea sa permanentă, fie din zona sa de influenţă (bazinul răsăritean al Mării Mediterane, Peninsula Balcanică, Asia Mică, zona pontică şi Siria) înregistrează o cotitură decisivă odată cu secolul al VII-lea, la capătul mai multor decenii de războaie civile şi de confruntări cu duşmanii din afară (perşi, avari, slavi, arabi), prin instaurarea dinastiei Heraklizilor (de la numele fondatorului, Heraklius 610-641), a cărei politică de reforme instituţionale a pus definitiv capăt universalismului roman tradiţional. Procesul de grecizare şi orientalizarea Imperiului se va încheia un secol mai tîrziu (cf. Louis Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969, p. 51 *sqq*; Robert Fossier, *Le Moyen Âge*. Tome I, *Les mondes nouveaux*, Paris, 1986, p. 181 *sqq*, 283 *sqq*; Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1940, p. 52 *sqq*).

[11] Mai corect spus este că regele franc s-a convertit la creştinismul de rit roman (v. *supra*, n. [9]).

[12] V. *supra*, n. [10].

[13] „Recomandarea“ sau „închinarea“ (de la cuvîntul de origine latină *commendatio*) este forma primară a *omagiului* vasalic de mai tîrziu care constituie, la rîndul său, alături de *jurămîntul de credinţă* şi *investitură*, primul dintre cele trei momente ale ritualului de intrare în vasalitate, aşa cum s-a cristalizat acesta în secolele X-XII. Primele menţiuni despre „recomandare“ datează, după unele opinii, din secolele VI-VII, în Spania vizigotă şi într-un document din Galia merovingiană intitulat Formularul lui Marculf, dar fixarea definitivă a obiceiului pare a fi avut loc în a doua jumătate şi la finele secolului al VIII-lea, cînd semnalările documentare se înmulţesc. Iniţial, „recomandarea“ nu comporta nici o influenţă religioasă, ceea ce i-a determinat pe unii autori să considere că ceremonia ar avea o origine

germanică. Persoana care se „recomanda“, îngenuncheată, cu capul descoperit şi fără arme, îşi punea mîinile împreunate (*immixtio manuum*) în cele ale protectorului al cărui dependent urma să devină, recunoscîndu-i-se astfel supus (mai precis, „omul său“) şi rostind o scurtă declaraţie de fidelitate. Semnificaţia ceremonialului – evocat de documentele vremii prin sintagmele *in vasatico se commendare per manus* şi *in manus* (*manibus*) *se commendare* – era aceea a unei abandonări complete în mîinile seniorului (*traditio personae*). El însoţea acordarea „beneficiului“ (forma premergătoare „feudului“ de mai tîrziu), fiind reînnoit periodic. Prin transformarea sa în *omagiu* – proces încheiat, potrivit lui Marc Bloch, în secolul al XII-lea, dar, după opinia lui Ferdinand Lot, mult mai devreme, la mijlocul secolului al VIII-lea – ceremonialul „recomandării“ (devenit, în noile circumstanţe istorice şi ca urmare a asocierii sale cu cele două momente menţionate mai sus, un *ritual*) a rămas neschimbat, cu excepţia sărutului pe gură (*osculum*) schimbat de cei doi parteneri ca o garanţie suplimentară a legăturii astfel create (cf. Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, *The Growth of Ties of Dependence*. Translated by L. A. Manyon, The University of Chicago Press, 1970, p. 146, 151, 162 (v. şi ediţia în limba română, *Societatea feudală*, vol. 1, *Formarea legăturilor de dependenţă*. Traducere de Cristina Macarovici. Postfaţă de Maria Crăciun, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1996, p. 161-175); François-Louis Ganshof, *Feudalism*, 3rd edition, Harper and Row Publishers, *s. a.*, p. 26-27, 72-74 (v. şi ediţia originală în limba franceză, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Bruxelles, 1957); Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris, 1970, p. 99; Joseph R. Strayer, Dana C. Munro, *The Middle Ages, 395-1500*, 4th edition, New York, 1959, p. 114, *sqq*; Joseph Calmette, *La Société féodale*, Paris, 1927, p. 30-31; Ferdinand Lot, *Histoire du Moyen Âge*, T I_1, *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 768*, Paris, p. 666; Jacques Le Goff, *Ritualul simbolic al vasalităţii* in idem, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura şi civilizaţia Evului Mediu*. Studiu introductiv, note şi traducere de Maria Carpov, vol. II, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1986, p. 175-254; Radu Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, 1974, p. 239-241. Potrivit lui Jean-Pierre Poly şi Eric Bournazel, *immixtio manuum* nu constituia o parte a ceremonialului „recomandării“, ci o formă între multe altele de intrare în dependenţă,

în vigoare la franci (*more francico*); cf. *La mutation féodale, Xe-XIIe siècle*, Paris, 1980, p. 107-108). Pentru transformarea „recomandării" („închinării") în omagiu, v. *infra*, în text.

[14] De la numele dat de cuceritorul Peninsulei Iberice muntelui care străjuieşte partea de nord a strîmtorii: Djebel Tarik (Gib-al-Tarik) (cf. Robert Fossier, *Le Moyen Âge*, vol. I. p. 209).

[15] De origine latină (de la *maneo*, *ere*, *mansi*, *mansum* = a rămîne, a dăinui, a persista) şi avînd drept echivalent, în teritoriile germane din Răsărit, în Danemarca, Suedia şi în Anglia, noţiunile de *huba* (*hufa*), *bool*, *hacteny*, respectiv *hide*, termenul de „mansă" începe să fie întrebuinţat în acestă formă odată cu secolul al VII-lea în regiunile unde va înflori mai tîrziu civilizaţia carolingiană, pentru a desemna celula de bază a civilizaţiei rurale medievale. Administraţia imperială a folosit „mansa" ca unitate principală de prelevare a impozitelor şi de recrutare militară. Încorporată ulterior (după secolul al X-lea) marelui domeniu sau senioriei, „mansa" a devenit o posesiune funciară condiţionată, constituind baza în conformitate cu care erau repartizate obligaţiile seniorale ale ţăranilor dependenţi. Structura ei era deosebit de complexă. Dacă, la început, ea nu cuprindea, potrivit unor autori, decît locul de casă, ulterior noţiunea s-a extins, ajungînd să se aplice deopotrivă grădinii înconjurătoare, loturilor dispersate de pămînt arabil şi dreptului de participare la exploatarea terenurilor aflate în folosinţă comună. Existau mai multe categorii de „manse", în funcţie de statutul juridic al posesorilor: libere (*ingenuile*), servile şi lidile (aparţinînd celor eliberaţi), dar această corespondenţă a devenit, treptat, din ce în ce mai vagă, sfîrşind prin a nu mai constitui o regulă. Ele erau ereditare şi – teoretic – indivizibile, ceea ce nu excludea, însă, partajurile şi – implicit – riscul major al pulverizării prin succesiune, care s-a accentuat simţitor după secolele XI-XII, impunînd regimului seniorial reajustări din ce în ce mai ample. Întinderea „manselor" era variabilă: dacă cele *ingenuile*, bunăoară, puteau urca pînă la 10 ha fiecare, cele *servile* erau mai restrînse (în jur de 7 ha), fiind, totodată, grevate şi de obligaţii numeric superioare (cf. Robert Boutruche, *Seigneurie et féodalité*, I, *Le premier âge des liens d'homme à homme*, Paris, 1959, p. 78-83, 105-112; Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Étude Comparée des Institutions, IV, *Le Domaine*, Wetteren, 1949, *sqq*; Georges Duby,

L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe-XVe siècle), vol. I, Paris, 1977, p. 94-101, 214-217; Robert Latouche, *The Birth of Western Economy*, New York, 1972, p. 74-77; Guy Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Paris, 1969, p. 60).

[16] În realitate, deşi a făcut parte o perioadă din stăpînirea bulgară, nu Dobrogea a constituit centrul de greutate al primului hanat întemeiat în 681 de Asparuh la sud de Dunăre, ci nord-estul Bulgariei actuale, unde cuceritorii şi-au stabilit, de altfel, şi prima capitală (la Pliska). În noile condiţii, Imperiul bizantin a continuat, totuşi, să păstreze importante capete de pod în regiune, cum ar fi litoralul pontic, gurile Dunării etc. (cf. Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, Bucureşti, 1981, p. 52-53; *Dicţionar de istorie veche a României (Paleolitic – sec. X)*, sub conducerea Prof. univ. dr. doc. D. M. Pippidi, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976, p. 115-116).

[17] Acest eveniment este în întregime ipotetic, fiind, de fapt – cum se întîmpla frecvent în Evul Mediu – rodul unei interpretări ulterioare, apărută la finele secolului al XI-lea (cînd s-a produs, de altfel, şi canonizarea regelui Vaik-Ştefan), simultan cu acreditarea ideii despre misiunea apostolică încredinţată prin pretinsa coroană regelui maghiar de Papalitate şi în contextul fervoarei religioase suscitată de Cearta pentru Investitură (1075-1122) şi de propaganda în favoarea primei cruciade, evenimente care, slăbind considerabil Imperiul, au dat Bisericii romane posibilitatea de a-şi impune influenţa în noile state formate în jurul anului 1000 în Europa Centrală (Polonia şi Ungaria). După cum au demonstrat cercetările întreprinse de istoricii maghiari încă din prima jumătate a acestui secol, diploma pontificală menită să consfinţească înmînarea aşa-zisei coroane este un fals din secolul al XVII-lea, în timp ce coroana propriu-zisă – care s-a păstrat pînă astăzi – este, de fapt, de origine bizantină, reprezentînd o diademă de sebastocrator trimisă în aceeaşi perioadă regelui maghiar de împăratul Mihail VII (1067-1078), într-un moment în care, confruntat cu adversitatea vecinilor săi din Balcani, imperiul grec se străduia să-şi îmbunătăţească relaţiile cu noul stat creştin apărut în Europa dunăreană (cel mai relevant pentru detaliile şi demonstraţia completă a chestiunii este studiul – astăzi clasic – al lui G. I. Brătianu, *Byzance*

et la Hongrie. Á propos du récent article de M. Fr. Dölger, „Revue Historique du Sud-Est Éuropéen"; XXII, [1945], p. 147-157).

[18] Astăzi este un fapt aproape cert că cele dintîi formațiuni ale slavilor de răsărit au fost, dacă nu direct înființate de varegi, în orice caz încadrate din punct de vedere politic și dominate economic o bună bucată de timp de aceștia. Pe lîngă argumentele documentare (conținute în *Cronica lui Nestor*), în acest sens pledează și dovezile onomastice, cum ar fi, bunăoară, consonanța evident germanică a numelor primilor cnezi ai Novgorodului și Kievului (Oleg, de la *Helgi*, Igor de la *Ingvar*, Olga de la *Helga* etc., fără a mai vorbi de *Rurik*, miticul fondator al Novgorodului) și denumirea însăși, de mai tîrziu, a poporului și țării: Rusia (de la cuvîntul de origine scandinavă *Rus'*, menționat pentru prima dată în anul 839 în *Analele de la Saint Bertin*. Este oarecum interesant – și, desigur, picant – de observat aici că numele de „ruși" a fost dat de populațiile fino-ugrice din nordul Rusiei actuale mai întîi *suedezilor*, care au apărut pe coasta orientală a Mării Baltice cu începere din secolul al IX-lea, principalul argument lingvistic în sprijinul acestei filiații fiind denumirea actuală a acestui popor nordic în limbile finlandeză și estoniană: *ruotsi*, respectiv *rootsi*. Treptat, odată cu asimilarea elementelor de origine scandinavă de către slavi, termenul *Rus'* a început să fie aplicat teritoriilor și etnicului încadrat odinioară de varegi (cf. Lucien Musset, *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe-XIe siècle)*, Paris, 1965, p. 261-266: O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East and Central Europe*, New York, 1952, p. 33-34; G. I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 146 *sqq* și ediția în limba română: *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*. Traducere de Micaela Spinei. Ediție, studiu introductiv și note de Victor Spinei, vol. I-II, București, Ed. Meridiane, 1988).

[19] Capitlurile erau corporații de preoți aparținînd unei catedrale episcopale sau unui colegiat, trăind, cu începere din secolul al IX-lea după model monastic, într-o comunitate proprie (*vita canonica*), independentă de episcop. Numele vine de la obișnuința de a citi zilnic în timpul meditațiilor comune, cîte un capitol din canon (cf. Alfred Bertholet, op. cit., p. 76).

[20] Noțiunea de „fief" sau „feud" – cu sensul predominant de posesiune funciară ereditară, condiționată de îndeplinirea serviciilor vasalice – derivă din vechiul cuvînt franc *fehu-ôd* și, prin extensie, din germanicul *Vieh*, înseamnă inițial „vite" (bogăția prin excelență a populațiilor migratoare). În formele sale lexicale consacrate (*feos/feus* – cea dintîi formă latinizată, apărută la finele secolului al IX-lea în sudul Burgundiei – feodum, feudum, fevum), „feudul" sau „fieful" s-a substituit „beneficiului" carolingian în condițiile cînd acesta – care fusese pînă atunci viager, nu neapărat corelat cu sistemul relațiilor de dependență personală și fără o conotație materială specifică – a devenit ereditar, a fuzionat definitiv cu vasalitatea și s-a identificat cu precădere (dar nu exclusiv) cu posesiunea funciară (cf. François-Louis Ganshof, *op. cit.*, p. 106-117; Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 19-22; Marc Bloch, *op. cit.*, vol. I-II, *passim*).

[21] Dreptul de comandă (*bannus*) reprezintă o expresie care rezumă în Evul Mediu puterile sau atribuțiile seniorului în raport cu cei ce se aflau pe domeniul său. Aceste atribuții – deopotrivă fiscale (perceperea taxelor datorate de șerbi), economice (impunerea monopolurilor seniorale, stabilirea condițiilor de desfășurare a tîrgurilor anuale pe domeniu, impozitarea circulației și desfacerii mărfurilor), militare și juridice – erau atît de largi, încît se identificau, practic, cu puterile exercitate în mod normal de orice autoritate publică. Nu există, printre specialiști, un acord cu privire la originea acestor drepturi (care nu figurează în documentele epocii înainte de secolele IX-X), mai precis, în legătură cu modul lor de transfer din sfera unică și impersonală a Statului în aceea privată și locală. O primă teorie – aceea a suveranității – consideră că aceste atribuții sînt consubstanțiale dreptului medieval de proprietate, derivînd automat din stăpînirea pămîntului. Potrivit altui punct de vedere, dreptul de comandă ar fi rezultatul unor uzurpări succesive sau al unor concesiuni forțate din partea autorității centrale carolingiene, din ce în ce mai neputincioasă în a-și apăra prerogativele în condițiile dramatice ale ultimelor invazii (sarazine, maghiare și normande). Indiferent, însă, de adevăr, important de reținut este faptul că personalizarea și divizarea în plan local a acestor puteri se află la originea pluralismului și diversității teritoriale vest-europene, care constituie una din caracteristicile cele mai profunde ale civilizației medievale în această perioadă (cf.

Robert Boutruche, *op. cit.*, p. 114-117; Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 61-66).

[22] Denumirea corectă a titlului, în conformitate cu specificul terminologiei social-politice slave în Evul Mediu (care, în treacăt fie spus, nu este originală, ci de sorginte avară, germanică etc.), este *cneaz* (*mare cneaz*).

Index

Cuprins

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Migrațiile și regatele barbare în Occident (sec. V-VIII)
- Europa bizantină (sec. VI-XI)
- Imperiul carolingian
- Europa feudală (sec. X-XII)
- Avântul și expansiunea Occidentului (sec. XI-XII)
- Apogeul „Evului Mediu clasic” (sec. XII-XIV)